

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА НАПН УКРАЇНИ**

ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Хрестоматія

За редакцією Ю.М. Швалба

Київ

2018

***Рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології імені Г. С. Костюка
НАПН України (протокол № 7 від 02 липня 2018 р.)***

Рецензенти:

Лушин П.В. — завідувач кафедри загальної та практичної психології
Університету менеджменту освіти НАПН України, доктор психологічних наук,
професор.

Львовичкіна А.М. — професор кафедри соціальної роботи факультету психології
КНУ імені Тараса Шевченка, доктор психологічних наук, доцент.

Екологічна психологія : хрестоматія / за ред. Ю.М. Швалба. — К.: Інститут
психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. — 224 с.

ISBN 978-966-97846-5-0

Дана хрестоматія являє собою результат виконання співробітниками лабораторії
екологічної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України трирічної
науково-дослідної роботи.

Хрестоматія буде корисною як психологам-науковцям, так і практикам, а також
соціальним працівникам, вона є навчальним посібником для дисципліни "Екологічна
психологія" закладів вищої освіти. Вважаємо, також, за доцільне використовувати дане
видання в навчальних дисциплінах соціономічного напрямку, де розглядаються питання
екологічності і екологізації різних середовищ життєдіяльності людини.

Номер державної реєстрації НДР 0116U004810

УДК: 159.922 : 159.923

Зміст

Вступ	5
--------------------	----------

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	7
--	----------

<i>Швалб Ю.М.</i> Ставлення до природи і світу в сучасному способі життя: історико-культурні аспекти	7
---	---

<i>Кряж І.В.</i> Роль екологічної позиції особистості в регуляції екологічно значимих дій	17
--	----

<i>Рудоміно-Дусятська О.В.</i> Принцип детермінізму як методологічна основа розробки проблем екологічної психології	24
--	----

<i>Горбань Г.О.</i> Принцип екологічності в діяльності управлінця	33
--	----

<i>Заброцький М.М.</i> Екопсихологічний аналіз педагогічної взаємодії	40
--	----

РОЗДІЛ ІІ. ПСИХОЛОГІЯ ЖИТТЯ І ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	52
--	-----------

<i>Ткач Т.В.</i> До проблеми старості – про необхідність управління віком	52
--	----

<i>Сєдих К.В.</i> Екологічний підхід до вивчення взаємодії між неконгруентними системами «сімя і школа»	62
--	----

<i>Папуча М.В.</i> Взаємодія з оточенням: психологія питання	73
--	----

<i>Рудоміно-Дусятська О.В.</i> Екологічний зміст територіальної поведінки людини	83
---	----

<i>Гарнець О.М.</i> Деякі аспекти формування екологічно-орієнтованого способу життя в локальних спільнотах	94
---	----

<i>Вернік О.Л.</i> Соціальні мережі і самовідчуження особистості	106
--	-----

РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ 119

<i>Швалб Ю.М.</i> Історичний розвиток форм свідомості: теоретична модель	119
<i>Скребець В.О.</i> Компліцит-концептуальний підхід до вивчення «Я-відношення» екологічної свідомості	131
<i>Вернік О.Л.</i> Природа як цінність: динаміка місця природи в системі цінностей європейського суспільства різних історичних епох	140
<i>Шлімакова І.І.</i> Екопсихологічна сутність феномену "гармонія" у свідомості студентської молоді	152
<i>Грезе О.В.</i> Психологічні механізми та методи формування екологічної свідомості	160

РОЗДІЛ IV. ПСИХОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я І ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ПОСТРАЖДАЛИМ ВНАСЛІДОК КАТАСТРОФ 167

<i>Лушин П.В.</i> Принцип «не зашкодь» в психологічній допомозі й кодекс екологічності	167
<i>Кряж І.В.</i> Суб'єктивна близькість із природою як чинник психологічного здоров'я особистості	174
<i>Скребець В.О.</i> Інтрапсихічне середовище як явище онкологічної психології в екопсихологічному контексті	181
<i>Яковенко С.І.</i> Психологічна допомога потерпілим від наслідків Чорнобильської катастрофи	191
<i>Львовичкіна А.М.</i> Проблеми подолання соціально-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи: історія і сьогодення	198
<i>Вовчик-Блакитна О.О.</i> Оптимізм як основа вибору стратегії подолання наслідків травматичних подій	206
<i>Кирпенко Т.М.</i> Вплив вольових процесів на регуляцію поведінки в екстремальних умовах життєдіяльності	215

Вступ

Важливість появи хрестоматії з екологічної психології важко переоцінити, оскільки це давно очікувана подія.

Екологічна психологія як наука про психологічні аспекти взаємовідносин людини та навколишнього середовища: природного, культурного, соціального, інформаційного та інших, є одною з пріоритетних у сучасній психологічній науці галуззю, а здобутки її запитані практикою в освіті, архітектурі, нових інформаційних технологіях тощо.

Дана хрестоматія з екологічної психології є результатом багаторічної аналітичної праці науковців лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Відзначимо, що даний науковий напрям в науці, як і тренд у суспільному житті є нині одним з пріоритетних, оскільки людство дедалі активніше шукає виходу з екологічної кризи, переглядає освітню парадигму та опікується визначенням оптимального алгоритму побудови стосунків з навколишнім середовищем.

В хрестоматії представлено цікаве поєднання різних підходів до низки проблем сучасної екологічної психології. Розділи послідовно розкривають загальні методологічні засади екологічної психології, проблематику психології життя та життєдіяльності особистості, питання психології екологічної свідомості. Окремо розглядається здоров'я, як екопсихологічна проблема, тематика наслідків катастроф та психологічної допомоги постраждалим, а також роботи в громадах та спільнотах.

В даній роботі ми намагалися об'єднати актуальні проблеми екологічної психології в одній концептуальній формі, вираженій у структурі хрестоматії. Доволі широкий спектр проблем вписаний у розділи, де розкриваються загальні питання методології екологічної психології, психологія життєдіяльності особистості, психологія екологічної свідомості, психологія здоров'я та екопсихологічні технології розвитку громад та спільнот. Зважаючи на те, що Україна вже понад 30 років живе у «постчорнобильську епоху», закономірно, що один з розділів присвячений саме цій проблематиці екологічної психології, а саме наслідкам катастроф та психологічної допомоги постраждалим.

Складні еколого-психологічні проблеми слід вирішувати з використанням останніх досягнень науки, особливо сучасних теоретичних та методичних розробок у сфері екологічної психології. Тому, окрім самостійної цінності такої хрестоматії її поява є важливою подією і в системі вищої освіти.

Хрестоматія буде корисною як психологам-науковцям, так і практикам, а також соціальним працівникам. Вважаємо за доцільне використовувати таке видання в навчальному процесі у закладах вищої освіти, де викладають курс екологічної психології та близькі за змістом курси.

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ І СВІТУ В СУЧАСНОМУ СПОСОБІ ЖИТТЯ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ *

Ставлення Людини до Навколишнього світу є історично мінливою формою діяльності і свідомості, яку можна визначити через категорію «образ життя». Спосіб життя є однією з граничних категорій, що виражають якісну характеристику діяльнісного ставлення людини до світу.

В середині 70-х років була зроблена спроба проведення об'ємних соціологічних і психологічних досліджень способу життя, але отримані результати практично не просунули проблему - досить сказати, що соціологи запропонували понад 250 індикаторів способу життя, що унеможливило подальші розробки. Проте, в наявних нечисленних роботах показана її першорядне значення для оцінки стану суспільства. Так, в сучасних Російських і Українських дослідженнях показано, що соціальні кризи переживаються щодо благополучно тільки в тому випадку, якщо вони не

---

* Швалб Ю.М. Отношение к природе и миру в современном образе жизни: историко-культурные аспекты / Ю.М. Швалб // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2013. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 33. – С. 532-540.

призводять до зламу сформованих структур способу життя основної маси населення. Тому, поняття способу життя має і важливе прикладне значення, розкриваючи динаміку змін соціально-психологічних норм і переваг людей і груп населення.

Нам видається, що однією з основних причин невдач у використанні категорії способу життя є традиційна для класичної соціології і психології опора на об'єктно-онтологічну методологію. В рамках цієї методології спосіб життя постає як якийсь природний об'єкт, який можна описати через перерахування його складових. Цікаво те, що описи способу життя в соціології і психології спираються, скоріше, на біологічну модель опису поведінки тварин, ніж на соціокультурну модель опису діяльності. Так, для біолога нормальним і прийнятним є характеристика способу життя тварини через такі предикати як: хижий-рослиноїдний, денний-нічний і так далі. Дуже сумнівно, що такий підхід може бути продуктивним при описі форм життєдіяльності людини. Мабуть, треба все-таки виходити з уявлення, що поняття способу життя має відображати характер діяльності (точніше, життєдіяльності) людини, в системо-діяльнісному розумінні цієї категорії.

З цієї точки зору ми можемо сформулювати вихідну тезу, що **специфічним змістом поняття способу життя виступають форми організації життєдіяльності індивіда чи груп людей.**

Суттєвим є те, що в культурно-історичному плані форми організації завжди існують тільки як ідеалізовані об'єкти, тобто як організаційні схеми, що забезпечують розгортання конкретних процесів мислення (свідомості) і діяльності (те, що О. І. Генісаретського називає схематизм свідомості). Тому, якщо деякі організаційні схеми залишаються незмінними на протязі певного періоду часу для певного індивіда чи групи, то незалежно від конкретного змісту мислення і діяльності ми можемо говорити про стабільність форм життєдіяльності, тобто про стійкий спосіб життя. Звідси випливає ще один важливий методологічний висновок: для різних наук, що користуються

одним і тим же категоріальним апаратом, змістовне наповнення поняття буде принципово різним і, тому, поняття способу життя в культурології, економіці, соціології та психології повинні будуватися на різних підставах і «схоплювати» різні організаційні форми.

Які ж власне психологічні підстави для виділення і опису форм організації життєдіяльності?

Начебто досить очевидно, що в якості таких підстав повинні виступити ті чи інші психологічні механізми регуляції діяльності. Але проблема якраз і полягає в тому, що самі механізми надзвичайно різноманітні, а наукові моделі, що описують їх, суперечливі. Вибір підстав і їх співорганізація в модель повинні спиратися на деякі вихідні, базові визначення поняття способу життя:

По-перше, спосіб життя є сукупністю стійких способів і форм організації соціокультурного життя людей. Поняття способу життя має поширюватися на всі рівні соціальності. Воно однаково успішно повинно застосовуватися до індивіда, до стабільної малій групі типу сім'ї або колективу, до організації або соціального інституту, до великих соціальних груп з явно вираженими субкультурними ознаками, до етнічної групи або до суспільства в цілому.

По-друге, в соціокультурному плані спосіб життя являє собою об'єктивну характеристику способів організації соціальної взаємодії в найбільш значущих сферах життя суспільства - у виробництві, споживанні, управлінні, забезпеченні захисту і т.п. У психологічному плані спосіб життя являє собою набір цінностей і норм, які детермінують поширення і передачу від покоління до покоління певних моделей поведінки.

По-третє, спосіб життя являє собою певну цілісну характеристику буттєвості індивіда та соціуму. Однак ця внутрішньо диференційована цілісність, зміст якої визначається по лініях або параметрам основних

відносин особистості, в яких людина отримує можливість діяльній реалізації свого бачення світу і ставлення до нього.

Аналіз психологічних моделей регулятивних механізмів діяльності дозволяє стверджувати, що в рамках викладених вище критеріїв найбільш відповідними будуть ті, які «вхоплюють» єдність свідомості і діяльності. До таких механізмів ми можемо віднести **процеси постановки цілей діяльності і прийняття відповідальності за результати діяльності**. Вибір саме цих процесів пов'язаний також з тим міркуванням, що процеси постановки цілей «відкривають» будь-який акт діяльності, а процеси прийняття відповідальності за результати «закривають» кожен конкретний акт діяльності.

Психологічні механізми цілепокладання задають не зміст конкретних цілей діяльності індивіда, а спосіб постановки цілей, тобто як раз і є схемами співорганізації внутрішніх інтенцій особистості і зовнішніх умов діяльності. Всі відомі психологічні теорії цілепокладання показують наявність специфічної «розтяжки» процесу постановки мети в діапазоні «зовнішнє-внутрішнє». На філософському рівні ця проблема розглядається як дихотомія «свобода - необхідність», на психологічному - як проблема спрямованості та детермінації діяльності. Досить згадати відому дискусію між С.Л. Рубінштейном і О.М. Леонтьєвим, яка зводилася до протиставлення руху «від внутрішнього до зовнішнього» або «від зовнішнього до внутрішнього».

Отже, психологічна модель способу життя повинна починатися з визначення схеми соорганізації внутрішніх інтенцій особистості і зовнішніх умов діяльності, яка виражається в формах цілепокладання. Але самі форми цілепокладання повинні розглядатися не в їх психологічному змісті, а як способи організації життєдіяльності за шкалою «свобода - необхідність». Причому «свобода» має розумітися як виключно внутрішня детермінованість процесу вибору мети і прийняття рішення, тобто як довільність, аж до

свавілля особистості. «Необхідність» в цьому випадку треба розглядати як ситуацію заданості цілей діяльності якимось зовнішнім суб'єктом, або квазісуб'єктом, як вимушеність індивіда або групи слідувати зовні покладеним і певним нормам, правилам, традиціям, заповідям, наказам і т.д.

Психологічні механізми прийняття відповідальності за результати власних дій вивчені значно меншою мірою, ніж механізми цілепокладання. Відома концепція Роттера дає розгортку даного поняття тільки в одному вимірі – через атрибуцію відповідальності і локус контролю. Безумовно, це дуже важливий психологічний аспект проблеми відповідальності, але він не дає можливості експлікувати ті організаційні схеми, які дозволяють суб'єкту завершити акт діяльності. Справа в тому, що акт діяльності завершується не отриманням цільового продукту як результату, а оцінкою наслідків скоєної дії. У соціальних системах будь-яка дія і її результат завжди отримують якусь відповідну дію, значущу для суб'єкта, що і є наслідком. Причому ці наслідки завжди реальні і життєві і не залежать від того, приймає суб'єкт на себе психологічну відповідальність за них чи ні.

Прийняття відповідальності також може бути представлено у вигляді двовекторної вісі. Один полюс цієї вісі утворюють різні загрози і ризики. З цієї точки зору, ризик – це завжди прогнозований негативний наслідок власних дій – ризик завжди слідує за дією, і тільки його прогнозування передуює дії.

Другий полюс утворюють різні захисти, але не в психоаналітичному сенсі, а як система дій по забезпеченню безпеки і захищеності особистості. Захищеність, в цьому сенсі, є одночасно станом невразливості по відношенню до зовнішніх чинників ризику і безкарності стосовно наслідків власних дій.

Отже, психологічна модель способу життя як форм цілепокладання повинна доповнюватися схемою співорганізації цінності одержуваного результату і ступеня ризикованості самої дії як прояви можливих дій у

відповідь, яка виражається в формах прийняття відповідальності за наслідки власних дій.

Психологічні механізми цілепокладання і прийняття відповідальності є взаємодоповнюючими і утворюють найбільш загальну рамку регулятивних підстав кожного конкретного акту діяльності. Їх взаємодія задає вісі координат способу життя, тобто задають граничні психологічні схеми організації життєдіяльності. Точку перетину утворює ідея доцільності як співвіднесення значущості мети і ціни витрат на її досягнення (див. Рис. 1).

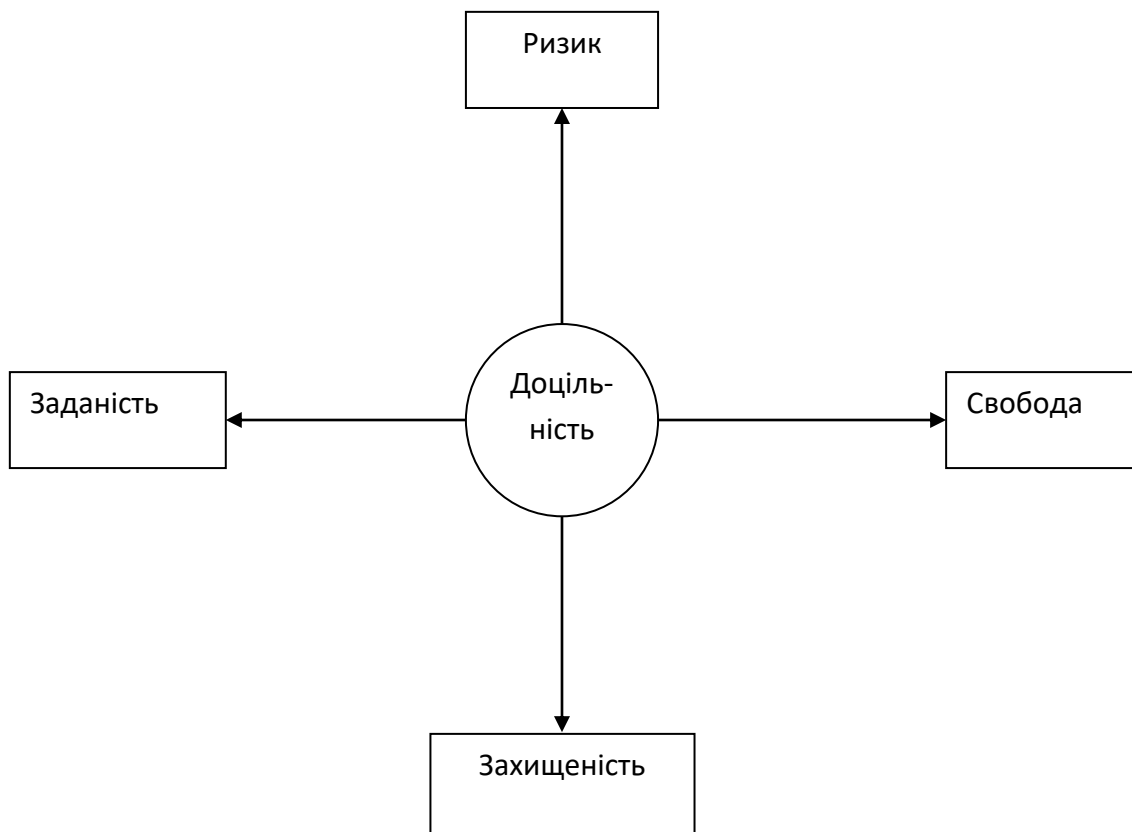

Рис. 1. Схема співорганізації параметрів визначення способу життя

Даний спосіб схематизації показує, що у визначенні способу життя системотвірним психологічним компонентом є ідея доцільності, а діяльнісні характеристики є функціональними органами її реалізації в конкретних життєвих умовах і обставинах.

Доцільність встановлює співвідношення значимості мети і ціни витрат на її досягнення, що передбачає на рівні свідомості розрізнення (диференціювання) значення і цінності як самостійних конструктів. Це означає, що одна і та ж предметність повинна бути «взята» свідомістю двічі: як фіксація її функціонального місця в структурі діяльності (як предмет і матеріал дії, як засіб або як операційна умова дії) і як фіксація її місця в системі життєвих відносин (як можливий результат, як ресурс або як обставина).

Підстави такого розрізнення лежать в самій життєдіяльності і, з нашої точки зору, такою базовою підставою є **дихотомія «стабільність – мінливість»**. У будь-якій життєвій ситуації будь-яка наша дія може бути спрямована або на збереження самої ситуації, або на її зміну.

Прийняття ідеї збереження, стабільності, незмінності як цінності призводить до формування традиційно орієнтованого способу життя. Будь-яка зміна сприймається як руйнування, і виробляються особливі механізми свідомості і діяльності, що забезпечують захист від змін і відтворення // трансляцію наявної ситуації.

Прийняття ідеї зміни і розвитку як цінності призводить до формування динамічно орієнтованого способу життя. Будь-яке збереження розглядається як стагнація, і виробляються особливі механізми свідомості і діяльності, що забезпечують можливість реалізації інновацій і нескінченно розширюється відтворення якісно-кількісних показників життєдіяльності.

Тепер ми можемо повернутися до екологічної тематики і показати на даній схемі, як типологізується відношення Людина – Природа як компонент цілісного способу життя людей.

1. Відомо, що первинна форма життя людей характеризується максимальною близькістю людини до природи. Життєдіяльність, в основному, протікає як природний процес існування, а природа є природним середовищем існування і найголовніше, безпосереднім джерелом існування.

Ставлення людини до природи дуже є жорстко регламентованим міфами і ритуалами, довільність практично відсутня, але сама природа забезпечує існування людини всім необхідним і є умовою повної захищеності людини і роду. Таким чином, «первісна» життя повністю вписується в лівий нижній квадрант.

2. Розвиток відносин Людина – Природа відбувається шляхом створення людиною відносно незалежних від навколишнього середовища джерел живлення і існування. Умовно, такий тип відносини можна назвати «ландшафтно-виробничим». Скотарство і землеробство вже є штучними процесами, які починають опосередковувати ставлення людини до природи. Природа стає «навколишнім середовищем», причому середовищем, що несе в собі постійну загрозу джерелу існування. Свідомість стає релігійною політеїчною, а діяльність набуває магічного характеру. Цілепокладання ще лежить у сфері зовнішньої заданості і необхідності, а результати діяльності потрапляють до зони абсолютного ризику. Такий спосіб життя охоплює лівий верхній квадрант схеми.

3. Однак, пряме виробництво засобів існування швидко виснажує природні ресурси – навколишнє середовище стає непридатним для продовження усталеного способу життя. Внаслідок цього починає складатися новий тип стосунків людини з природою, заснований на екстенсивному освоєнні все нових регіонів життєдіяльності за незначного зростання технічних засобів освоєння природних ресурсів. Такий спосіб життя пов'язаний з постійним і дуже високим рівнем ризику, але виникає свобода у виборі цілей діяльності і прийнятті рішень. Свідомість залишається релігійною, але починає набувати рис монотеїзму, діяльність втрачає магічний характер і стає цілеспрямованою. Людина стає активним суб'єктом, а природа – предметом фізичного освоєння. Істотно, що саме в рамках цього способу життя складається наука як спосіб освоєння природи. Природознавство, природничі науки стають ще однією, тепер уже

інтелектуальної формою освоєння, а сама природа перетворюється в об'єкт пізнавальної діяльності. На схемі цей тип способу життя займає правий верхній квадрант.

4. Інженерія і масове виробництво, котрі виникли на основі науки, вкотре кардинально змінили стосунки Людина - Природа. Джерелом існування людини стає виробництво як штучний процес. Причому, виробництво як процес охоплює все життя людини: від виробництва потреб до виробництва предметів споживання. Власне виробництво або, точніше, штучні процеси і стають середовищем існування людини. Функціонально природа, з одного боку, остаточно перетворилася на «навколишнє» середовище як систему чинників, що впливають на штучно організоване життя і, з іншого боку, стала «природними ресурсами» виробництва. Цілепокладання відносно природи стало абсолютно довільним, а життя абсолютно захищеним від природи технічними засобами (хоча ця абсолютність є досить умовною).

Свідомість стала технократичною, а діяльність виробничою. Людина стала вільною і безвідповідальною.

Виробничо-технократичний спосіб життя остаточно відірвав людину від природи і цей факт в різних формах був усвідомлений понад сто років тому (напевно, одним з перших симптомів такого усвідомлення став роман Г.Торо «Життя в лісі»). Дуже важливим компонентом цього способу життя є те, що ставлення до природи стало подвійним. З одного боку, як уже говорилося, природа стала абсолютним матеріалом, відносно якого припустимим є будь-яке свавілля, з іншого боку, природа естетизується і стає джерелом «насолоди», «відпочинку», «натхнення» і т.д. Цей тип способу життя посідає на схемі місце правого нижнього квадранту.

Таблиця 1.

Типологічна матриця екопсихологічних визначень способу життя

Діяльнісні параметри способу життя		Цілепокладання	
		Заданість	Довільність
Відпо- відаль- ність	Ризиковість	Природа як засіб і середовище виробництва. Свідомість політеїстична. Діяльність магічна	Природа як предмет освоєння. Свідомість монотеїстична. Діяльність цілеспрямована
	Захищеність	Природа як джерело існування. Свідомість міфологічна. Діяльність ритуальна.	Природа як джерело ресурсів виробництва. Свідомість технократична. Діяльність виробнича. Природа як джерело насолюди. Свідомість естетизована. Діяльність візуально-споживча

Коло замкнулося і всі нинішні проблеми пов'язані з вичерпанням тих підстав, за якими будувалося і змінювалося ставлення людини до природи протягом декількох тисяч років. Повернення до колишніх типів способу життя, мабуть, неможливий, а їх романтизація в сучасному мистецтві є лише ілюзією. Принцип доцільності організації життя вичерпав свій енергетичний потенціал.

Усвідомлення нашої відповідальності і формування етичного ставлення є першим симптомом необхідності зміни всієї системи координат, тобто формування нових схем організації життєдіяльності, які є співмірними Природі як Партнеру по життєдіяльності.

1.2. Роль екологічної позиції особистості в регуляції ЕКОЛОГІЧНО ЗНАЧИМИХ ДІЙ*

Благополуччя, здоров'я і саме існування людей в довгостроковій перспективі залежить від стійкого і стабільного функціонування екологічних систем нашої планети, що утворюють сприятливе для життя людини екологічне оточення і є основою людського життєзабезпечення. Тому глобальні екологічні зміни відносяться до числа найбільш актуальних на сьогодні проблем людства. Безпрецедентно швидке наростання сучасних екологічних змін відбувається під впливом екоруйнівної людської активності, яка визначається:

- екодеструктивними способами життєзабезпечення на рівні соціуму,
- екоспоживчим способом життя на рівні окремих індивідів.

Це означає, що вирішення екологічних проблем сучасності неможливе без змін в екологічно значущих діях людей. Тому актуальним завданням сучасної психологічної науки є вивчення системи регуляції поведінки, релевантного проблем антропогенних змін в екосфері планети.

Під екологічно значущими діями ми розуміємо дії з отримання та споживання екологічних ресурсів – життєвих ресурсів, які забезпечуються екологічним оточенням. В якості об'єктивного критерію екологічної значимості П. Стерн пропонує розглядати об'єктивні наслідки дій: ступінь, в якій людська поведінка «змінює доступність сировини або енергії, одержуваних з навколишнього середовища, або змінює структуру і динаміку екосистем або біосфери як такої» (P.Stern, 2000). При такому розумінні екологічно значущих дій на перший план виходять їх екологічні наслідки, тобто ефекти їх впливу на екологічне оточення, і в першу чергу - ефекти негативні, які проявляються у формі глобальних екологічних змін.

---

* Кряж И. В. Роль экологической позиции личности в регуляции экологически значимых действий / Кряж И. В. // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2013. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 33. – С. 268-277.

Як показує історичний аналіз, екологічні зміни, викликані людською активністю, як правило, супроводжувалися загостренням протистояння «людські спільноти – природне оточення», сприяючи закріпленню екоруйнівних тенденцій в системі життєзабезпечення людей, в їх екологічно значимій поведінці.

Система життєзабезпечення сучасного суспільства включає три базові складові, що утворюють контури позитивних зворотних зв'язків і визначають наростаючий екоруйнівний ефект людської активності. Такими складовими є: розвиток технологій перетворення екологічного оточення; зростання споживання, який визначається зростанням чисельності населення в країнах, що розвиваються і зростанням товарного споживання на душу населення в розвинених країнах; екологічна експансія (розширення території проживання людини за рахунок руйнування природних екосистем). Це основні способи вирішення завдань людського життєзабезпечення в системі «людина - екологічне оточення», і як такі вони підтримуються ментальними установками, що розділяються в соціумі і зафіксованими в формі домінуючої соціальної парадигми (далі - ДСП).

Зміст ДСП може бути описано в системі двох вимірів: соціально-економічного і космологічного (Kilbourne W. E., 2001, 2005), у тому числі перше представлено економічним, політичним і технологічним компонентами. Економічний компонент ДСП виражається в ідеології зростання споживання; політичний – в лібералізмі, що підтримує індивідуалізм і приватну власність; технологічний – в технологічному оптимізмі. Як показують дослідження, саме економічний компонент ДСП робить вирішальний негативний вплив на екологічні установки і готовність до проекологічної поведінки. Космологічне вимір ДСП проявляється через антропоцентризм, атомізм і орієнтацію на конкуренцію (на індивідуальну конкурентоспроможність і на змагання людини з природою). Обидва параметра - соціально-економічний і космологічний - перетинаються і

доповнюють один одного в позиції еко-споживчого антропоцентризму, що виразилася в ідеї матеріального прогресу. При цьому «технологічний прогрес прирівняний, по суті, до прогресу, а прогрес як такий прирівнюється до матеріального прогресу... Суперординантна мета західного суспільства - інституціоналізація економічного зростання, і технологія – спосіб забезпечення цього зростання» (Kilbourne W. E., 2005).

Антропоцентризм і віра в прогрес як безперервне зростання матеріального добробуту, який забезпечувався б за рахунок використання нових технологій, виправдовують зростання споживання, екоруйнівні технології, екологічну експансію. У свою чергу, досягнення матеріального прогресу підкріплюють ДСП. Неминуче, з огляду на перевищення несучої здатності екосистеми, скорочення екологічних ресурсів, що створює загрози для життєзабезпечення спільноти, зміцнює позицію протистояння людини природного оточення і сприяє посиленню екоруйнівної активності. Спроби вирішити екологічні проблеми, слідуючи ціннісним пріоритетам традиційної ДСП (свобода, влада і безпека, матеріальний прогрес як умова соціального процвітання), ведуть до посилення антропогенного тиску на екосистеми.

Аналіз наукового і суспільно-політичного дискурсу показує, що усвідомлення глобальних загроз, обумовлених антропогенними екологічними змінами, пов'язане з формуванням і розвитком в індустріальному суспільстві нової екологічної парадигми (далі - НЕП).

Зміст НЕП визначається дослідниками через такі переконання: *homo sapiens* – один з багатьох взаємозалежних біологічних видів в біотичних спільнотах; світ, в якому ми живемо, має жорсткі фізичні та біологічні межі; людина не здатна передбачити всі небажані наслідки своїх дій; інші види живих істот мають такі ж екологічні права, як і люди; природний баланс крихкий і може бути порушений; існує загроза антропогенної екологічної катастрофи (W.R.Catton, R.E.Dunlap, 1978; R.E.Dunlap, K.Van Liere, 1978). В умовах глобальних екологічних змін НЕП забезпечує розуміння суб'єктом

екологічних загроз і визначає його емоційний відгук у формі екологічного занепокоєння.

У той час як домінуюча соціальна парадигма (ДСП) підтримує сформовану екоруйнівну систему життєзабезпечення, що вимагає неухильного зростання екоспоживання і посилює антропогенні екологічні загрози, НЕП виступає в якості фактора ЕКОЗБЕРІГАЮЧІ активності, спрямованої на зниження антропогенного тиску на екосистеми (рис.). Таким чином, існуюча система життєзабезпечення в цілому веде до несприятливих для людей екологічних змін, характер інтерпретації і оцінки яких визначає спрямованість людської активності.

Оцінка того, що відбувається з позицій домінуючою соціальною парадигми служить підставою для більш інтенсивного екоспоживання, в той час як осмислення тих же подій з позицій нової екологічної парадигми орієнтує на екозбереження. Як зазначалося вище, в структурі ДСП виділяють компоненти соціально-економічного і космологічного змісту, тобто уявлення і переконання про світоустрій і місце людини в світі узгоджуються з уявленнями і переконаннями щодо соціально-економічного устрою і напрямками розвитку людської спільноти. Зміст НЕП розкривається через уявлення про місце людини в екологічному співтоваристві і про існуючі екологічні обмеження для людей, питання ж про відповідну цим космологічним переконанням соціально-економічну систему залишається відкритим. НЕП розкриває нежиттєздатність екоруйнівних способів життєзабезпечення та орієнтує на підтримку гармонії у відносинах з екологічним оточенням, проте не ставить чітких соціально-економічних орієнтирів, на відміну від ДСП. Основна відмінність між ДСП і НЕП, таким чином, виявляється як опозиція «фінансово-економічна орієнтація — екологічна орієнтація».

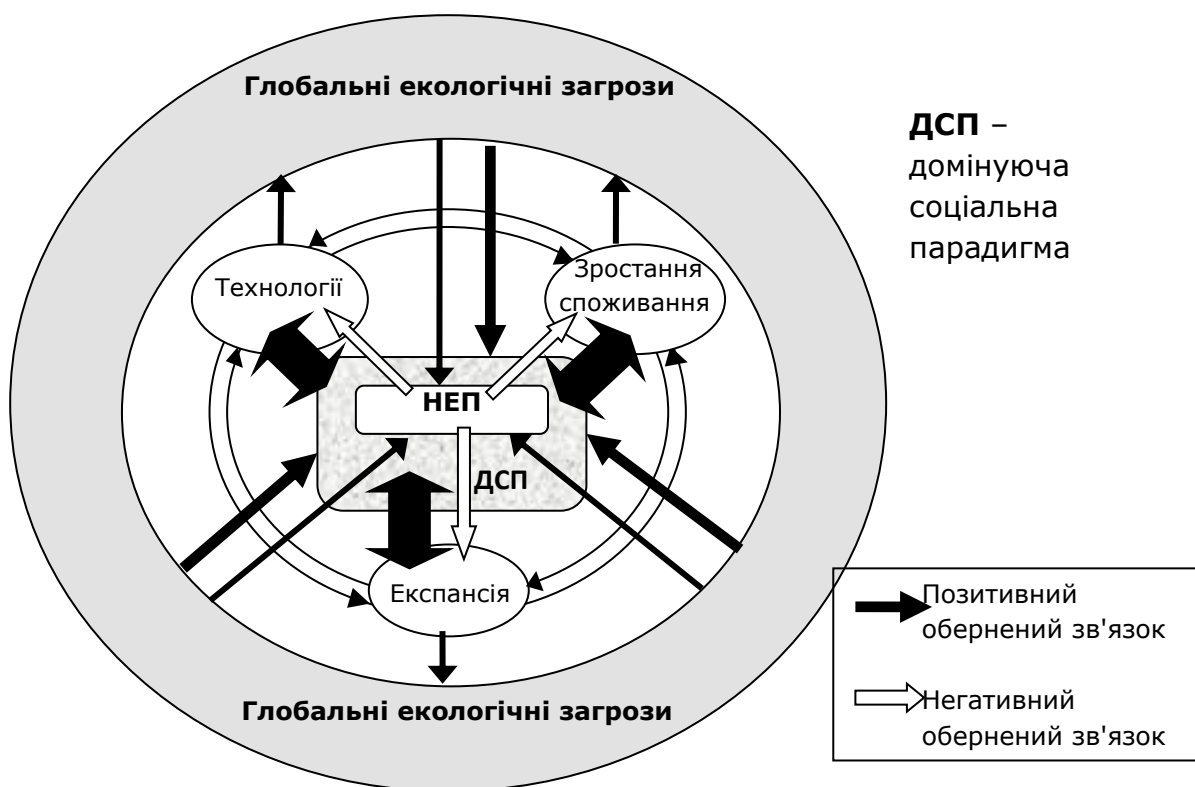

Рис. 1. Модель соціокультурної регуляції процесів життєзабезпечення в сучасному суспільстві

Екологічно релевантна поведінка окремого суб'єкта реалізується в рамках соціально-економічної системи, спрямованої в цілому на зростання матеріального споживання, що досягається за рахунок руйнування екологічного оточення. Така поведінка, з одного боку, забезпечує суб'єкту доступ до життєвих ресурсів, але з іншого – включається в процес руйнування самої основи людського існування. У тій мірі, в якій суб'єкт керується вимогами економічної системи, він неминуче орієнтується на зростання споживання як умову і показник економічної стабільності. Тим самим активність суб'єкта отримує екоруйнівну спрямованість, підтримуючи загальний тренд зростання екоспоживання в соціумі. До зміни цієї спрямованості веде орієнтація на вимогу екологічної сталості як умови стабільного в довгостроковому плані життєзабезпечення спільноти. В цьому випадку регуляція екологічно релевантної поведінки здійснюється в контексті взаємодії з екологічним оточенням (з позиції приналежності

екологічній спільноті), відповідно, суб'єкт співвідносить свою споживчу активність з можливостями екологічних систем – «постачальників» екологічних ресурсів. Оскільки в умовах масштабної деградації екологічних систем ці можливості різко знижуються, така регуляція задає тенденцію до зниження антропогенного навантаження на екосистеми (до зменшення так званого *екологічного сліду*), що дозволяє говорити про екозберігаючу поведінку.

Екоруйнівна або екозберігаюча спрямованість поведінки визначається внутрішньою позицією, яку займає суб'єкт при визначенні завдань життєзабезпечення. Таку позицію, що розкриває ставлення до екологічної дійсності і обумовлює сприйняття екологічних змін, ми позначаємо як екологічну позицію. Відмінності між екоруйнівною і екозберігаючою спрямованістю поведінки пов'язані з особливостями екологічної позиції суб'єкта, позначеними в таблиці 1.

Таблиця 1.

Відмінності між екоруйнівною і екозберігаючою поведінкою

Показники екологічної позиції суб'єкта	Поведінка	
	Екоруйнівна	Екозберігаюча
спрямованість дій	Зростання матеріального споживання (споживання екологічних ресурсів)	Підтримка екологічної стійкості, зниження антропогенного тиску на біосферу
Колективна соціальна парадигма	Домінуюча соціальна парадигма	Нова екологічна парадигма
У чому суб'єкт бачить основне джерело життєзабезпечення	Фінансово-економічна система (гроші)	Екологічні системи (біосфера)
Смислоутворюючий контекст, в якому оцінюється ЕРП	Фінансово-економічний (взаємодія з соціальним оточенням)	Екологічний (взаємодія з екологічним оточенням)
ідентичність	Економічна (переживання своєї включеності в товарно-грошові відносини)	Екологічна (переживання своєї спільності з біосферою, екологічна компліцитність)
Ціннісні смисли екологічного оточення	Грошово-утилітаристське (товарно-грошові)	Біосферні (основа життя)
Ведучий критерій якості життя	фінансове благополуччя	екологічне благополуччя

Для екоруйнівної поведінки характерні спрямованість на зростання матеріального споживання, осмислення суб'єктом своїх дій в рамках фінансово-економічного контексту, ставлення до грошей як основного життєвого ресурсу; для екозберігаючої поведінки – спрямованість на підтримку екологічної стійкості, на зниження антропогенного тиску на екосистеми, осмислення своїх дій в біосферному контексті, ставлення до природних екологічних систем (біосфері планети) як основи життєзабезпечення людини. У першому випадку екологічне оточення наділяється грошово-утилітаристське смислами, якість життя пов'язується з фінансовим благополуччям, суб'єкт переживає свою причетність товарно-грошовій системі, у другому - екологічне оточення знаходить для суб'єкта внутрішню цінність, якість життя оцінюється по екологічним критеріям, суб'єкт переживає свою екологічну (біосферну) причетність.

Ми пропонуємо розглядати екологічну позицію як керуючий параметр системи смислової регуляції екологічно релевантного поведінки.

Висновки: Індивідуальне екологічно релевантне поведінка зумовлена системою життєзабезпечення соціуму в цілому. У сучасному промислово розвиненому суспільстві ця система диктує споживацький спосіб життя, який виправдовує і визначає екоруйнівну в цілому активність всієї спільноти і його акторів. Однак в тій мірі, в якій суб'єкт реалізує свою можливість робити вибір на користь екологічно щадного способу дій, можна говорити про його екозберігаючу поведінку. Екологічно значимі рішення, що приймаються суб'єктом, спрямованість його дій залежать від його екологічної позиції. Екологічна позиція як «символічний вектор екоспоживання» виражається в тому, яка сфера дійсності - Екосфера і / або соціально-економічна сфера наділяється смислами первинного джерела життєвого ресурсу і основи життєзабезпечення людини.

1.3. ПРИНЦИП ДЕТЕРМІНІЗМУ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ*

На розвиток вітчизняної психології значною мірою вплинула ідея С.Л.Рубінштейна про необхідність виокремлення з системи принципів психологічної науки ключового принципу і обґрунтування в якості такого принципу детермінізму. У відповідності з цим принципом, психічне є причинно обумовленим, і досліднику завжди необхідно шукати чинник, який, в той чи інший спосіб, визначає досліджуваний ним феномен.

Принцип детермінізму відіграє важливу роль у визначенні підходів та змісту сучасних екопсихологічних досліджень. Суттєвим моментом при цьому є залежність наукових пріоритетів, усвідомлення науковцем вузлових проблем екологічної психології від того, які моменти у принципі детермінізму він виділяє в якості провідних. Важливо розглянути різні точки зору на зміст цього принципу в єдності, оскільки таке панорамне бачення збагачує уявлення про предмет екологічної психології, а отже розширює її проблематику і підвищує її практичний потенціал.

Мета статті полягає у встановленні впливу, яке має тлумачення дослідниками принципу детермінізму на концептуальне бачення проблематики екологічної психології та вибір пріоритетів у її розробці.

Як відомо, принцип детермінізму у його трактуванні С.Л.Рубінштейном спочатку розкривав дію зовнішньої реальності на психіку через закономірності самої психіки з її властивостями вибірконості, об'єктивованості, суб'єктивності. Ці властивості нерозривно пов'язані з різномірневою активністю людини, починаючи від психофізіологічної і закінчуючи цілеспрямованою діяльністю. В системі цієї активності

---

* Рудоміно-Дусятська О. В. Принцип детермінізму як методологічна основа розробки проблем екологічної психології / Рудоміно-Дусятська О. В. // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського: збірник наукових праць за ред. С.Д.Максименка, Н.О.Євдокимової –Т. 2, вип. 10 (91) Миколаїв, МНУ ім. В.О.Сухомлинського, 2013. С.268- 272.

діяльність займає провідне місце, визначаючи розгортання всіх інших видів активності.

Таке тлумачення принципу детермінізму стало підґрунтям для розробки іншого методологічного принципу психології – єдності свідомості та діяльності і надовго визначило предметне поле і пріоритети вітчизняних екопсихологічних досліджень. У цих дослідженнях центральне місце зайняли проблеми екологічної свідомості. Вирішення питань її розвитку, структури та функціонування науковці пов'язали виключно із дослідженнями діяльності людини стосовно природного і антропогенного середовища. При цьому, категорію діяльності тлумачать широко: і як працю по створенню матеріальних продуктів і використанню природних ресурсів, і як професійну діяльність з охорони довкілля, і як пізнавальну діяльність – наукову, учбову, що спрямовані на вивчення екологічних законів матеріального світу і т.п. Загальним положенням, яке об'єднує підходи до вивчення феномену екологічної свідомості, є постулювання його взаємозв'язку з діяльністю, спрямованою на природно-предметний, фізичний світ.

Однак, в руслі цього напрямку накопичувалися артефакти, певний емпіричний матеріал, який не піддавався тлумаченню в межах принципу єдності свідомості та діяльності. Як приклад можна навести дані досліджень В.І. Панова, які показують, що люди, озброєні знаннями про значну небезпеку своєї діяльності для середовища і себе особисто, можуть не слідувати нормам екологічно безпечної поведінки.

У проведенному нами дослідженні також були отримані суперечливі дані про співвідношення екологічних уявлень і поведінки щодо захисту і збереженню довкілля. За допомогою методу опитування із студентської вибірки ми виокремили дві групи респондентів: перша – з переважанням антропоцентричного змісту екологічної свідомості, друга – з переважанням екоцентричного змісту. Обидві групи ретроспективно оцінювали свою поведінку у довкіллі за полярними індикаторами, а саме – збереження чи

руйнування довкілля у різних ситуаціях перебування в міському та природному середовищі. Обраховувалися коефіцієнти кореляції між показниками змісту екологічної свідомості і показниками самооцінки поведінки у середовищі. Значущим виявився лише зв'язок між показниками антропоцентричної свідомості і поведінкою, спрямованою на руйнацію довкілля. Зв'язки між показниками екоцентричної екологічної свідомості і поведінкою по захисту чи руйнації довкілля виявилися однаково статистично недостовірними. Ми зробили висновок про суперечливі відносини між проявами екологічної свідомості та поведінки у довкіллі і про наявність змінних, які опосередковують такий зв'язок. В якості такої змінної у нашому дослідженні виступали певні особистісні якості. Зокрема, було встановлено, що саме низький розвиток вольових якостей у студентів з переважаючою екоцентричною свідомістю перешкоджає реалізації її проявів у поведінці.

Зазначені суперечності, на нашу думку, привернули увагу фахівців у галузі екологічної психології до інших аспектів принципу детермінізму, а саме, пов'язаних з розробкою у вітчизняній психології проблеми особистості. Відомо, що базовою характеристикою людини як особистості є структурно-ієрархічна організація психіки, в якій провідну роль відіграють ціннісно-мотиваційні рівні. Наявність такої організації змінює способи детермінації психічного. Для психіки як складної системи зовнішні впливи, в першу чергу, виступають у якості умов, за яких розгортаються процеси саморуху чи саморозвитку внутрішнього. Чинниками для такої системи найчастіше виступають процеси, що відбуваються на її вищих рівнях. Вони здійснюють свій перетворюючий вплив на нижчі. Як вказує С.Л.Рубінштейн, розглядаючи різні способи взаємодії внутрішніх та зовнішніх умов в залежності від властивостей об'єкта, "все залежить від характеристик цілого, яке підлягає розгляду. Якщо ціле охоплює відносно самостійну сферу взаємодії, яка включає в себе всі суттєві для своїх членів зв'язки та відношення, то вся ця сфера в цілому розвивається за своїми внутрішніми

законами і при їх вивченні треба виходити із внутрішніх властивостей даної системи та їх внутрішніх протиріч". "Зовнішні чинники є лише умовами змін, що відбуваються завдяки внутрішнім протиріччям, які містяться у самих речах чи явищах". Таким чином, психічна організація особистості опосередковує дію зовнішнього на окремі психічні явища і, виявляючи себе у особистісно забарвленій діяльності, змінює зовнішню реальність і свої характеристики.

У екологічній психології таке тлумачення принципу детермінізму знаходить втілення в дослідженнях особистісної детермінації екологічної свідомості та діяльності. Вивчається структура цінностей, зміст спрямованості особистості як чинників, що визначають розвиток екологічної свідомості та відповідних їй стратегій поведінки у довкіллі. Наприклад, у дослідженні Т.В.Іванової встановлений зв'язок переважаючих орієнтацій екологічної свідомості з іншими життєвими цінностями, вплив на ці орієнтації вікових та професійних характеристик особистості. У нашому дослідженні виявлені взаємозв'язки антропоцентричних переконань особистості у необхідності підкорення довкілля потребам людства із цінностями матеріального достатку та розваг. А.В. Гришин показав, що особистість майбутнього педагога, яка представляє собою систему мотиваційних, емоційних, вольових, рефлексивних та ціннісно-сміслових особистісних властивостей, серед яких домінуючу роль відіграють ціннісно-сміслові і етичні орієнтації, визначає зміст екологічного мислення, екологічного світогляду та морально екологічної відповідальності. Відповідно до встановлених закономірностей, висувається завдання формування морально-ціннісної сфери особистості, як найважливішої умови розвитку прогресивної екологічної свідомості. Рішення такого завдання автор вбачає в організації інтегративно-гуманітарної системи навчання та виховання в навчальному закладі.

Немає сумнівів, що система цілеспрямованих виховних впливів на

особистість і, в першу чергу, на її цінносно-мотиваційну сферу, є важливою ланкою екологічного виховання. Однак, не можна забувати, що індивідуальні цінності та інші центральні утворення особистісної структури є продуктом усього життя людини, вони формуються, набувають більш глибокого змісту, змінюються на протязі цілісного життєвого шляху. При цьому, як справедливо зауважують К.О.Абульханова-Славська та А.В.Брушлінський, психологія досить часто «звертається до проблеми особистості, вирвавши її із найбільш потужного буттєвого пласту. Особистість в психології починає розглядатися як така — з боку своєї структури, свідомості, діяльності, навіть соціальної детермінації, яка ніби прямо, повз життєвий процес діє на її свідомість». Таким чином, відомі вітчизняні психологи привертають увагу до проблеми детермінації психіки всім процесом життя людини.

Методологічне значення для психології поняття життєдіяльності було розкрито С.Л.Рубінштейном на основі виділення та аналізу нових граней принципу детермінізму, до яких він привернув увагу у роботі «Людина і світ», шляхом трактовки особистості як суб'єкта життя і філософсько-психологічного тлумачення її суб'єктної активності. «Рубінштейн розробляє принцип детермінізму в психології, згідно з яким особистість самовизначається по відношенню до зовнішніх умов і впливів і як суб'єкт життя активно перетворює їх». В ході такого перетворення змінюється сама особистість та її свідомість.

Як відомо, концепція суб'єкта життя є логічним продовженням та наслідком розробки С.Л.Рубінштейном однієї з провідних філософських категорій — категорії суб'єкта, яку він наповнює новим онтологічним змістом. Цей зміст виникає завдяки підкресленню активно-дійового, перетворюючого відношення суб'єкта до буття. Особливості людини як суб'єкта виявляються у способах її реальної взаємодії із світом - практично-дійовому, пізнавальному, етичному та естетичному, які втілюють сутність людини як центру буття. Своїм суб'єктним ставленням до буття людина

виявляє його об'єктивні властивості, які були утаємничені, скриті до появи людини як нового рівня суцього. Такими об'єктивними властивостями буття є прекрасне та етичне в ньому. "Естетичне (прекрасне) виступає як якість природи в безпосередньо даному людині чуттєвому, правда та добро - як відношення людей, визначені в їхньому понятійному змісті". В якості суто людського способу взаємодії із світом Рубінштейн розглядає також предметно-практичну діяльність та пізнавальну діяльність, виділяючи як суто людські – практичне та пізнавальне відношення людини до буття. Ці відношення дозволяють суб'єкту проникнути у таємниці буття, відкривають його об'єктивні закони.

В процесі становлення та прояву суто людських способів взаємодії з дійсністю, формується цілісний внутрішній світ суб'єкта – його свідомість та підсвідоме, його потреби та цінності, його пізнавальна сфера. За висловом А. В. Брушлінського "Людина як суб'єкт – це вища системна цілісність всіх її найскладніших та суперечливих якостей". Така системна цілісність психічних властивостей означає, що на суб'єктному рівні якісно змінюються внутрішні умови, через які діють зовнішні чинники та впливи. Категорія суб'єкта, розкривається не тільки як домінування внутрішніх умов детермінації над зовнішніми, яке є притаманним вже цілісній, сформованій особистості. Специфіка детермінації внутрішнього зовнішнім на рівні суб'єкта проявляється у процесах його самовизначення по відношенню до зовнішнього, в процесах саморуху, саморегуляції, саморозвитку внутрішнього, які відбуваються на цій основі. Таким чином суб'єкт містить у собі самому джерело свого розвитку. В цілому, завдяки суб'єктній активності, людина виходить за межі визначених умов та ситуацій, підіймається над ними, змінює на краще зовнішній світ та саму себе.

Наповнюючи філософську концепцію суб'єкта конкретно психологічним змістом, С.Л.Рубінштейн та представники його школи розробляють категорію суб'єкта життя. «Людина як суб'єкт організує та структурує своє

життя, регулює його хід, обирає та здійснює обраний напрямок». Суб'єктне відношення до буття зумовлює побудову особистістю суто людської, такої, що відрізняється духовним, гуманним, творчим змістом, програми життя. Вона обіймає і майбутнє професійне життя, і сферу майбутніх родинних стосунків, побут, дозвілля тощо. Показово, що така програма не міститься тільки у царині фантазій та мрій, вона дієво реалізується суб'єктом, бо він є здатним в той чи інший спосіб оволодівати умовами свого життя, будувати свій спосіб життя і на цій основі втілювати свій задум. Саме така життєва активність суб'єкта є провідним чинником його внутрішнього зростання, самовдосконалення та збагачення новими можливостями.

Оволодіння умовами життя необхідно тому, що життю властива суперечливість, життя здійснюється через протиріччя та їх вирішення. За висловом Рубінштейна, життя являє собою проблему для суб'єкта. «В ідеї зміни способу життя, в розумінні її умов як завдань, що вимагають від людини певних рішень - ось у чому полягала новизна його підходу». Які протиріччя маються на увазі? Як зауважує К.А. Абульханова-Славська це протиріччя між соціальними умовами і наявним станом, якістю, рівнем розвитку особистості, способом її організації. Це протиріччя між здібностями, індивідуальністю, особливістю, потребами даної особистості і вимогами суспільства і життя, зверненими до неї.

Внутрішній механізм розвитку особистості через вирішення життєвих протиріч – розглядає В.Г.Асєєв. Автор конкретизує загально психологічний механізм «зсуву мотиву на мету діяльності», описаний О.М.Леонтьєвим. Асєєв зазначає, що з одного боку людина через творчу уяву, ідеали, прагнення виходить далеко за межі актуальних обставин життя. З іншого боку діяльність, яка реалізує ці прагнення, виявляється більш багатого за своїм змістом та життєвими обставинами, ніж той механізм, який її регулює. Ускладнення діяльності потребує перебудови регулюючих її механізмів.

Важливо, однак, зазначити, що далеко не кожна людина активно, дієво

включається у процес вирішення життєвих протиріч. Суб'єкт життя завжди активний у рішенні життєвих протиріч, бо має потужний внутрішній потенціал для цього. Цей потенціал базується на його суто людських відношеннях до дійсності. За К.А.Абульхановою «особистості як суб'єкту властива здатність вирішення протиріч; оптимальний спосіб такого рішення веде до її розвитку і вдосконалення».

Більш конкретно з цього приводу висловлюється Л.І.Анциферова. «Несприятливі життєві умови, фізичні вади можуть переживатися людиною як виклик, що вимагає мобілізації її конструктивних сил. Це ...свідчить про можливість впоратися з несприятливими особистими і соціальними обставинами, тобто активно формувати умови власного розвитку. Але ці ж несприятливі обставини інша людина може сприймати як непереборні перешкоди для благополучного життя і відмовитися від протистояння їм».

Якщо ж зовнішні обставини не можливо змінити, як, наприклад, смерть близької людини чи власна тяжка хвороба, вони все ж таки долаються суб'єктом шляхом побудови такого ставлення до них, яке детермінується його суто людськими відношеннями до дійсності. На цій основі вони включаються у внутрішнє життя як ресурс і умова життєвого руху і внутрішнього розвитку, який відбувається, оскільки відкриваються нові смисли та мотиви для нової внутрішньої роботи, виходу на нові сфери зовнішньої реальності. Іншими словами, негативні зовнішні обставини не спотворюють, а збагачують психіку суб'єкта, переосмислюються ним в контексті його системи відношень до буття (етичного, пізнавального, дієво-практичного, естетичного), реалізації його життєвої програми. Завдяки цьому вони не перетворюються на джерело страждання і руйнуючих особистість хворобливих переживань.

Ми припускаємо, що в процесі внутрішнього розвитку суб'єкта, який є наслідком конструктивного розв'язання ним життєвих протиріч, оволодіння несприятливими умовами свого життя, виникає переживання єдності з

дійсністю, невідчужуваності від неї, якою б складною вона не була. Навіть важки події та умови життя набувають значущості для суб'єкта, усвідомлюються певною мірою як цінні, оскільки є джерелом внутрішнього розвитку, руху вперед.

Екологічна психологія, за умов підтвердження такого припущення, розширить свої уявлення про детермінацію психічних феноменів, що забезпечують екологічно відповідальну поведінку. Таке припущення важливо конкретизувати у розгорнутій програмі дослідження, теоретико-емпірична реалізація якої дала б відповіді принаймні на два ключових питання: 1) чи обумовлює суб'єктна організація життя відчуття єдності із дійсністю у всіх її сферах, включаючи природно-предметне середовище, без якого всі інші сфери існування суб'єкта були б неможливі? 2) як це відчуття єдності проявляється феноменологічно – чи-то у вигляді усвідомлюваних почуттів, переживань і відношень, чи-то у вигляді невідрефлексованих психічних явищ – переживать, образів, установок, які тим не менш виконують регулятивну функцію щодо дійсності?

Розробка вказаної дослідницької програми здійснюється у лабораторії екологічної психології Інституту психології ім. Г.С.Костюка, в контексті ідеї про виявлення суб'єктної активності особистості у її способі життя, який змістовно розкривається як екологічно орієнтований спосіб життя. Таким чином розвивається онтологічний підхід до розробки проблематики екологічної психології.

1.4. ПРИНЦИП ЕКОЛОГІЧНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ УПРАВЛІНЦЯ*

Загальна характеристика управлінської діяльності дала нам змогу визначити ключові її моменти, які певним чином впливають на процеси прийняття рішень. Тут значущим моментом є те, що управлінська діяльність є «діяльністю на діяльностях», тобто завжди пов'язана із системою «людина – людина», з одного боку, та із системою «людина – середовище» – з іншого боку, тими впливами, які відбуваються та певним чином діють на всіх, хто включений у цю діяльність.

Розвиток сучасного виробництва, спрямований на досягнення добробуту людини та зміну якості її життя, завжди супроводжується й значним накопиченням потенціалу небезпеки для неї у вигляді зміни відносин людини та природи, негативних змін довкілля й змін самовідчуття людини як у природному середовищі, так і серед її оточення. Таке накопичення небезпеки зумовлює необхідність управління розвитком суспільства відповідно до забезпечення екологічності всіх цих процесів, тобто управлінська діяльність має постійно корегуватися за принципом екологічності.

Сучасні екологічні вимоги підказують нові орієнтири і напрями розвитку суспільства, вони стають імпульсом для нових технологічних рішень, нових тенденцій у взаємодії виробництва та природи, нових форм відносин між людьми. Особливість екологічної безпеки полягає в тому, що вона може забезпечуватися лише колективним способом. На відміну від благ, що піддаються індивідуальному споживанню, екологічна безпека виявляється доступною або всім, або нікому. Неможливо створити екологічно безпечні умови для окремих індивідів, соціальних груп, територій і держав, оскільки природа не знає соціальних, адміністративних та інших

---

* Г.О. Горбань. Психологія прийняття управлінських рішень у соціальних системах: соціально-психологічний аспект. – Запоріжжя, Класичний приватний університет, 2012. – С. 61–65; 197–200.

меж. Вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що розмежування штучних і природних умов життя є сьогодні відносним, оскільки природні умови значною мірою перетворилися на результат людської діяльності. Природа є такою системою, динамічна рівновага й продуктивні можливості якої зараз залежать від суспільства і його продуктивних сил. Біосфера не може самостійно впоратися з підтримкою власної рівноваги та цілісності, тепер це завдання майже повністю покладено на людину, яка цю рівновагу порушила.

Загальновизнано, що в сучасних умовах ключовим чинником успіху будь-якої діяльності є ефективно організований менеджмент. Саме управлінська позиція, яка вимагає вміння балансувати й примиряти протилежні цінності та пріоритети залежно від поставлених цілей і чинників, що впливають, стає основою діяльності будь-якої організованості. Відтак, стратегія управлінської діяльності стикається з вимогами принципу екологічності всіх процесів, які вона забезпечує. За таких умов вкрай необхідним є визначення ролі екологічної складової в управлінській діяльності.

У сучасних дослідженнях екологічної проблеми виокремлено значну кількість аспектів її вивчення: як глобальної проблеми, як проблеми кризового екологічного стану, як світоглядної та етичної проблем, як проблеми сучасного способу життя тощо. За будь-якого аспекту в процесі дослідження суттєвого значення набуває проблема вивчення й формування екологічної свідомості, яка має характеризуватися новим типом ставлення людини до природи, людини до людини й суспільства в цілому. Це стає базовою професійною складовою діяльності управлінця, який здійснює її через залучення значної кількості людей, впливаючи на них. Безумовна актуальність дослідження екологічних проблем підтверджується активними пошуками в різноманітних галузях науки й практики (філософія, психологія, соціологія, етика, соціальна екологія, екологічний менеджмент тощо).

Аналіз праць, що присвячені дослідженню екологічних проблем, засвідчує надзвичайну розрізненість та розірваність дослідницьких підходів, що досить негативно позначається на їх практичному застосуванні. За умов, коли спостерігаються інтегративні процеси в науці, відбувається взаємопроникнення та взаємодоповнення різних наук, така розрізненість ускладнює створення підґрунтя для реального впровадження екологічних засад у практичну життєдіяльність людини. Вивчення питань, які окреслюють межі досліджень з екологічного менеджменту дає змогу визначити, що більшість їх спрямована на формування такого управління, котре забезпечило б баланс між можливостями природи і потребами виробництва, суспільними потребами щодо отримання екологічної продукції та послуг й оздоровленням довкілля, існуючою системою природокористування та раціоналізацію природоохоронної діяльності. Тут ключовим постає питання тільки про збереження та відновлення природного середовища, лише окремі дослідники зауважують не лише про екологічність виробництва, але й про необхідність екологізації свідомості та екологізації управління. Однак, ці форми екологізації стосуються, перш за все, свідомого ставлення до навколишнього світу, вирішенні проблем «чистого» виробництва.

Розірваність досліджень з екологічного менеджменту й екологічної свідомості, недостатня розробленість проблематики екологічної свідомості управління є сьогодні значущою проблемою, яка впливає на ефективність створення екологізованого середовища в організації, підприємстві, суспільстві тощо. Ефективність екологічного менеджменту, на нашу думку, значною мірою залежить від сформованості екологічної свідомості управління як суб'єкта прийняття рішення. Причому базовою спрямованістю формування цієї свідомості є її дворівневість, яка виявляється в:

- 1) ефективності менеджменту стосовно екології природних систем;
- 2) ефективності менеджменту стосовно екологічності власної особистості та

екологічності взаємодії з іншими суб'єктами діяльності. Вивчення змісту, структури, спрямованості екологічної свідомості управлінця є особливо актуальним з огляду на те, що ця професійна група є носієм повноважень і суб'єктом запровадження екологічності норм життєдіяльності на різних рівнях людського буття.

За цих умов значущим стає запропонований Ю.М. Швалбом принцип екологічності, відповідно до якого, оцінювати як екологічну слід таку взаємодію, що створює двосторонні умови для розвитку всіх значущих компонентів системи. Якщо характеристики середовища поліпшують умови розвитку людини, то можна говорити про екологічно позитивний зв'язок. Він стає по-справжньому екологічним, якщо сама людина своїми діями поліпшує умови функціонування та розвитку компонентів самого середовища. Однак найвищий рівень екологічності буде мати така діяльність людини, котра завдяки розвитку елементів оточення створює середовище власного розвитку.

В управлінській діяльності, на нашу думку, цей принцип відображає таким чином побудовану діяльність, яка через прийняті рішення сприяє розвитку кожної особистості, організації та системи загалом, забезпечує умови відчуття рівноваги й гармонії між власними цінностями і нормами та груповими (колективними). Специфіка цього принципу виявляється в тому, що саме така рівновага й гармонія створює умови формування екологічної самосвідомості та збереження екологічності середовища як соціального, так і природного. Визначена послідовність: екологічна самосвідомість – екологічність міжособистісної взаємодії – екологічність взаємодії із соціумом (соціальне середовище) – екологічність взаємодії із природою – екологічне відновлення біосфери, – на нашу думку, лежить в основі принципу екологічності в управлінні. Сформованість екологічної свідомості управлінця дає змогу приймати рішення, спрямовані не лише на відтворення природної екосистеми, виробництво екологічної продукції, надання послуг, які не

руйнують навколишнє середовище, тощо, а й на збереження екологічності особистостей, які залучені до процесів прийняття та реалізації рішень, врахування тих наслідків, які прогнозовано вплинуть на соціально-психологічну картину всієї соціальної системи або окремої організації.

Принцип екологічності під час прийняття рішення задля збереження рівноваги й гармонійності соціальної системи і кожної особистості окремо затверджує всебічну відповідальність суб'єкта прийняття рішення за найближчі та віддалені наслідки, не лише в економічному, природному, правовому аспектах, а й за соціально-психологічний її стан, за відчуття причетності особистості до соціуму, за її особистісну ідентичність.

Врахування екологічної складової під час проектування управлінських дій задля досягнення мети, прийняття рішень стосовно певної діяльності організації (соціальної системи) може аналізуватися на різних рівнях забезпечення їх екологічності. Наявність безпосереднього зв'язку між рівнем екологічності рішення й рівнями відповідальності дає нам змогу визначити щонайменше чотири рівні, які виявляються в професійній діяльності управлінця під час прийняття рішень (рис. 1).

Перший рівень – екологізовані управлінські рішення. Характеризуються пристосуванням наявних ресурсів і умов діяльності до вимог екологічної безпеки. Рішення забезпечують створення безпечних умов праці, економію ресурсів (сировина, енергія), мінімізацію забруднень, підвищення екологічної відповідальності виконавців на базі існуючих технологій і виробництва. Відповідальність суб'єктів управління здійснюється на зовнішньому – правовому – рівні.

Другий рівень – соціально-екологічні управлінські рішення. Характеризуються проектуванням екологічно безпечної діяльності, забезпеченням оптимального співвідношення екологічних і економічних наслідків за пріоритетністю вирішення екологічних проблем. Рішення забезпечують створення екологічно безпечного виробництва й екологічно

безпечної продукції, запобігання негативному впливу на середовище завдяки економічному мотивуванню на всіх рівнях виробництва. Відповідальність суб'єктів управління здійснюється на соціально-професійному рівні.

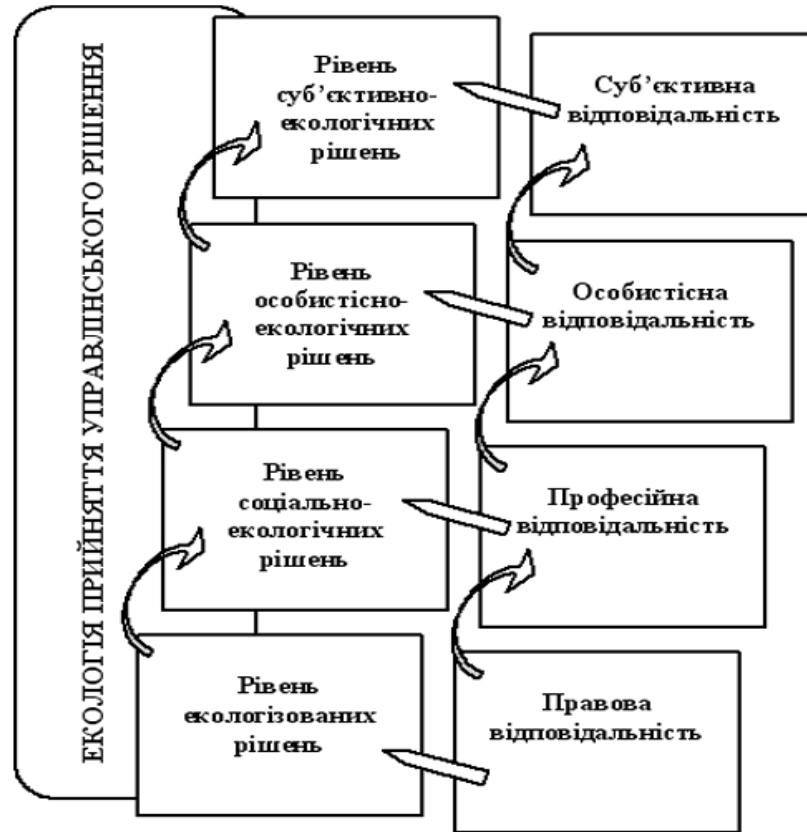

Рис 1. Рівні екологічності управлінських рішень

Третій рівень – особистісно-екологічні управлінські рішення. Характеризуються врахуванням особливостей екології людини, умов екобезпеки праці, відповідністю застосованих технологій вимогам психологічної безпеки. Рішення забезпечують покращення умов діяльності, відповідність їх екологічним стандартам, забезпечення психологічного комфорту і якісного соціально-психологічного стану організації. Відповідальність суб'єктів управління здійснюється на особистісному рівні.

Четвертий рівень – суб'єктивно-екологічні управлінські рішення. Характеризуються внутрішньою узгодженістю ціннісних нормативів і настанов суб'єктів прийняття рішення, з якістю самого рішення й власною відповідальністю за нього. Рішення забезпечують збереження власної

екологічності суб'єктів прийняття рішення, їх особистісну ідентичність. Відповідальність суб'єктів управління здійснюється на суб'єктивному рівні.

Можна констатувати, що процес прийняття управлінського рішення має системно поєднувати всі чотири рівні екологічного забезпечення рішення. Таке системне поєднання має бути дієвим задля отримання найвищого ефекту управлінської діяльності, утворення культурно-екологічного середовища організації, однак, з іншого боку, воно вимагає відповідної екопсихологічної підготовки суб'єктів прийняття рішення. Відсутність такої підготовки спричинює обмеженість екологічного наповнення процесу прийняття рішення лише його зовнішніми атрибутами. Це ми й спостерігаємо у більшості видань з менеджменту.

Отже, екологія є світоглядом, завдяки якому сучасна людина має орієнтуватися у світі, усвідомлювати його. Завдяки сформованості екологічного світогляду забезпечується гармонія людини із навколишнім світом й власна гармонія із собою. Саме екологічні позиції особистості мають визначати й корегувати завдання організацій та соціальних інститутів, щоб протистояти відчуженню людини від природи, від суспільства, від самої себе, від життя загалом.

Будь-яка людина, перш ніж керувати літаком, кораблем, автомобілем, повинна скласти іспити, які підтверджують засвоєння певних правил і норм щодо безпеки їх застосування. А іспитів, які засвідчували б людяність і екологічність управлінців, на сьогодні немає, хоча їх дії можуть значною мірою впливати на кожну конкретну людину, на суспільство в цілому, на глобальні процеси у світі.

Відтак, ефективна управлінська діяльність має будуватися на вирішенні таких взаємопов'язаних завдань: створення ефективної системи екологічного процесу прийняття рішень; впровадження екологічних основ управлінської та економічної діяльності людини; формування екологічної свідомості й екологічної відповідальності людей.

1.5. ЕКОПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ*

Перед людством сьогодні постала нагальна необхідність вирішувати широке коло проблем, котрі справедливо оцінюються як глобальні (негативні наслідки науково-технічного та інформаційного розвитку, катастрофічний стан оточуючого середовища, голод, бідність тощо). Все більш очевидним постає, що подальші соціально-політичні та економічні зміни мають супроводжуватися регенерацією довкілля, збереженням психологічної та соматичної цілісності людини (котра, в свою чергу, має виступати метою та вищою цінністю, однак аж ніяк не засобом для чогось чи для когось), інакше під загрозу попадає життєдіяльність суспільства загалом та кожної людської особи зокрема.

Можна погодитися з тими науковцями, котрі вважають, що названі проблеми породжені сучасною антропологічною кризою та катастрофічним спрощенням духовної структури людини, є наслідком поширення життєвої стратегії, котра заснована на однобічному контролі, силі та суперництві, що невблаганно веде людину до вагомого конфлікту як зі своєю власною природою, так і з фундаментальними законами Всесвіту. Дана стаття має за мету обговорити ряд аспектів педагогічної взаємодії, значущих в контексті зазначеної проблематики.

Розпочнемо з такого. Вочевидь, що кожне покоління оволодіває досягненнями людської культури шляхом включення в діяльність, котра аналогічна (хоч і не тотожна) тій, що спричинила появу цих досягнень. Зміст праці вчителя, відповідно, полягає, передусім, в тому, щоб організувати таку діяльність учнів, внаслідок якої забезпечувався б розвиток їхніх духовно-моральних переконань, становлення цінностей, формування світогляду, розвиток пізнавальних здібностей, засвоєння адекватної запитам соціуму

---

* Заброцький М.М. Екопсихологічний аналіз педагогічної взаємодії / Заброцький М.М. // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2012. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 29. – С. 185-194.

системи знань, умінь та навичок тощо. Саме ця «надзадача» визначає сутність професійно-педагогічної діяльності.

Зауважимо також, що педагогічна професія відноситься до числа соціономічних, де спілкування виступає професійно значущою, суттєвою стороною. В роботах Г.О.Балла, М.Й.Боришевського, М.М.Заброцького, В.О.Кан-Каліка, Я.Л.Коломінського, О.В.Киричука, С.Д.Максименка, С.О.Мусатова, О.О.Леонтьєва, Н.В.Чепелевої, Т.С.Яценко та багатьох інших обґрунтовується розуміння педагогічного спілкування як суттєвої характеристики педагогічного процесу, завдяки якій забезпечується належний характер соціально-психологічної взаємодії вчителя з учнями.

В широкому розумінні слова «взаємодія» виступає тією філософською категорією, котра відображає процеси впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного та їхню взаємну зумовленість, є об'єктивною та універсальною формою руху, розвитку, що визначає існування та структурну організацію будь-якої системи. Категорія «взаємодія» охоплює всі види соціальних процесів і людської діяльності (працю, пізнання, спілкування, виховання, навчання тощо), підтверджуючи взаємний зв'язок соціальних явищ як на рівні суспільства загалом, так і на рівні функціонування його окремих груп чи індивідів.

В.В.Москаленко, характеризуючи зміст поняття «взаємодія» зауважує, що вітчизняна соціальна психологія розглядає останню зазвичай через призму активності особистості (К.А.Абульханова-Славська, В.О.Татенко та ін.). Так, активна взаємодія між людьми виникає як функція діяльності (предметно спрямованої активності) або ж поведінки (пасивної взаємодії між людьми). Аналізуючи взаємодіяльність, ряд авторів (М.Обозов, М.Лукашевич) розрізняють індивідуальну діяльність (за формулою «мета – засоби - результат») та спільну діяльність (власне взаємодіяльність), виділяючи такі компоненти останньої як когнітивний, емоційно-комунікативний і практичний, що по-різному представлені на рівнях

індивідуальної та спільної діяльності. В спільній діяльності, на відміну від індивідуальної, всі три компоненти представлені більш повно, окрім того, - емоційно-комунікативний компонент є центральним. Таким чином, автори цього підходу, близького і нам, наголошують на єдності взаємодіяльності зі спілкуванням, при цьому вважають, що спілкування входить до взаємодіяльності як його окрема сторона.

Стосовно освітніх систем представлений підхід доста послідовно проводиться М.М.Заброцьким, І.О.Зимньою, О.В.Киричуком, Ю.М.Кулюткіним, С.Д.Максименко, Г.С.Сухобською, Т.Д.Щербан та іншими авторами. В їхніх роботах показано, зокрема, що педагогічна взаємодія характеризується активністю, усвідомленістю, цілеспрямованістю взаємних дій обох сторін, котрі виступають у позиції суб'єктів, «де узгоджена дія результується і поперджується психічним станом контакту». Суттєвою стороною педагогічної взаємодії виступає педагогічне спілкування, яке розуміється як різновид професійного спілкування, завдяки якому відбувається обмін інформацією, пізнання особистості учнів, здійснення виховних впливів, створення оптимальних умов для розвитку мотивації навчання школярів і забезпечення творчого характеру їхньої учбової діяльності тощо.

Зауважимо, що у вітчизняній психології питання зв'язку спілкування і взаємодії є аж ніяк не однозначним. Так, приміром, Г.М.Андрєєва, виходячи з того, що спілкування - в широкому розумінні слова - включає в себе комунікацію (як обмін інформацією), розглядає взаємодію як іншу – щодо комунікативної - сторону спілкування, котра фіксує не лише обмін інформацією, але й організацію сумісних дій, завдяки якій індивіди стають здатними реалізовувати спільну діяльність. Загалом, розуміння взаємодії в соціально-психологічному плані як одного з аспектів спілкування, котрий виявляється в організації взаємних дій людей, спрямованих на реалізацію спільної діяльності, досягнення певної спільної мети є надзвичайно

поширеним у вітчизняній соціальній психології. В цьому сенсі педагогічне спілкування реалізує водночас комунікативну, перцептивну та інтерактивну функції, послуговуючись всією сукупністю вербальних та невербальних (тобто оптико-кінетичних, пара лінгвістичних, екстралінгвістичних тощо) засобів.

Відомим спеціалістом в області методології та теорії екологічної психології Ю.М.Швалбом був запропонований у свій час принцип екологічності, відповідно до якого слід оцінювати як екологічну ту взаємодію, завдяки якій створюються двосторонні умови для розвитку всіх значущих компонентів системи. Якщо характеристики середовища при цьому поліпшують умови розвитку людини, то можна говорити про екологічно позитивний зв'язок. Останній стає по-справжньому екологічним, якщо людина своїми діями сама поліпшує умови функціонування та розвитку компонентів цього середовища. Водночас найбільш високий рівень екологічності буде мати та діяльність людини, котра через розвиток елементів оточення створює середовище її власного розвитку

Ми розділяємо точку зору тих авторів, які відводять роль системотвірного для педагогічної діяльності ставленню «вчитель - учні», оскільки така діяльність будується по типу взаємодії в системі «вчитель – учні». Відповідно екологічною можна вважати ту педагогічну взаємодію, котра створює умови для суб'єктного розвитку учнів. При цьому найвищий рівень екологічності буде у тієї педагогічної взаємодії, завдяки якій створюються також умови для професійного і особистісного розвитку вчителя.

Сказане потребує більш детальної теоретичної рефлексії. Розпочнемо з такого. Педагогічна взаємодія аж ніяк не є симетричною. Вчитель є не просто її учасником, а, насамперед, організатором, котрий визначає її цілі, зміст, ефективні організаційні форми та методи тощо. Саме він здійснює керування міжособистісною взаємодією в системі «я та учні». В цьому контексті

доцільно згадати характеристику процесу навчання, яку дав Г.С.Костюк: «Навчання – це керування учінням, тобто учбовою діяльністю учнів, спрямованою на оволодіння знаннями, вміннями й іншими суспільними цінностями, а через нього й керування психічним розвитком учнів, становленням їхніх розумових, ідейних, моральних, трудових та інших якостей».

Зрозуміло, що таке керування за своїм змістом та характером може бути дуже різним. Так, суспільство, орієнтоване на авторитаризм, однозначність істини і жорстку ієрархію соціальних ролей, у здійсненні соціальних впливів віддає перевагу імперативній стратегії керування, адміністративному, економічному, соціально-психологічному або й прямому фізичному тиску на людей. Суб'єктність останніх (які є реципієнтами впливів і тиску) при цьому ігнорується, її тільки вимушено терплять в тому мінімальному обсязі, котрий технологічно необхідний для реалізації вказівок, що приходять «зверху». Сказане повною мірою стосується і освітніх систем. «Можна говорити, - пише академік С.Д.Максименко, - що традиційна система навчання спрямована на те, щоб максимально «об'єктувати» учня. Таке навчання дуже мало сприяє розвитку, а якщо і сприяє, то лише через опір».

Подібного роду авторитарне керування пов'язане з реалізацією монологічної стратегії педагогічної взаємодії (якщо мати на увазі запропонований Г.О.Ковальовим загальний підхід до визначення стратегій педагогічної взаємодії, де розрізняються її монологічна та діалогічна різновиди), за якої лише педагог виступає в ролі повноцінного суб'єкту діяльності. Стосується це як імперативного, так і маніпулятивного проявів такої взаємодії. У першому випадку учень виконує задані педагогом дії, запам'ятовує роз'яснені знання, розв'язує запропоновані задачі тощо. У другому, - прямі вказівки замінені створенням таких умов діяльності (часто

досить складних), коли вона розгортається у наперед визначеному напрямку, забезпечуючи тим самим досягнення поставлених педагогом цілей.

При цьому не слід забувати, що педагогічне маніпулювання здебільше пов'язане з щирою турботою вчителя про краще майбутнє для учня. Просто він переконаний, що останній ще не спроможний сам збагнути, що для нього буде більш корисним, він не в змозі сам ставити перед собою цілі, і, отже, це має робити за нього вчитель. Зрозуміло, що монологічна стратегія не заперечує використання вчителем, наряду з іншими, і діалогічних процедур, однак останні завжди відіграють допоміжну, службову роль.

Проілюструємо сказане, заславшись на характерні приклади. Так, в дослідженні, проведеному під нашим керівництвом, було виділено ряд типових педагогічних стереотипів: вчитель навчає, а учні вчаться; вчитель визначає цілі, зміст, форми та методи навчання, а учні (думка яких не враховується) погоджуються з ними; вчитель керує, а учні виконують його вказівки; вчитель є авторитетом, на який учні мають орієнтуватися у своїх рішеннях та вчинках; вчитель є суб'єктом педагогічного процесу, а учні об'єктами педагогічних впливів тощо.

Вочевидь, що учасники педагогічної взаємодії керуються у своїх взаєминах певними вимогами один до одного. У вчителів останні залежать значною мірою від індивідуального освоєння панівної в соціумі системи педагогічних цінностей, що знаходить своє вираження у вигляді певних імперативів (останні, у свою чергу, ми і будемо спостерігати в конкретних актах педагогічної взаємодії).

В проведених нами дослідженнях було експериментально з'ясовано, що відповідні очікування вчителів (називатися в порядку зменшення значущості) концентруються навколо двох полюсів (вага решти очікуваних інтеракцій істотно менша, або й зовсім незначна): 1) характер міжособистісних взаємин з учнями (педагоги розраховують на «розуміння зі сторони учнів», «дисциплінованість учнів», «співробітництво учнів з

учителем», «доброзичливість учнів» та ін.); 2) актуальний рівень розвитку учнів (педагоги сподіваються на «виявлення учнями інтелектуальних умінь», «наявність в учнів пізнавальних інтересів», «адекватний прояв учнями сформованості психічних процесів», «наявність в учнів нормативного рівня знань» тощо).

Водночас вочевидь, що місія вчителя полягає не у тому, щоб очікувати виявлення зі сторони учнів вже сформованих інтелектуальних умінь та високого рівня розвитку психічних процесів, а в тому, щоб цілеспрямовано формувати одні та тренувати другі. Не менш очевидно, що сподівання вчителів на «розуміння зі сторони учнів» є професійно наївними та ігнорують вікові характеристики учнів.

Описані вище імпліцитні уявлення педагогів, виявляючись в специфіці взаємодії з учнями, є, водночас, проявом механізмів психологічного захисту, котрі набули виражених негативних функцій (надмірної централізації на собі та своїх проблемах, нечутливості до внутрішнього світу та особистісної проблематики інших, переконаності в тому, що вчитель має змінювати інших (учнів), не змінюючись при цьому сам, відриву від реальності з наступною дезадаптацією особистості тощо).

Паралельно було з'ясовано, що учні, навпаки, хотіли б бачити вчителя здатним до співпереживання, співчуття та розуміння їхніх проблем, твердим в моральних рішеннях та в ситуаціях, коли йде мова про порушення справедливості. Поряд з цим, – готовим відмовлятися від авторитарного стилю лідерства, водночас енергійного, впевненого в собі, спроможного чітко виділити головне, сконцентрувати всі сили на його досягненні і, як правило, добитися свого.

Вивчення, зокрема, тих соціально-психологічних характеристик вчителя, котрі, на думку учнів, впливають на ефективність їхньої взаємодії з учителями, показало, що найбільші труднощі учні пов'язують з соціально-

перцептивними і емоційно-мовними особливостями вчителів та їх вміннями організовувати педагогічну взаємодію.

Здійснений аналіз дозволив окреслити в загальних рисах психологічний портрет вчителя, який стає джерелом труднощів для учнів, знижуючи якість їхнього життя. Йому, насамперед, притаманні: схильність робити висновки про учнів на основі зовнішніх ознак, зарозумілість, прагнення відносити учнів до певного типу, нав'язувати свою точку зору, неприязність, невміння аргументувати зроблені зауваження та пропозиції. Певні проблеми пов'язані також з підозрілістю, частими дотиками, зосередженістю на власних почуттях і думках, невмінням поставити себе на місце учнів, частими помилками в оцінці їхніх почуттів і настрою, байдужістю до них, звичкою перебивати розмову, невідповідністю виразу обличчя словам, невмінням співвідносити дії та вчинки учнів з їхніми особистісними якостями, надмірною владністю, прагненням керувати, застиглими позою та обличчям тощо.

В контексті заявлених завдань реформування освіти такий характер педагогічної взаємодії характеризується мінімальною екологічністю (зауважимо водночас, що вона ж може мати значно більшу екологічність при досягненні інших цілей, приміром, формування особистості добросовісного виконавця тощо).

Проаналізувавши психолого-педагогічний та методологічний аспекти навчання, побудованого на описаних вище засадах, І.С.Якиманська констатує: «В 50-60-і роки почали неприховано визнавати необмежені можливості управління психічним розвитком людини через навчання. Ідея управління, запозичена в ці роки з технічних наук (кібернетика, теорія інформації), була перенесена в педагогічну психологію. Розроблювані на її основі навчальні програми відтворювали своєрідний механізм інтеріоризації («зовнішнє і внутрішнє»). Формування психічних процесів почали ототожнювати з управлінням психічним розвитком. Не випадково саме в ці

роки великої уваги надавали впровадженню програмованого навчання, покликаного забезпечити оптимальні умови для адаптації кожного учня до навчальних впливів через розробку логічно правильних схем міркувань і дій як нормативних зразків для засвоєння. Учень був виконавцем заданих програм, їхнім відтворювачем, своєрідним імітатором дій педагога, навчаючої машини».

Соціальна ситуація розвитку, індивідуальні особливості біологічного та психічного дозрівання при такому характері педагогічної взаємодії мають враховуватися вчителем лише задля того, щоб власну ініціативу дитини, її пізнавальну активність та різнобічні інтереси спрямувати таким чином, щоб вони якомога повніше відповідали нормативному «зразку» особистості дитини певного віку.

Вважається, що розвиток особистості відбувається, передусім, завдяки процесу цілеспрямованого формування, коли педагог, застосовуючи спеціально розроблені для цього «технології та техніки», добивається перенесення у внутрішній, психічний план організованої ним послідовності зовнішніх дій з метою вироблення нормативних особливостей поведінки та якостей особистості учня. О.Б.Орлов у цьому зв'язку пише про «духовне виробництво», в якому «...дитина потрібна лише як матеріал, а вчитель – лише як «оператор», що контролює технологію навчально-виховного процесу. Особистість дитини та особистість учителя тут потрібні остільки-оскільки, а точніше – зовсім не потрібні».

Як наслідок такої моносуб'єктної організації педагогічного процесу, коли учень не виступає суб'єктом освоєння необхідного знання та вміння розвивати власну людську природу, свою індивідуальність та духовність, «...технологія навчання, - констатують О.Г.Асмолов та Г.О.Ягодін, - фабрикує особливий тип особистості – інтелектуального споживача, малоініціативного учня, котрий бере із скарбниці знань те, що вже перероблене для нього вчителем».

Описаний різновид педагогічної взаємодії, водночас, аж ніяк не сприяє особистісному та професійному розвитку і самого вчителя, більше того, створює передумови для різноманітних професійних деформацій. Ілюстрацією до сказаного можуть послугувати отримані нами експериментальні дані про специфічні деформації самосвідомості вчительства: слабе проникнення у власну особистість, невисокий рівень когнітивної складності та слабка диференційованість образу Я у більшості учасників експерименту, низький рівень самокритичності, страх перед рефлексією своїх психологічних особливостей, низький рівень ідентифікації власного Я з виконуваними професійними та соціальними ролями, звуження поля особистісної самосвідомості, наявність симптомів емоційної нестабільності тощо.

Більш екологічною виглядає педагогічна взаємодія, пов'язана з зовсім іншим типом керування. Її характеристику розпочнемо, передусім, з посилення на слова В.Франкла: «у часи екзистенціального вакууму основне завдання освіти полягає не в тому, щоб задовольнятися передачею традицій та знань, а в тому, щоб вдосконалювати здатність, котра дає людині можливість знаходити унікальні смисли. Сьогодні освіта не може залишатися в руслі традиції, вона мусить розвивати здатність приймати незалежні автентичні рішення». Зашлемося також на позицію К.Роджерса, який слушно підкреслював, що традиційне навчання і усталені способи трансляції знань мають сенс лише у відносно стабілізованому суспільстві.

Г.О.Балл, аналізуючи наукову спадщину Г.С.Костюка, підкреслює: «поняття керування, як воно трактується Г.С.Костюком та його учнями, позбавлене авторитарного звучання. Водночас воно узгоджене зі змістом однойменної кібернетичної та загальнонаукової категорії, яка охоплює такі впливи на об'єкт керування, що забезпечують дотримання певних параметрів його функціонування. При цьому способи керування мають повною мірою враховувати специфічні властивості об'єкта (коли йдеться про людину, то це,

зокрема, її здатність до розвитку, саморуху, творчості), а мета керування цілком може передбачити вдосконалення зазначених властивостей».

Аналізу такого типу керування присвячені чисельні психологічні дослідження, автори яких, зокрема, зауважують, що психологічну структуру діяльності вчителя складає рефлексивне керування «іншою» діяльністю, тобто діяльністю учнів. Мова при цьому йде про таке «керування діяльністю учнів, за якого вчитель: а) ставить учня в позицію активного суб'єкта учіння, здійснюваного в загальній системі колективної роботи класу; б) розвиває здатність учня до самоуправління (саморегулювання, самоорганізації та самоконтролю) власною діяльністю; в) організує процес навчання як розв'язання учбово-пізнавальних проблем на основі творчої взаємодії (діалогу) з учнями».

При такому рефлексивному характері керуванні мова йде, власне кажучи, про керування процесами керування, яке здійснює учень щодо власної діяльності. Тепер вчитель не просто висуває певні педагогічні цілі, але й домагається, щоб останні були внутрішньо прийняті учнями; він не лише розробляє способи досягнення цих цілей, але й створює умови для того, щоб ці способи були освоєні учнями; він не тільки оцінює результати діяльності учнів, але й формує у них здатність до самооцінки тощо.

Нагадаємо, що в роботах Г.С.Костюка також обґрунтовується необхідність підтримки всебічного розвитку учня як суб'єкта даної форми активності, а не лише забезпечення його функціонування (як об'єкта керування) в певних параметрах. Пише він і про способи такого керування: «Вчитель виховує учнів своїм ставленням до навчання, його організацією, стосунками з учнями, спілкуванням з ними, своєю ерудицією, багатством духовних інтересів, принциповістю, справедливістю, вимогливістю до учнів». Сказане, власне, і є стислою характеристикою діалогічної взаємодії вчителя з учнями.

Принципова відмінність останньої полягає, насамперед, в орієнтації

педагога на співробітництво з учнем, в розумінні принципової особистісної рівноцінності всіх людей в діалозі та спільній творчості, визнанні за учнем право на власну позицію (яку, звичайно, слід обґрунтовувати). Вчитель, спираючись на свій досвід та знання, звертає увагу на її слабкі сторони, але він принципово з повагою ставиться до думки учня і, при необхідності, вносить корективи до власної позиції.

Готовність до такої педагогічної взаємодії пов'язана, як свідчать проведені нами дослідження, з педагогічним оптимізмом, доброзичливою вимогливістю та довірою до дитячої самостійності, опорою на позитивний потенціал кожного учня та дитячого колективу загалом. Таким педагогам притаманні: індивідуальний та особистісний підходи до вирішення педагогічних задач; природність у спілкуванні, відкритість та щирість; чуйність та безкорисливе емоційне прийняття учнів як партнерів по взаємодії; глибоке та адекватне сприймання особистості учнів та розуміння полімотивованості їхніх вчинків; прагнення до цілісного впливу на особистість учнів та їхні ціннісно-сміслові позиції; висока імпровізаційність у спілкуванні, готовність до новизни, орієнтація на обговорення проблем; прагнення до власного професійного та особистісного розвитку; достатньо висока і адекватна самооцінка; розвинуте почуття гумору тощо.

Екологічність педагогічної взаємодії, таким чином, загалом являє собою ідеальний конструкт, який передбачає у згорнутому вигляді природність та можливість розвитку всіх учасників педагогічної взаємодії, що, в свою чергу, пов'язане з наявністю у педагогів трансцендентної позиції, переживанням ними власної цілісності та інтегрованості. Різний рівень екологічності педагогічної взаємодії буде знаходити своє вираження в типологічно-стильових характеристиках педагогічного спілкування, в аналізі яких ми і вбачаємо перспективи подальших наукових пошуків.

РОЗДІЛ II. ПСИХОЛОГІЯ ЖИТТЯ І ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

2.1. ДО ПРОБЛЕМИ СТАРОСТІ – ПРО НЕОБХІДНІСТЬ УПРАВЛІННЯ ВІКОМ*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Процес старіння суспільства зумовлений зростанням числа літніх людей в загальній чисельності населення країни, і є, здебільшого, особливістю розвинутих країн і країн, що розвиваються. Зростання середнього віку громадян країн, а у зв'язку з тим і старіння населення, є наслідком поліпшення якості життя, а також більшої турботи держав про здоров'я людей. Наприклад, у Німеччині частка людей старше 65 років становить 20,2%, у Великобританії 16%, а в Італії-20,1%, у Польщі 13,52% від загальної чисельності населення. І така тенденція постійно зростає.

Така ситуація ставить перед суспільством низку проблем: оптимізації економічних умов життя літніх людей, надання їм необхідної медичної допомоги, соціальної, доступною площині діяльності, організації вільного

---

* Ткач Т.В. Соціально-психологічні особливості нових форм освіти дорослих Післядипломна освіта в Україні. – 2015. – № 1. – С. 45–48.

часу, розвитку інфраструктури, охорони здоров'я, соціальної, культурної та освітньої. Проблеми життєдіяльності потребують особливої уваги з боку держави, політики, а також місцевого співтовариства, яку вони здійснюють у відношенні літніх людей. Динамічний процес старіння суспільства вимагає поглиблених роздумів над старістю, процесом старіння людини, і, виходячи з цього, над якістю життя в період пізньої зрілості.

Пристосування людини старшого віку до нової життєвої ситуації значною мірою визначаються якістю функціонування соціальної системи. І цьому вирішальну роль відіграє сама людина, її індивідуальна діяльність. Адже активність надає людям старшого віку можливість певних реорганізацій свого життя, що сприяє підвищенню їх адаптаційних здатностей. Разом із тим такий підхід дозволяє людям самостійно управляти своїм життям в такий спосіб, щоб воно було джерелом життєвого сенсу і задоволення. З цієї причини все частіше визнається, що активізація людей в літньому віці надає можливість на успішне старіння.

Проблематика прийняття активності літніх людей це дуже важливе питання у віковій психології, яке вписується в припущення, ідеї, оголошеного метою 2012 Європейського Року Активності Людей Похилого віку та Солідарності між поколіннями. Було звернення уваги громадськості на внесок, який суспільству приносять літні люди. У зв'язку з цим виникає важливе питання, чи треба стимулювати діяльність літніх людей, чи треба підтримувати і заохочувати до неї? І якщо так, то яким чином, в якому обсязі і в яких розмірах? Важливим є також проблема, за допомогою яких засобів і способів можна зробити це, за допомогою яких осіб чи установ, і хто повинен нести за це відповідальність? Переважна більшість молодих людей період старості вважають за негативне явище. Вчені геронтологи, психологи вважають інакше – старість не мусить бути смутною, і не має впливати на рівень задоволення життям.

Одне точно не викликає сумнівів. А саме той факт, що активізація життєдіяльності, з метою заохочення літніх людей до активного життя в суспільстві, має для них величезне значення. Здебільшого вона передбачає включення в їх вільний час активних форм відпочинку, різних способів реалізації інтересів, а також сприяє адаптації до швидкозмінної реальності.

АНАЛІЗ НОВОГО ТЕРМІНУ – УПРАВЛІННЯ ВІКОМ

Польський вчений професор Малгожата Адамска-Худзінська дуже цікавий і актуальний термін на сьогодні – управління віком. Авторка використовує його в контексті використання людського капіталу людей різного віку, а саме 65+. Здатність до управління віком вона ототожнює з певною соціальною компетенцією. Ефективні соціальні контакти, що є одним із основних соціальних компетенцій, необхідні з метою розвитку адаптації до різних соціальних груп, підвищення здатності людини до утворення різних професійних, культурних і міжособистісних контактів. В цьому процесі люди навчаються коригувати свої знання і поведінку таким чином, що більш легко прийняті в різних соціокультурних контекстах. Збагачення професійних знань, накопичення досвіду і розвиток компетенцій в організаціях, в різноманітних за віком середовищах є можливим в результаті поєднання знання і компетенцій зрілих у віковому та професійному відношенні співробітників пов'язаних з обміном «таємниць професії», і знань молодих працівників, які мають, наприклад, знання в галузі сучасних технологій. За таких умов Малгожата Адамска-Худзінська важливу роль відводить введенню в організаціях програм наставництва. Таким чином, спостерігається цікавий феномен, коли досвідчені співробітники можуть бути як підопічними, так і наставниками. Виконуючи роль наставників, вони можуть застосовувати результати своєї багаторічної праці і зробити значний внесок у збільшення вартості організації на ринку. Адже вік людини є визначальним фактором дискримінації на сучасному ринку праці, що

спостерігається і в Україні, і в Польщі. А це, в свою чергу, створює більше шансів на прийняття більш ефективних рішень та удосконалення ключових компетенцій і підвищення адаптивності до мінливого сучасного світу. Такий підхід є актуальним і зумовлений сучасною демографічною ситуацією. Передбачається, що до 2050 року 33% населення розвинутих і 19% населення країн, що розвиваються досягнуть віку 60 років і більше, а чисельність останніх складатиме 1,6 млрд. осіб, таким чином громадяни похилого віку на всьому світі складатимуть більше ніж 80%.

ЗНАЧЕННЯ АКТИВНОСТІ В ЖИТТІ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ

За сучасних часів, порівняно з минулими роками, в психологічних дослідженнях життєдіяльності літніх людей досить багато обговорюється проблема активного старіння. У цьому контексті звертається увага на життя людини, як процес, під час якого кожен день вона має готуватися до старості. Очевидно, тому в Доповіді ООН серед зазначених цілей розвитку людини третє місце займає забезпечення здорового образу життя і сприяння благополуччя для всіх у будь-якому віці. Це означає, насамперед, що розширення діапазону вибору, акцент на довгому, здоровому і творчо насиченому житті, підкреслення необхідності розширення людського потенціалу і створення сприятливих можливостей набуває нової значущості як структурна схема розвитку, в центрі якої перебуває людина. Окрім того, дослідники вивчають важливість використання видів діяльності, завдяки яким старість насправді стає періодом активності, на відміну від її на відміну від стереотипного сприйняття в якості періоду іммобілізму (пасивності), залежності, відсутності радості, бажання і волі до життя. З огляду на цей факт, важливого значення набуває пропаганда поведінки, що сприяє активності літніх людей, і не має обмежуватися формальними рішеннями в межах широко зрозумілої соціальної політики або інститутів і організацій, що займаються проблемами літніх людей.

Активність літніх людей, за таких умов, можна окреслити як їх спосіб порозуміння з оточуючим світом. Активність, в такому разі, є здатність до інтенсивної діяльності, це «енергія, яка надає шанс на спілкування і порозуміння з іншими людьми, що має особливе значення в літньому віці».

Що саме спонукає людину відчувати, що вона живе повноцінним життям? На думку М. Чиксентміхайі, це таке відчуття свідомості або відчуття стану людини, яке вона відчуває, коли повністю занурена в певну діяльність. Автор назвав його – потік. Такий стан дуже важливий для людей, які захоплені своєю не лише професійною, а й будь якою іншою діяльністю. Це стан повного зосередження, ясних цілей, швидких реакцій, балансу поставленого завдання та навчання. Для того, щоб людині потрапити в зону потоку, вона має вийти за межі власної зони комфорту, постійно розвивати різноманітні навички. І саме це найбільш спонукає людей до постійного навчання. Як тільки людина починає створювати нову реальність, власну, суб'єктивну, вона пізнає відчуття потоку, який її захоплює і веде за собою. Як же прожити більшу частину нашого повсякденного життя в «річищі потоку»? М. Чиксентміхайі вважає, що для цього людина має розпочати змінювати своє життя більш досконалим способом, ніж усе те, що було раніше, а для цього треба постійно оновлювати свої навички, знання, розширювати власний освітній простір. Саме такий підхід формує усвідомлення суспільної важливості власного Я й здійснення власної життєдіяльності в своє задоволення.

Треба уточнити, що активність літніх людей зумовлена задоволення всіх потреб людини, не тільки біологічних, а й соціальних та культурних. Вона є також умовою набуття соціальних ролей, функціонування у суспільстві, а також в суспільстві. Відсутність активності, в свою чергу, може викликати втрату акцептації з боку оточення, що призводить до ізоляції.

Про важливу роль активності літніх людей свідчать її різноманітні функції, які з роками можуть видозмінюватися. Однією з найбільш важливих

є адаптивна функція, яка допомагає краще пристосуватися літніх людей до життя в новій соціальній ситуації і сім'ї. Інтегративна функція, у свою чергу, веде до кращої адаптації у групі, до якої належать літні люди. У сучасних часах концепція неперервної освіти поширюється і на літніх людей. У зв'язку з цим, з'являється функція, що пов'язана із вмінням навчатися і допомагає літній людині розвивати і вдосконалювати вміння, а також особистісні якості. Функція компенсаційна полегшує вирівнювання недоліків в інших сферах (наприклад, відсутність професійної роботи). Певне значення надається і таким функціям як рекреаційно-розважальна, психогігієнічна, що допомагає долати різноманітні стреси, відновлювати бажання жити, заповнювати свій вільний час, збагачувати, задовольняти і поліпшувати якість життя людини у літньому віці.

Така стратегія повинна бути спрямована для всіх поколінь і повинна ґрунтуватися на взаємній солідарності, а профілактичні заходи, для запобігання різних захворювань та інвалідності, повинні включати в себе як людей старшого віку, так і молоде покоління.

Головним ініціатором поширення активного старіння є Світова організація здоров'я, яка пропагує, популяризує і моніторизує нові підходи до вирішення таких проблем. Вона визначає процес активного старіння (active ageing) як оптимізацію шансів в сфері здоров'я, партиципації і забезпечення якості життя літніх людей. Основна мета цього процесу спрямована на зусилля з забезпечення автономності і незалежності людини, а, отже, і збільшення чисельності літніх людей, які мають гідну якість життя в момент досягнення старшого віку, а також кількості літніх людей, які беруть активну участь в житті всього суспільства, а також у власному сімейному та особистому.

В науковій літературі можна знайти приклади різних типів та їх класифікації активності літніх людей. Вона може мати формальний, а частіше неформальний характер. У свою чергу Р. Ожеховська виділила сім

видів активності літніх людей пов'язаних з їх інтересами. До них належить побутово-сімейна активність, культурна, професійна, соціальна, освітня, релігійна та відпочинкова.

Серед різноманітних форм активності літніх людей особливої уваги заслуговує освітня діяльність, так як саме участь у освітній діяльності активність найсильніше стимулює людину до пристосування до мінливих умов екзистенції, а, отже, впливає на якість життя літньої людини на кожному етапі її розвитку. Окрім того, необхідність визнання необхідності освітньої діяльності літніх людей стимулюється завдяки прогресу цивілізації, розвитку науки і техніки, ідеями суспільства, зрештою, глобалізацією практично всіх сфер життя. Розвиток людської цивілізації вимагає від людини в кожному її віковий період перманентної участі, а також орієнтації у життєвому просторі, не тільки володінні загальних знань на теми поточних подій. Однією з багатьох змін, характерних для сучасності є те, що цифрові технології стали ключовим елементом в житті сучасного суспільства. Знання нових медіа часто визначає якість функціонування людини в цьому суспільстві, а відсутність базових навичок та компетенції в цій галузі може сприяти певним людям соціальній маргіналізації. І стосується це, насамперед, в основному літніх людей.

Отже участь в процесі безперервного пошуку відчуття постійної участі у розумінні і формуванні реальності дуже важливий у пізньому віці людини. Окрім того, це означає, також, продовження процесу пізнання самого себе, придбання досвіду в способах навчання і реальне отримання знань.

У свою чергу, парадигма освіти як процесу, що триває протягом усього життя людини, може надати допомогу у розвитку людини в зрілості і старості. Засадами можуть стати такі підходи, як продовження формування власного образу людини у літньому віці через соціальні ролі, зміни стилю життя тощо.

Основна мета освіти людини у період пізньої зрілості - це підтримка як можна довшої власної самостійності і незалежності, а також уможливлення активних форм участі у житті суспільства. Тому все частіше людей старшого віку у сфері освіти знаходять не тільки культурні та інтелектуальні розваги, але й визнають, що залучення до освіти в похилому віці сприяє психічному здоров'ю, в укріпленні розумової діяльності, а, отже, і шлях до незалежності, емансипації та сталого розвитку.

У зв'язку з цим, важливого значення набуває кожна діяльність, яка уможливорює, стимулює і спонукає до підвищеної розумової активності літніх людей. Таку роль виконують в даний час Університети Третього Віку, які реалізують заходи, спрямовані на розвиток людей похилого віку переважно через популяризацію неперервної освіти. Такі установи створюють цим людям можливості адаптації до мінливого світу і реальності, і, зокрема, для підтримання соціальних зв'язків та активної участі у суспільному житті. Їх число у наш час стрімко зростає. Студентами такого університету можуть бути люди як 30 років, так і 80 років. Цікаво, що серед них переважають жінки.

Цілі освітньої діяльності в даному випадку полягають не лише у профілактиці негативних наслідків процесів старіння людини. Не менш важливу роль має формування нових, активних зразків старіння. По-перше, слухачі стають більш активними і свідомими у контексті життя місцевих громад і структур громадянського суспільства, популяризації науки й техніки. По-друге, йдеться про зростання інтелектуальної, когнітивної та фізичної активності слухачів. По-третє, у представників старшого покоління зміцнюється почуття власної гідності. По-четверте, участь людей літнього віку в елітному освітньому середовищі розширює їх власний життєвий простір і надає додаткові можливості для самореалізації.

Таким чином, люди похилого віку, незважаючи на фізіологічні зміни в організмі, мають стати результатом виховання і самовиховання (творінням), а

також постійного самовдосконалення. Звідси концепція навчання літніх людей навичкам самопізнання і самовдосконалення, має велике як пізнавальне значення, так і практичне. Воно уможливорює краще сприйняття процесів, які відбуваються в їх організмі, і адекватну адаптацію до цього.

Освіта, в таких випадках, є обов'язковим, адже забезпечує літнім людям нормальне функціонування в різних ситуаціях і ролях, головним чином соціальних, сімейних чи, навіть, професійних.

Сама постановка питання про творчу продуктивність особистості у період пізньої дорослості є досить неоднозначною. Певні положення психологічної науки свідчать про те, що у літньої людини знижується здатність до набуття нових знань, здатність до адаптації у мінливих умовах життєдіяльності. Але в дослідженнях останніх років, особливо іноземних, було виявлено, що з віком інтелектуальні здібності людини не тільки послаблюються, а навіть удосконалюються. Так, в ході лонгітюдних досліджень в Сієтлівському університеті (США), з'ясувалося, що вербальна пам'ять і вербальні здібності досягають піку свого розвитку в 53 роки; а достовірно зафіксоване зниження має місце за всіма функціями, починаючи з 67 років, при цьому до 80 років це зниження відбувається в досить помірному діапазоні. Важливо, що згасання здібностей у багатьох людей похилого віку виникає тому, що ці здібності не використовуються. Тому при використанні спеціальних, активних методів навчання, здібності можуть бути відновлені і навіть поліпшені, що було підтверджено експериментально.

ВИСНОВКИ

Суспільство у рамках широко зрозумілої соціальної політики або інститутів і організацій має займатися проблемами літніх людей, а також заохоченням соціальної їх активності. Адже суспільство має усвідомлювати важливу роль літніх людей у житті суспільства, значення яких з віком переміщається з галузей економіки і політики в галузі більш духовні, менш помітні, але не менш важливі. Зумовлено таке тим, що літні люди укорінюють в суспільстві всі перевірені в особистому житті цінності, норми і

зразки взаємовідносин між людьми, і особливо сімейних. Окрім того, вони передають молодшим поколінням правильне співвідношення суспільства і держави, і є неодмінним доповненням до формального навчання і виховання, а також надають міцність і послідовність в цілому, розумінню життя соціального і національного.

У зв'язку з цим, стратегія активності літніх людей має засновуватися на засадах, які уможливллюють всім людям у похилому віці активізацію та активний спосіб життя, що полягає в заохоченні і підтримці, на відміну від примусу і необхідності зусиль, які супроводжують активність.

Освіта для літніх людей виступає як інтенціональний процес зміцнення ефектів соціалізації людини; підтримки її особистісного розвитку. Для літньої людини важливим є те, що вона виступає активним діячем – суб'єктом, що входить у простір реальної дійсності й у процесі взаємодії відбувається її повноцінна самореалізація та саморозвиток. За такої ситуації створюються умови для продовження формування її суб'єктності, а самовираження у вигляді такої суб'єктності забезпечує різноманітні форми зв'язків, відносин, що передбачують диференційованість характеристик освітньої діяльності і напрямків розвитку. Взаємодія виступає тим інструментом, який реально забезпечує активний статус суб'єкта. Саме шляхом взаємодії відбувається трансляція знання, взаємообмін у процесі його поширення й осмислення, формування соціально-психологічних позицій суб'єктів.

На особистісному рівні літня людина, як суб'єкт, формує власну освітню діяльність у вигляді певного уявлення про можливу освітню діяльність, її результати в досить широкому, але доступному й реальному для неї контексті. Як наслідок, літня людина відчуває власну причетність до активних форм інтелектуальної життєдіяльності, особистісну належність до її окремих процесів, елементів, ситуацій. Таке відчуття є складовою важливого регулятивного механізму людини у зрілому віці, її самоідентифікації, а процес використання різноманітних можливостей освіти є механізмом її розвитку та реалізації власної суб'єктності.

2.2. ЕКОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ НЕКОНГРУЕНТНИМИ СИСТЕМАМИ «СІМ'Я І ШКОЛА»*

Сучасні засади *екологічної психології* дозволяють зробити акцент на сучасних ідеях взаємодії окремого індивіду з навколишнім середовищем (К. Левін, Р. Баркер, Л. Фестінгер, У. Бронфенбренер). Ці дослідники виділяли патерни поведінки груп, соціальні правила, значущість місця поведінки в системах і підсистемах різного рівня. Вони враховували як прямі так і непрямі впливи соціального та просторово-фізичного середовища на поведінку дитини. Системний підхід дозволяє зосередитися на аналізі горизонтальних та вертикальних зв'язків між системами. Вивчення феномена взаємодії з позиції теорії систем передбачає виділення відповідних взаємопов'язаних об'єктів, що є самостійними системами: людей, які входять у кожен з цих систем; кожен систему окремо: сім'я; школа (або інша освітня інституція); контекст, у якому здійснюється взаємодія.

Теоретичний аналіз історії дослідження психолого-педагогічної взаємодії в освітніх системах, дозволяє виділити традиційні типи взаємодії в освітніх системах – авторитарний та підтримуючий. Ці типи взаємодії характеризуються багатьма негативними наслідками, тому продовжується пошук більш ефективних стратегій і форм взаємодії. Сім'я і школа як системи перебувають у постійному взаємообміні з ширшими системами – це самоорганізовані системи, тобто поведінка цих систем доцільна та джерело перебудови системи перебуває всередині неї самої. Наміри і вчинки людей є вторинними і підвладні законам та правилам функціонування цих систем. Те, що відбувається в сім'ї та школі, часто не залежить від намірів і бажань людей, що входять до цієї системи, тому що життя в системі регулюється її якостями як такої. Таке розуміння визначено в понятті тотальності системи (

---

* Седих К.В. Соціалізація і формування особистості дитини у системі взаємодії "сім'я"- "школа" // Фундаментальные и прикладные исследования в практиках ведущих научных школ. – 2014. – № 5; URL: fund-issled-intern.esrae.ru/5-73

І. Пригожин, Л. фон Берталанфі, У. Матурана, Ф. Варела, А. фон Шліппе, Й. Шванцара, К. Людевіг). Ми погоджуємося з цією думкою, але вважаємо, що введення в систему фігури зовнішнього спостерігача дає можливість учасникам системи відрефлектувати зразки існуючої взаємодії і таким чином змінити цю взаємодію. Показано, що традиційні підходи не здатні забезпечити аналізу впливів ефектів другого порядку.

Встановлено, що рівень вимог до аналізу взаємодії між системами різного ступеня складності: сім'я, дитина, школа - потребує виділення факторів та ефектів і 1-го і 2-го порядку. Системи взаємовпливу ми поділяємо на: соціум – макросистему; школу – екзосистему; сім'ю – мезосистему; дитину – мікросистему. Неконгруентність систем проявляється в тому, що дитина є одночасно і живою системою і частиною декількох соціальних систем (ми вивчали дві з них – сім'ю та освітню інституцію).

Отже, основні принципи системного підходу дозволяють вивчення міжсистемної взаємодії між неконгруентними системами – «сім'я» - «дитина» - «школа». Дослідження факторів та ефектів 1-го порядку - індивідуальних конструктів, конфігурацій стосунків членів системи є базовим, дослідницьким аргументом для прояснення (дослідження) факторів та ефектів 2-го порядку.

Аналіз результатів емпіричного дослідження дав підстави зробити такі узагальнення:

1. Проведення факторного аналізу допомогло з'ясувати суму модальностей тих показників, що склали сутнісне наповнення кожної категорії-фактора й дали йому номінативне визначення. Серед багатьох вичленованих факторів розглядалися основні категорії-фактори, на які припало найбільше семантичне навантаження та які були піддані якісній інтерпретації. Основні результати факторного аналізу такі, конструкти «Школа очима сім'ї», досліджувані - учні випускних класів та батьки учнів, отримано 5 біполярних категорій-факторів конструкту «школа»: зв'язки

(підтримка) – автономність; добре – погано; порядок – хаос; знання – творчість; відповідальність – безвідповідальність; компетентність – безпорадність. Конструкти «Школа очима школи» - досліджувані - учні, вчителі, адміністрація шкіл, отримано 6 біполярних категорій-факторів конструкту «школа»: знання-творчість; порядок – хаос; сила (відповідальність) – слабкість (безвідповідальність); зв'язки – автономність; контроль-підтримка; влада – співробітництво. Конструкти «Сім'я очима школи» - досліджувані – вчителі, адміністрація, отримано 7 категорій-факторів конструкту «сім'я», ці фактори отримали таке тлумачення: відповідальність, влада, контроль, зв'язки, порядок, відповідність соціальним нормам, відповідність психолого-педагогічним нормам. Конструкти «Сім'я очима сім'ї» - досліджувані – діти/учні та батьки учнів, отримано 5 біполярних категорій-факторів конструкту «сім'я», ці фактори отримали таке тлумачення: зв'язки – автономність; порядок – хаос; активність-пасивність; знання-творчість; контроль-підтримка. У досліджуваних психологів-освітян отримано 5 біполярних категорій-факторів конструкту «школа»: «порядок – хаос»; «знання - творчість»; «зв'язки – автономність»; «сила – слабкість»; «добре – погано»; 7 біполярних категорій-факторів конструкту «сім'я»: «сила (відповідальність) – слабкість (безвідповідальність)»; «влада – співпраця»; «зв'язки – автономність»; «порядок (відповідність соціальним нормам) – хаос»; «компетентність (відповідність психолого-педагогічним нормам) – безпорадність»; «проблеми – ресурси»; «добре – погано».

2. Виявлено спільне та розбіжне в категоріях-факторах в учасників взаємодії в системі «Сім'я – школа». Результати порівняльного аналізу систем конструктів «Школа» і «Сім'я» в учасників взаємодії в системі «Сім'я – школа» представлені в таблиці 1.

Так, за результатами порівняльного аналізу систем конструктів «Школа» і «Сім'я» в учасників міжсистемної взаємодії представленими в таблиці 1, 1-й континуум створений полюсами «Автономність» та «Зв'язки».

«Автономність» пов'язана із самостійністю мислення і вибору способів дії, в творчій активності. Самостійність як цінність походить від потреби організму в самоконтролі і самокеруванні, а також від інтеракційних потреб в автономності і незалежності (Ш. Шварц). «Зв'язки» пов'язані з традиціями, конформністю та безпекою. 2-й - «Порядок – Хаос». Цей континуум включає в себе уявлення про структурованість стосунків і це сприймається як порядок; аморфність стосунків сприймається як хаос. Також цей фактор реконструює наявність правил в даній системі, чим більше правила чіткі, прозорі, стабільні, зрозумілі і усвідомлювані членами системи, тим більше це сприймається як порядок. 3-й фактор «активність – пасивність». Ієрархічні відносини «адміністрація-учитель-учень», породжують підтримку пасивності учнів як в засвоєнні знань так і в поведінці. При підтримці активності у відносинах – учень виходить з більш широкими можливостями ефективного відношення. Роль учня змінюється з об'єкта оперування на суб'єкта відносин, але це породжує певні ризики у вигляді непередбачуваності розвитку подій. 4-й фактор «контроль–підтримка»: контролюються і поведінка, і знання учнів, і підтримка надається лише їх «конвенційним» зразкам. 5-й фактор «Влада – співпраця». «Влада» – підтримка ієрархічних стосунків. «Співпраця» – орієнтація на підтримуючі та горизонтальні стосунки. 6-й фактор «Проблеми – ресурси». 7-й фактор «Сила – слабкість». «Сила» - освітянська парадигма – унітарна. Метою освіти є безпека, конформізм, комфортність, адаптація до типових ситуацій, вузька спеціалізація. Уявлення про світ як про набір шаблонів, світ – стаціонарний. Види поведінки – репродуктивні та реактивні. Засоби досягнення – набір запрограмованих стандартів, видотипових програм поведінки. 8-й фактор «Добре – погано». «Добре»- коли відбувається використання схем попереднього досвіду, перебір існуючих варіантів вирішення завдань, традиції. Характер управління має детерміністську, адміністративно-командну, директивну форму; керівник «розподіляє», мобілізує. 9-й фактор «Знання – творчість». Полюс «знання» - орієнтація на засвоєння «знань,

умінь, навичок», які задані культуральними та соціальними поглядами, що домінують в цей час в суспільстві. «Творчість» - пошук власного шляху у спільноті.

Таблиця 1

Результати порівняльного аналізу систем конструктів «Школа» і «Сім'я» в учасників взаємодії в системі «Сім'я – школа».

Конструкт I. «Сім'я очима сім'ї» біполярні фактори	Конструкт II. «Сім'я Очима школи» біполярні фактори	Конструкт III. «Школа очима сім'ї» біполярні фактори	Конструкт IV. «Школа очима школи» біполярні фактори
1. Зв'язки – автономність	1. Зв'язки – автономність	1. Зв'язки – автономність	1. Зв'язки – автономність
2. Порядок – хаос	2. Порядок – хаос	2. Порядок – хаос	2. Порядок – хаос
3. Активність – пасивність	3. Активність – пасивність	3. Активність – пасивність	
4. Контроль – підтримка			4. Контроль – підтримка
	5. Влада – співпраця		5. Влада – співпраця
	6. Проблеми – ресурси	6. Проблеми – ресурси	
	7. Сила – слабкість	7. Сила (відповідальність) – слабкість (безвідповідальність)	7. Сила (відповідальність) – слабкість (безвідповідальність)
	8. Добре – погано	8. Добре – погано	
9. Знання – творчість			9. Знання – творчість

Спільними факторами в уявленнях «школа» і «сім'я» є: 1) зв'язки – автономність; порядок – хаос; відповідальність – безвідповідальність. Таким чином сприймають ці явища учасники систем і «школа», і сім'я». 2) За фактором «зв'язки – автономність» виявлено суттєве зміщення в бік полюсу «зв'язки». Члени обох систем – ані батьки, ані діти; ані учителі, ані адміністрація – не усвідомлюють «автономії» ні в конструкції «школа», ні в конструкції «сім'я».

Різниця між конструктами: 1) члени сімей, на відміну від учителів (адміністрації) в конструкції «школа» не виділяють чотири уніполярні фактори: влада, контроль, відповідність соціальним нормам, відповідність психолого-педагогічним нормам. 2) у конструкції «сім'я» учителі та адміністрація не виділяють: знання, творчість. 3) учасники дослідження вважають, що школі потрібна тільки матеріальна допомога від батьків учнів, а сім'ї крім знань від школи потрібна психолого-педагогічна допомога. Так, школа не допускає можливість власної некомпетентності в будь-яких навчально-виховних процесах, оцінює результати за достатньо формальними ознаками – набір учнів, надання програм освіти, випуск учнів; навчальні програми стандартизовані, критерії оцінювання і перевірка знань – стандартизовані. А сім'я оцінює результати роботи школи ще за деякими ознаками: здатність виявити і розвинути здібності дитини, її адаптація в школі і адаптація після школи.

4. Виділені типові взаємодії стосунків між учителями і учнями класу. Взаємодія учителя з учнями класу побудована за 4 основними типами: лідерські опосередковане, пряме, альянсно-коаліційне, економічно-опосередковане. А стосунки учнів з учителями і класом побудовані складніше, виділені 8 типів конфігурацій, крім 4 типів, які співпадають з «учительськими» виділені: «павутиння», симбіотично-конфліктні, дистанційовано-конфліктні, «сонечко».

5. Виявлені 2 моделі взаємодії в системі «школа». 1. *Ієрархічна модель*: контролюються і поведінка, і знання учнів, і підтримка надається лише їх «конвенційним» зразкам, невілюються контекстуальні і прагматичні умови, які надають авторитетній мові значимість всередині певних контекстів використання і функціонують в цих контекстах як засіб координації діяльності. Ієрархічні відносини «адміністрація-учитель-учень» породжують підтримку пасивності учнів як в засвоєнні знань так і в поведінці. Це передбачає взаємодію, спрямовану за одним вектором – від школи до сім'ї, реалізуються ідеї лінійно-детермінованих педагогічних впливів. 2. *Підтримуюча модель*. При підтримці активності у стосунках – учень виходить з більш широкими можливостями і навчається ефективним стосункам. Роль учня змінюється з об'єкта оперування на суб'єкта стосунків, але це породжує певні ризики у вигляді непередбачуваності розвитку подій. Встановлено наступні типи взаємодії в системі «Сім'я – школа»: «протидія»; «байдужість»; «підтримка (узгодженість)», які описані в таблиці 2.

Таблиця 2

Типи взаємодії в системі «сім'я – школа»

Типи взаємодії	Фактори, які породжують ці типи взаємодії
1. Протидіючий	1. Конкуренція (конкуруючі моделі пояснення поведінки). 2. Недовіра до компетентності іншої сторони. 3. Різниця в цінностях в сім'ї та школі, що веде до знецінення одне одного. 4. Ідеалізація та розчарування. Конфлікт лояльності. 5. Перевага контролю над підтримкою і влади над співпрацею. 6. Страх негативної оцінки з боку іншої сторони. 7. Типова поведінка - взаємні звинувачення.
2. Байдужий Залежно-пасивний (як би чого не сталося)	1. Зменшення або уникання своєї відповідальності. 2. Підтримка в учня дитячо-залежних стратегій поведінки. 3. Відчуження педагогічного процесу від

	безпосереднього життя дитини, від її сьогоденних інтересів.
3. Підтримуючий	1. Збіг цінностей або прийняття інших цінностей. 2. Узгодження вимог та оцінок з боку батьків і вчителів щодо дитини/учня. 3. Повага до конструктів іншої сторони. Визнання компетентності іншої сторони. 4. Оцінка поведінки дитини не як проблемної, а як дослідницької. 5. Кооперація. 6. Діалог. 7. Центрованість на стосунках.

6. Встановлені етапи розвитку міжсистемної взаємодії «Сім'я - Дитина – Школа». Школа як система, і клас (як окрема система і одночасно підсистема ширшої системи «Школа») мають подвійну природу своєї організації: 1) це формальна структура, яка створена соціумом для реалізації певної мети (начально-виховного процесу); 2) це – система, яка самоорганізується. Клас виступає і як форма організації навчального процесу і як соціальна система. Етапи розвитку міжсистемної взаємодії «Сім'я - Дитина – Школа» розглянуті в системі координат, де вісь абсцис: «Автономія – Зв'язок»; вісь ординат – «Порядок – Хаос». Розвиток взаємодії починається в квадранті АХ (Автономія-Хаос) – 1-й етап, кожен учасник є автономним по відношенню до нової системи, а стосунки є хаотичним, неструктурованим утворенням ; квадрант ЗП (Зв'язки-Порядок) це - 2-й етап, в системі встановлені певні зв'язки і сформовані правила; 3-й етап – система переходить у квадрант ПА (Порядок – Автономність), порядок зберігається, але автономність кожного учасника системи відносно одне одного збільшується. 4-й етап - в системі настає хаос (криза), яка проявляються в розпаді попередньої конфігурації, це знаменує перехід системи на нову фазу свого розвитку, в якій повторюються такі ж етапи (5,6 тощо). Розроблена схема етапів розвитку міжсистемної взаємодії «сім'я – дитина – школа» (див.рис.1).

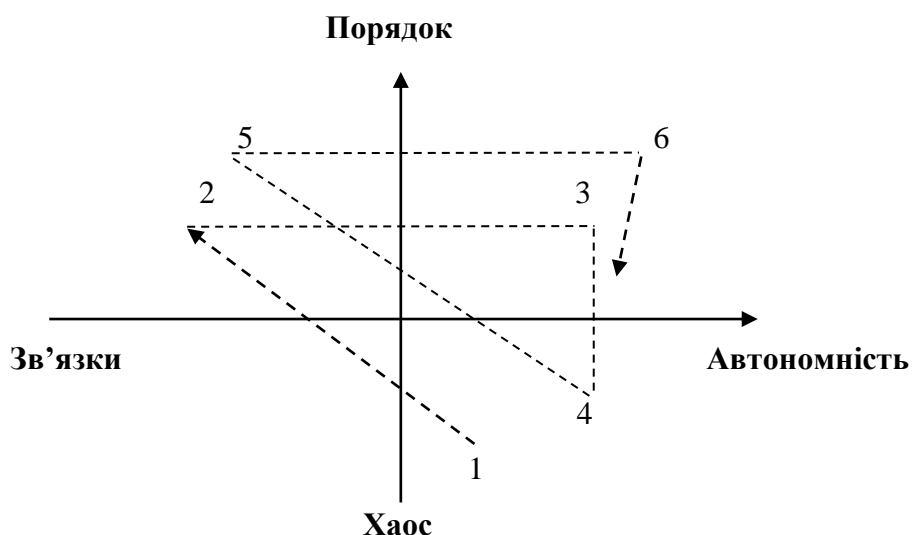

Рис. 1. Схема етапів розвитку міжсистемної взаємодії
«сім'я – дитина – школа».

7. Порівняльний аналіз поведінкових стратегій школярів і студентів у системі «освітня інституція» свідчить, що: 1) кількість респондентів, які займають «дорослу позицію», залишилася незмінною; 2) серед студентів – першокурсників суттєво збільшилася кількість респондентів, які перебувають на позиції «перехідна», в порівнянні з тим періодом, коли вони були школярами; 3) відповідно набагато зменшилася кількість обстежених на позиціях «адаптована дитина» і «проблемна». Порівняльний аналіз отриманих результатів відображено у таблиці 3.

Доведено, що ефективній міжсистемній взаємодії заважають конфлікт лояльності між системами «с.-шк.» та конкуруючі конструкції пояснення поведінки; вчителі прагнуть контролювати інших учасників стосунків – дітей і батьків. У вчителів виявлено страх контролю й оцінки їхньої діяльності з боку адміністрації та батьків учнів.

1. Визначено, що дитина/ учень опиняється в ситуації подвійних вимог і оцінок: з боку школи і з боку сім'ї. Безпосередні системні впливи сім'ї та школи на дитину ми відносимо до факторів 1-го порядку, а сам характер взаємодії між цими системами, який здійснює опосередкований вплив – це фактор 2-го порядку. Показано, що безпосередні впливи виявляються, у

першу чергу, у вигляді вимог та оціночних суджень. За своїм типом ці оцінки та вимоги різних систем можуть бути узгодженими та неузгодженими, але вони завжди не є тотожними. Показано, що різні суб'єкти-учасники систем «сім'я – освітня інституція» реалізують різні поведінкові стратегії стосовно вказаної розбіжності, що й породжує впливи 2-го порядку. Міжсистемна проблематика існує не тільки для початкового та перехідних періодів навчання в школі, але і визначає певні труднощі адаптаційного процесу для студентів перших курсів ВНЗ. Вказане міжсистемне протиріччя визначає необхідність формування у дітей та студентів не стільки механізмів прийняття правил, вимог та оцінювання в новій системі, скільки стратегію та базову настанову на узгодження різних системних вимог.

2. Всі учасники систем «сім'я» і «школа» включені в процес міжсистемної взаємодії. Різні типи взаємодії визначають різні моделі і стратегії індивідуальної поведінки. Виявлено дві моделі взаємодії між школою та учнем: ієрархічна і підтримуюча. Ієрархічна модель - контролюються і поведінка, і знання учнів, і підтримка надається лише їх «конвенційним» зразкам. Це передбачає взаємодію, спрямовану за одним вектором – від школи до сім'ї, реалізуються ідеї лінійно-детермінованих педагогічних впливів. Підтримуюча модель - роль учня змінюється з об'єкта оперування на суб'єкта стосунків, але це породжує певні ризики у вигляді непередбачуваності розвитку подій. Встановлено наступні типи міжсистемної взаємодії «Сім'я – школа»: «протидія»; «байдужість»; «підтримка (узгодженість)». Порівняльний аналіз типів конфігурацій стосунків дитини в сім'ї та школі показав, що діти переважним чином відтворюють конфігурації своїх сімейних стосунків в школі. Виділені типові взаємодії стосунків між учителями і учнями класу. Взаємодія учителя з учнями класу побудована за 4 основними типами: лідерсько-опосередковане, пряме, альянсно-коаліційне, економічно-опосередковане. А стосунки учнів з учителями і класом побудовані складніше, виділені 8 типів конфігурацій,

крім 4 типів, які співпадають з «учительськими» виділені: «павутиння», симбіотично-конфліктні, дистанційовано-конфліктні, «сонечко». Діагностовано типи конфігурацій стосунків освітнього психолога в системі «сім'я—психолог—школа»: альянсно-коаліційний; безпосередній (прямий), опосередкований; виявлено стратегії поведінки психолога і його типи професійної взаємодії: нейтральна; зацікавлена; експертна. Конструктами, які конституують взаємодію психологів-практиків у стосунках із клієнтами, є «Автономія - Зв'язки» і «Порядок - Хаос».

3. Розроблено концепцію взаємодії між сім'єю та освітньою інституцією, так взаємодія є системоутворюючим фактором. Освітня інституція має подвійну природу своєї організації: це формальна структура, яка створена соціумом для реалізації навчально-виховного процесу і це – система, яка самоорганізується. Міжсистемна взаємодія проходить певні етапи в своєму розвитку - від окремих зразків стосунків та інтеракцій, різних для кожної системи – «сім'я», «школа» - до моделей стосунків і взаємодій, які стають спільними для обох систем. Поведінка кожного учасника системи обумовлена іншими учасниками і навпаки, це створює циркулярну каузальність та ко-еволюцію комунікативних, інтерактивних та наративних зразків спілкування.

4. Визначені ті властивості систем і процесів, які впливають на поведінку і розвиток людини. До факторів 1-го порядку відносяться норми, вимоги і конфігурації в системі «сім'я». Ефекти 1-го порядку – це те, як дитина реалізує ці сімейні фактори, коли потрапляє в іншу систему – «школу». У взаємодії систем «сім'я» і «школа» з'являються фактори 2-го порядку – це оціночні взаємостосунки. Коли дитина починає відтворювати оціночні взаємостосунки це стає ефектами 2-го порядку. Фактори та ефекти 1-го порядку є предметними. Фактори 2-го порядку – це оціночні стосунки і ефекти 2-го порядку – це перенос стосунків, а не предметності, тобто виникає оціночна психологічна складова, а не просто предметна.

2.3. Взаємодія з оточенням: психологія питання *

Взаємодія людини з оточенням, передусім, соціальним, завжди розглядалась в психології, як одна з центральних і фундаментальних проблем. Більше того, значна увага до неї призвела до особливого виду редукції психологічного знання – зсуву інтересу з власне психіки як особливого об'єкту до вивчення процесів, що знаходяться на її межах, якимось чином впливають на неї, детермінують її функціонування (сама ж психіка, при цьому, ніби залишається «за дужками»). Головним чином, це викликається, безумовно, суто прикладними завданнями – адже взаємодія з соціальним оточенням не лише являє собою цікаву наукову проблему, а й, в першу чергу, проблему необхідності надати людині кваліфіковану допомогу у вирішенні численних негараздів і непорозумінь, що виникають в цьому просторі.

Саме тут існує безліч цікавих знахідок і практичних напрацювань, які настільки відомі, що не потребують коментарів. І разом з тим, стає все більше помітним, що саме практика вимагає повернення в сферу фундаментальних механізмів взаємодії людини і соціального оточення. Бурхливі, некеровані і непрогнозовані зміни соціуму чітко вказують на те, що вирішувати ефективно питання адаптації, соціалізації etc як конкретно дані в цьому часі і просторі виявляється просто неможливим. Необхідно досліджувати внутрішні психологічні механізми, що зумовлюють існування людини в світі. Але дослідження ці мають будуватися на змінених теоретико-методологічних позиціях, оскільки реалізація існуючих може вважатися вичерпаною. Вони не повинні відкидатися, оскільки виявляються цілком слушними, хоча й безумовно однобічними.

---

* Папуча М.В. Внутрішній світ людини та його становлення: [Наукова монографія] / М.В. Папуча. – Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2011. - С. 453-460.

Так, існує ціла низка теоретичних уявлень, згідно з якими взаємодія людини і її соціального оточення описуються в термінології конфронтації (започаткована ця традиція З.Фрейдом). Згідно даних поглядів, все, що відбувається між особистістю і соціумом являє собою конфлікт, так би мовити, за визначенням. З розвитком super-Ego, цей конфлікт розповсюджується у внутрішній світ, і людина все життя знаходиться у ситуації необхідності відповідати на виклики як середовища, так і власного super-Ego. Існує безліч модифікацій цього уявлення (наприклад, дуже красива теорія „соціальних пресів” Мюррея) і така ж безліч систем практичних заходів, спрямованих на підтримку людини в її постійній і виснажливій боротьбі з соціальним як тиском. І все це слід визнати дуже важливим і правильним, за одним істотним винятком: конфронтація людини і суспільства існує, але вона не охоплює всих варіантів наших стосунків із соціумом.

Не можна і дуже шкідливо зводити все до конфронтації, і не лише тому, що це є простою неправдою, а ще й тому, головним чином, що завдяки розгортанню цієї точки зору, передусім, через систему психокорекційних заходів, виникає реальна загроза – формувати у людей саме таку позицію як домінуючу (іноді це підтримується соціально-політичними владними структурами, яким буває дуже вигідно в певні часи викликати у людей дух протистояння всьому і всім). Отже, протистояння з соціумом безумовно присутнє в досвіді людського життя (і тут З.Фрейд і його чисельні послідовники абсолютно праві), але, в той же час, воно не вичерпує і не визначає це життя, хіба що в окремих випадках та при патологічних варіантах розвитку.

В культурно-історичній традиції і споріднених з нею теоретичних уявленнях підкреслюється інший аспект взаємодії людини і соціального оточення, а саме – привласнення, осягнення соціальних надбань, культурних цінностей у вигляді системи різноманітних значень. Цим досягається

подвійний ефект: людина «вростає» (термін Л.С.Виготського) в соціокультурне оточення, стає соціалізованою і, з іншого боку, вона розвивається як особистість, створюючи в цій активності те, що має назву «вищих психічних функцій» – власне, створює себе.

Важливо тут підкреслити момент вихідної власної активності. Цю ідею, мабуть, найбільш яскраво висловив О.М.Леонтьєв: «внутрішнє діє через зовнішнє і тим саме себе змінює». Але ця дія – не боротьба і не конфлікт: це, як сказав би Б.Спіноза – «вичерпування» зовнішнього, переведення його в своє-живе (так, імпліцитно, в межах культурно-історичної теорії з'являється термін „переживання” – перевести в своє-живе, як центральний для опису системи взаємостосунків людини і суспільства). Щоправда Л.С.Виготський вживав цей термін і експліцитно, і саме в аспекті взаємодії, коли обґрунтовував сенс поняття „соціальна ситуація розвитку”. Він пише, зокрема, що соціальна ситуація є системою відношень людини до соціального середовища, „соціальна ситуація розвитку... визначає строго закономірно весь спосіб життя дитини, або її соціальне буття”. Зазначимо в дужках, що поняття соціальної ситуації розвитку не дуже активно використовується в сучасній психології, зокрема, в тих її розділах, де йдеться саме про соціальну взаємодію, соціалізацію тощо. Можливо, це пояснюється тим, що Виготський писав про ситуацію розвитку і завжди відносно дитини. Але ж легко зрозуміти, що розвиток існує не лише віковий (існують такі його форми як актуалгенез, мікрогенез, і в цьому сенсі дійсно будь-яка ситуація взаємодії людини з соціумом, є, безумовно, ситуацією розвитку).

З цього зрозумілим є й те, що даний феномен існує в житті людини завжди і не стосується лише дітей. Це настільки ясно, що доводити немає сенсу. На наш погляд, довга і стійка неувага психології до поняття Л.С.Виготського, до його думки з цього приводу пояснюється іншим – більш прозаїчним і прагматичним. Як видно, Виготському вдалося в понятті „соціальна ситуація розвитку” подолати одвічну дихотомію – опозицію

людини і соціуму: він говорить, що соціальна ситуація це (звернімо увагу) не соціальні умови, а відношення до них людини. Тобто, це той психологічний феномен, в якому долається роз'єднаність і досягається цілісність.

Якщо замислитись, треба дати собі звіт – нам незручно і некомфортно працювати в такому тезаурусі – ми все ж-таки внутрішньо розділяємо ці феномени. Лише в останні роки сучасна психологія, перш за все, в особі теоретиків гештальттерапії, приходить до цієї ідеї Виготського, звичайно, по-своєму і в іншій термінології (Ж.-М.Робін, Г.Вілер та ін). Ж.-М.Робін, зокрема, ставить питання доволі жорстко, але цілком справедливо: „...немає іншої реальності, окрім тієї, яку ми конструємо у відношеннях”. Перед нами, як бачимо, та сама, гарно забута думка Л.С.Виготського. Але останній зробив ще крок, дуже важливий як для психолога – він запропонував ту суто психологічну реальність, яка прихована за дещо багатозначним терміном „відношення”. Цією реальністю є переживання. Л.С.Виготський пише: „Переживання має біосоціальну природу, воно є дещо, що знаходиться між особистістю і середовищем, і означає відношення особистості до середовища та показує, чим в даний момент середовище є для особистості”. І далі: „В моєму переживанні реалізується те, якою мірою всі мої властивості, як вони склалися в процесі розвитку, приймають участь тут, у дану хвилину”.

Таким чином, середовище впливає на людину в даний момент через переживання нею свого відношення до середовища. Так проблема нарешті набуває дійсно психологічного змісту... Слід додати ще одне, дуже суттєве. Крім подолання дихотомії-протистояння, крім реального введення проблематики соціалізації в дійсно психологічний простір, Л.С.Виготський весь час підкреслює унікальність, з одного боку, „моменту ситуації”, а з іншого – переживання даної конкретної особистості. В цьому він явно перегукується з методологією К.Левіна, висловленою у роботі 1940 як „метод послідовного наближення” – від загальної структури ситуації до повноти реальності даного індивідуального випадку.

Цей метод дозволяє використовувати базові теоретичні моделі як вихідний момент аналізу даного індивідуального випадку, а не для підведення його під певний тип або схему. Гарно видно, що органічне поєднання методологем Виготського і Левіна створює простір для дійсного психологічного аналізу проблем особистості в соціальному середовищі і, на цьому підґрунті, розробки індивідуально орієнтованої психологічної допомоги.

Ясно, що це вкрай необхідно робити, адже те, що ми маємо зараз в галузі соціалізації (маємо на увазі практичні заходи), вибудовано навіть не на психології З.Фрейда, а на „звичайнісінькому” біхевіоризмі, який не лише постулює роз'єднання в стилі формули S-R, але й просто ігнорує психологічний зміст того, що відбувається з людиною в соціумі (порівняти з твердженнями К.Левіна про „важливість індивідуальної події” та про те, що такі факти, як переживання дружби або залежності... є не менш реальними, ніж суто зовнішні впливи”). Але в той же час, ми не можемо ігнорувати і цей, зовнішній бік взаємодії, розроблений біхевіоризмом. Вже хоча б тому, що в житті людини він, безумовно, існує і відіграє неабияку роль. Інша справа, що це все, якщо замислитись, доволі далеко від психології.

Як видно, вже попереднє ознайомлення з проблемою засвідчує наявність дуже різних уявлень щодо аспектів взаємодії людини з соціальним оточенням. Всі вони ґрунтуються на життєвих очевидностях: людина-таки дійсно і протистоїть соціуму, опираючись його тискам; і сама діє на нього; і пізнає – „вичерпує” соціальні змісти; і переживає їх; і реагує на подразнення... І, крім того, вона своєрідно вміщує, „несе в собі” весь цей соціальний світ, і не лише актуальний, але і його минуле та, як не дивно, майбутні форми існування. Водночас, безумовно, і сама людина входить в соціум як його складова.

Тож ситуація уявляється як органічна і, разом з тим, вкрай напружена єдність двох складних систем, кожна з яких являє собою „перетворену

форму” іншої (оптимальний в даному випадку термін М.К.Мамардашвілі). „Подібна форма існування, - зазначав філософ, - є продукт перетворення внутрішніх відношень складної системи, що відбувається на новому її рівні і приховує їх фактичний характер і прямий взаємозв’язок непрямыми вираженнями”. Хоча М.К.Мамардашвілі належить до тих філософів, чію думку інтерпретувати дуже важко (тому зазвичай на нього лише посилаються), наступне його зауваження дуже прояснює проблему, що тут поставлена: „Особливість перетвореної форми... полягає в об’єктивній усуненості тут змістовних визначень: форма виявлення набуває самостійного „сутнісного” значення, уособлюється, і зміст замінюється в явищі іншим відношенням, яке зливається з властивостями носія самої форми і стає не місце дійсного відношення”. Звідси, зокрема, стає зрозумілим згадувана велика кількість різних життєсько-поверхових (в своїй більшості) концепцій відношень людини і соціального оточення.

Виняток становить лише система поглядів Л.С.Виготського в К.Левіна, хоча вона, безумовно, потребує подальшої розробки. Дійсно, якщо людина є „перетвореною формою” складної системи соціуму (і – навпаки, соціальна система є „перетвореною формою” людини як такої ж за складністю системи), дійсний глибинний зміст взаємодії цих двох форм, за Мамардашвілі, маскується, і на поверхні залишаються ті стосунки, які є найбільш очевидними і простими (протистояння, потерпання, засвоєння etc). І саме кожна з цих форм, що спостерігається безпосередньо, приймається дослідниками за дійсний зміст відношень, який насправді, повторимось, залишається прихованим. Суб’єктивно це виявляється, наприклад, в тому, що автори і носії подібних парадигм абсолютно впевнені в тому, що вони „ухопили” істину. Своєрідний ефект „маскування істотного” у взаємодії перетворених форм підсилюється ще дуже важливим моментом, який теж висвітив М.К.Мамардашвілі: „Ця зовнішня форма дійсних відношень, яку гарно видно, відмінна від їх внутрішнього зв’язку, відіграє разом з тим – саме

своєю відособленістю і буттєвістю – роль самостійного механізму в управлінні реальними процесами на поверхні системи”.

Отже, нам не лише здається: на поверхні взаємодії досліджуваних перетворених форм дійсно відіграють керівну роль механізми впливу, використання, захисту і пізнання. І тоді дійсно зрозуміло, чому, як писав С.Л.Рубінштейн, світ перетворюється на щось зроблене, на сировину для чогось, і в підсумку назвав це „прагматичним винищенням дійсності”. Ми й живемо зараз в цій дійсності, де і кожен з нас для іншого є такою „сировиною”. Так відбувається тільки тому, що ми абсолютно помилково розповсюджуємо механізми, що діють у поверховому шарі систем на всю глибину цих систем, на їх сутність. І хоч це є абсолютно безпідставним, але так вибудовується взаємодія і, тепер уже, завдяки нашій помилці. Ми, фактично, приписуємо і людині (собі), і соціуму у вигляді істотних, кореневих ті властивості і механізми, які є лише поверховими.

Приписуємо, віримо в ці приписи як в об'єктивну реальність і тим самим змінюємо – спрощуємо, примітивізуємо і соціум, і себе, зводячи всю нашу глибину до найбільш простих явищ. А.С.Арсеньєв назвав це явище „поглиненістю Молохом соціальності”, в той час як насправді відношення людини і світу є набагато глибшими і фундаментальнішими ніж просте соціальне маніпулювання, яке, згодимось, поглинає. Як ілюстрацію змін, що відбуваються з нами в результаті цієї поглиненості і, на додаток, наукового просвітництва, опишемо одне сумне, хоча й повчальне, спостереження.

Як відомо, в соціальній психології існує три „теорії” (фактично – три пояснення) допомагаючої (альтруїстичної) поведінки: „теорія обміну”, „теорія очікуваної цінності” та „теорія внесків”. Всі пояснення (слово „теорія” тут все ж занадто самовпевнено звучить) є абсолютно поверховими і маніпулятивними, за визначенням. Вони „схоплюють” дійсно існуючий, але при цьому – суто зовнішній, відсторонено-прагматичний шар стосунків. Те, що я можу вчиняти альтруїстично, надавати допомогу простотому, що саме

цього хочу і нічого не очікую (навіть не думаю про це) – ці „теорії” не враховують. Для них Я – поверховий функціонер-маніпулятор, з дуже прагматичним і доволі неглибоким розумінням життя.

Розповсюдження наукової соціальної психології, передусім, американської, в життєві сфери, призвело до цікавого явища, яке ми спостерігаємо і серед студентів, і серед дорослих людей, що знають соціальну психологію: люди не тільки не хочуть надавати допомогу, вони бояться її отримувати, адже „наука вчить, що за це прийдеться чимось розплачуватися”... Цілком зрозуміла і доречна в більшості, на жаль, випадків нашого життя, така поведінка разом з тим зачиняє людині гігантський простір власного внутрішнього світу (і світу – Іншого), в якому є цей мотив – вчинити альтруїстично просто тому, що я людина, тому що жаль, співчуваю, можу і т.д. Реально, зачиняється простір людяності, гуманності, духовності, який виявляється просто недоречним в цьому світі, в цій науці, які нами ж і вибудовані.

Певен, таких спостережень можна назбирати немало. Ми забуваємо, що є доброта, якої не слід боятися, є краса, до якої треба доторкатися, а не штовхатися ліктями... В той же час уявляється безсумнівним, що ці вищі гуманні, духовні переживання і є тим істотним, що утворюють систему особистості і систему соціуму і приховуються, маскуються у перетворених формах. Коли С.Л.Рубінштейн пише, що „любов до іншої людини виступає як вихідна потреба людини”, – він має на увазі Любов як всезагальне людське почуття, яке і тримає людину на цій Землі, як людину. Далі є і про „перетворену форму”: „Погана, низька чуттєва любов не тому, що вона чуттєва, а саме зведення в ній людини до однієї функції, тобто перетворення людини на „маску”. І тут же С.Л.Рубінштейн формулює найістотніший ключовий момент існування людини в світі – „здатність людини до радісногоствердження існування іншої людини як такої” (підкреслено нами – М.П.).

Як видно, це зовсім не про „внески”, „обміни” і „очікування цінностей”. Ті самі думки ми легко знайдемо, по відношенню до віри, якщо почитаємо Павла Флоренського, Семена Франка чи Миколу Бердяєва.

Ці думки, однак, залишаються дуже довго поза позитивною наукою (звісно ж, ні Рубінштейн, ні Франк, ні, тим більше, Флоренський ніколи не були американськими соціальними психологами). Однак, в ситуації, коли наука реально почала дуже ефективно і експансивно формувати мислення людей, виникає серйозна небезпека, що через пару поколінь люди і дійсно за словами „любов”, „допомога”, „віра” не будуть нічого бачити, крім розрахунку, зиску, маніпуляції. В термінології М.К.Мамардашвілі це означає, що „перетворені форми” стануть формами реальними, а отже – поверхово пустим стане життя.

Проблема, таким чином, вбачається в тому, щоб переорієнтувати зусилля психології з ретельного дослідження „поверхового шару” взаємодії двох складних систем (особистості та соціуму) на розповсюдження наукової думки і, відповідно, емпіричних досліджень на істотні явища, які знаходяться в підґрунті існування і взаємодії цих систем. Але це не слід розуміти як заклик, і не треба ставитись до цього поспіхом. Безумовно, наукова психологія в її сучасному стані, з її парадигмами, термінологічним апаратом, методологією і методами досліджень, не може вивчати явища такого рівня складності і глибини (ці явища не можна вимірювати і шукати кореляції та робити факторно-кластерні процедури, їх не можна моделювати і формувати, не можна будувати графіки, криві і таблиці, не можна проводити польові дослідження на кшталт масових опитувань і т.д. і т.п.). Вірніше, наука може це робити, але – примітивно і смішно. Потрібна методологічна рефлексія і повернення до внутрішнього світу людини як до цілісності, яку не можна розчленовувати, навіть з метою дослідження, хоча б тому, що такі дослідження вже нецікаві, вичерпані і нікому, за великим рахунком, не потрібні. Хіба що самим дослідникам.. для виправдання. Більше того, вони

шкідливі, адже, повторимось, не тільки вивчають, а й створюють поверхово-часткову людину і поверхово-частковий соціум. Сказане, однак, не означає, що ми закликаємо відмовитись зовсім від досліджень і корекційних заходів, зорієнтованих на процеси, що відбуваються у поверховому шарі взаємодії двох складних систем (людина і соціум), кожна з яких є перетворюючою формою іншої. Йдеться про інше: даним процесам не можна приписувати статус істотних явищ і „під цей статус” розгортати всю ідеологію науково-корекційної роботи. Суттєва задача пов’язана з проникненням до дійсних, істотних і змістовно-неперетворених форм взаємостосунків людини і соціального світу, на яких (формах) ці стосунки і цей світ насправді тримаються. На прикладі реальних взаємостосунків в організації, цей можливий напрям можна прокоментувати приблизно в стилі наведеної вище думки К.Левіна. Розглядаючи проблему людини в організації, сучасна соціальна психологія досліджує те і так, що вона може досліджувати: ролі і статуси, ієрархію, стиль управління, системи інтеракцій, дію групових норм і т.д. і т.п. Ніщо з цього ми не вважаємо неважливим. Але все це – поверховий шар. Найістотнішим для кожної людини, з її точки життя, є те, про що в соціальній психології лише згадується – наявність гуманних людських стосунків, переживання захищеності, дружби, відкритості, довіри, надії etc. З цього все починається, і цим закінчується. Якщо ми говоримо, що соціалізація є процес „входження” людини в соціальний простір, треба виходити з того, що у людини у внутрішньому світі вже є цей простір у вигляді переживань, і „входження” буде відбуватися перш за все по цій лінії споріднення, а вже потім у поверхових пластах.

2.4. ЕКОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ*

Сучасний стан розробки психологічних проблем захисту довкілля характеризується активізацією уваги до ідеї ідентифікації особистості із своїм матеріальним оточенням і виділенням на цьому тлі широкого кола **чинників** захисту довкілля, які по своїй психологічній суті виступають чинниками збереження та захисту людиною своєї особистості. По при величезну практичну значущість розробки цієї ідеї, залишаються недостатньо дослідженими закономірності та механізми такої ідентифікації. Зважаючи на це, ми звернулися до розгляду специфічної поведінкової активності людини у матеріальному середовищі, у якій виникають акти ідентифікації із ним, оскільки його об'єкти задовольняють потреби людини як особистості і таким чином опосередковують особистісну динаміку.

Метою статті є встановлення особливостей та чинників територіальної поведінки людини, спрямованої на збереження та розвиток її як особистості. Дослідження територіальної поведінки під таким кутом зору є необхідними для вивчення процесів ідентифікації із довкіллям як психологічного чинника його збереження та захисту.

Як відомо, поняття територіальної поведінки було запропоноване етологами. До неї вони відносять просторову активність тварин, яка полягає у тому, що вони мітять свою територію, захищають її від представників свого ж виду, підтримують певну дистанцію у біологічній спільноті. Територіальна поведінка тварин біологічно доцільна. Вона визначає оптимальну для проживання і відтворення кількість істот у певному просторі і в цілому виступає регулятивним механізмом, який зберігає баланс у екосистемі.

Феномен територіальної поведінки виявлений і у людини. Її традиційно досліджуваними формами виступають: захист персонального простору,

---

* Рудоміно-Дусятська О.В. Екологічний зміст територіальної поведінки людини / О.В. Рудоміно-Дусятська // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України / за ред. Максименка С.Д. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. – Т.7, Вип.23. – 294с. С. 199-203.

формування та захист так званих первинних та вторинних територій. Персональний простір - це територія навколо тіла людини, порушення кордонів якої іншими людьми не допускається або викликає негативні емоції. Персональний простір має властивість мобільності, він пересувається разом із людиною. Первинні та вторинні території є фіксованими просторовими одиницями. Цими поняттями позначають місця в домі, на роботі, на відпочинку, над якими людина чи мала контактна група має право та бажання здійснювати фізичний та соціальний контроль. Право на фізичний контроль означає, що суб'єкт на свій розсуд може змінювати функціональні, структурні, естетичні тощо, характеристики простору. Наприклад, якщо мова йде об житлове середовище, то таке право передбачає можливість переставляти речі, прикрашати, робити інші трансформації в тій частині житла, яку суб'єкт розглядає як свою. Право на соціальний контроль означає, що суб'єкт може контролювати доступ на цю територію інших людей, допускати одних і не допускати інших.

За допомогою фізичного і соціального контролю досягається фізична і соціальна відокремленість людини від групи, що зменшує соціальний тиск на неї і сприяє формуванню механізмів самовизначення. Фізична відокремленість досягається завдяки використанню певних фізичних засобів - стін, перегородок, меблів (шаф, полиць тощо). Соціальна відокремленість забезпечується за допомогою нормативних правил, що регулюють доступність території для інших людей і регламентують можливість використання ними речей, які знаходяться на цій території.

Розглянуті форми територіальної поведінки ретельно досліджені в американській психології. Аналіз цих досліджень, дозволяє констатувати, що територіальна поведінка в цілому включає в себе сукупність поведінкових зразків, за допомогою яких людина захищає і позначає територію свого перебування для того, щоб не допустити на неї сторонніх.

Проводячи буквальні аналогії між територіальною поведінкою людини та тварини, деякі вчені, переважно етологи, зводять зміст людської поведінки до закономірностей територіальної поведінки тварин. Вони наголошують, що невдачі в захисті персонального простору й своєї території у людини ведуть до підвищення агресії й аутоагресії, і, як наслідок, - до зростання проявів антисоціальної та асоціальної поведінки, які виступають в якості механізму саморегуляції чисельності людської популяції.

Однак, в психології накопичений значний емпіричний матеріал, який доводить, що зміст і механізми територіальної поведінки людини і тварин не є аналогічними. Територіальна поведінка людини зумовлена, насамперед, соціальними чинниками і є більш складною, ніж у тварин. На відміну від тварин, територіальна поведінка людини, в залежності від обставин, може значно змінюватися. Це яскраво виявляється при звуженні і обмеженні персонального простору людини. Якщо неможливо здійснити поведінку по захисту персонального простору, включаються специфічні поведінкові механізми, що дозволяють особистості відчувати свою автономність. Наприклад, в переповненому вагоні метро не залишається нічого іншого, як миритися з дуже близькою присутністю багатьох людей. Це людина може витримати тривалий час, тому що вона підсвідомо використовує комунікативні засоби, які захищають залишки її персонального простору: поворот голови вбік, прагнення не дивитися на близько розташовану людину, відгородитися від неї рукою, газетою або портфелем. У той же час в певних ситуаціях звуження персонального простору приносить задоволення. Так танець звужує персональний простір до мінімуму, але люди цього прагнуть. Таким чином, територіальна поведінка людини зумовлена, насамперед, соціальними чинниками і спрямована на збереження особистістю своєї ідентичності, а також на продуктивну міжособистісну взаємодію, яка базується на повазі гідності іншого.

Також вказується на те, що соціальні потреби змушують людину

створювати та захищати простори, які не мають відношення до її фізичного виживання, а забезпечують її соціальні потреби володарювання, матеріального збагачення, престижу. На цій основі люди захоплюють та захищають навіть такі території, які за своїми розмірами є значно більшими, ніж потрібно для задоволення біологічних потреб.

Суттєво іншу форму територіальної поведінки, яку він назвав персоналізацією середовища, виділив американський психолог І.Альтман. Персоналізацію Альтман тлумачить як кількість змін, які людина здійснила у своєму оточенні з метою залишити у ньому індивідуальну печатку. "Персоналізуючи середовище... людина ставить свій індивідуальний відбиток на нього, інформує інших, де її місце починається і закінчується, а також являє світу свої цінності та переконання". Персоналізація середовища включає різноманітні прояви актів символічного представлення іншим своїх інтересів, цінностей, своїх особистісних якостей (наприклад, акуратності, бережливості тощо) через оформлення, впорядкування певних територій, якими найчастіше виступають первинні території (житлові, службові, рекреаційні). Таким чином, територіальна поведінка у вигляді актів персоналізації території являє собою, за Альтманом, використання матеріальних маркерів-інформаторів, що містять таку інформацію, яку особистість бажає надати про себе іншим.

І. Альтман виділяє шість способів персоналізації середовища з точки зору її цілей та засобів:

1. Демонстрація свого зв'язку (прихильності, поваги, наявності спільної групи) із конкретними особами (фотографії близьких людей та знаменитостей);

2. Демонстрація своїх цінностей (політичних, філософських, духовних) шляхом вивішування лозунгів, плакатів, ікон та інших знакових маркерів;

3. Демонстрація своєї естетичної спрямованості шляхом експозиції малюнків, живопису тощо;

4. Повідомлення про певну подію чи значущій відрізок часу (експозиція мап, календарів, вирізок з газет;

5. Демонстрація речей, які повідомляють про нахили людини та якість її дозвілля (спортивні приналежності, та знаки досягнень, комп'ютер тощо)

6. Демонстрація своїх групових інтересів (шляхом вивішування плакатів, реклам кумирів, спортивних команд, артистів).

Певним узагальненням функцій територіальної поведінки є виділення естонським дослідником М. Хейдметсом, смислів, яких набуває для людини фізичне середовище, завдяки його участі у соціальних взаєминах. По-перше, середовище може осмислюватися як *засіб регуляції соціальної доступності людини*. Про це свідчить, диференціація в історії житлового простору та замикання його окремих частин (поділ цього простору на чоловічу та жіночу половини, виокремлення в ньому персональних зон окремих індивідів чи груп). По-друге, середовище може виступати для людини *засобом самоекспозиції*, адже людина не лише “закриває” себе від інших, але і “представляє” себе їм. Така презентація себе може відбуватися шляхом прикрашання та оформлення середовища. В такий спосіб оточуючому світу демонструються цінності людини, її індивідуальність та належність до певної спільноти. Завдяки перерахованим функціям, середовище виступає як *об’єкт ідентифікації*. Представляючи опосередковано через середовище себе навколишньому світу, людина починає ідентифікувати себе з даним місцем, воно стає компонентом її “Я”

В дослідженнях західних психологів виділяється ще одна група мотивів територіальної поведінки, які відносяться до мотивації внутрішньої інтеграції, пов'язуються із зростанням самосвідомості та ідентичності особистості. Людина використовує простори та території як символи, які важливі не для презентації себе іншим, а для формування та зміцнення особистісної ідентичності у її часових аспектах. Спектр предметів, які виконують таку символічну функцію величезний - це збереження маєтку,

домівки чи предметів, що належали минулим поколінням і будуть належати прийдешнім. Це збереження предмету, як пам'ять про значущу людину. Із такої мотивації слідує ще одна форма територіальної поведінки - збереження, певна консервація територій, прикладання зусиль по їх відновленню у звичному вигляді по приплин часу та події у оточуючому світі.

В цілому, наголошується, що територіальна поведінка у вигляді прикрашання, збереження, розвитку територій, яка задовольняє соціальні потреби, є, по суті, поведінкою по захисту збереженню особистості та її "Я-концепції". Західні дослідники показують, що у процеси задоволення таких потреб різноманітним чином включається матеріальне середовище, яке на цій основі виступає для суб'єкта не просто як необхідна умова його існування, а як психологічна реальність, яку, услід за К.Левіним, найчастіше позначають як життєвий простір особистості.

Поняття персоналізації набуває ще одного важливого відтінку у вітчизняній психології, завдяки роботам А.В.Петровського та В.А.Петровського. А.В.Петровський обґрунтував ідею про наявність у особистості особливої потреби - потреби у персоналізації. Вона полягає у прагненні включити своє "Я" в свідомість інших людей шляхом участі у їх діяльності. При цьому глибина та масштаб особистості вимірюються не її прагненням, а тими вкладками (вміннями, знаннями, ідеалами), які залишилися в інших, стали їх надбанням на шляху зростання.

В.А.Петровський, аналізуючи сутність потреби у персоналізації в зв'язку з розробкою проблеми суб'єктності особистості, розширює її зміст, вводячи в коло об'єктів, що можуть її задовольняти, не тільки інших людей, але й продукти власної праці людини. "Потреба у персоналізації проявляє себе не тільки в тому, щоб "бути особистістю" через взаємодію з іншими людьми, а і в тому, щоб "бути особистістю" через створені і перетворені предмети. Так людина більше, ніж витраченим часом, дорожить вкладеним в діяльність ставленням до неї, виявленням у ній своїх особистісних якостей".

Вітчизняні психологи підкреслюють ще один важливий момент у розгортанні процесів персоналізації предметів, який полягає у їх включенні у процеси самопізнання. Суб'єкт не тільки виражає у предметах, продуктах власної діяльності своє сутнісне "Я", він краще пізнає його через них. На це вказує А.А.Налчаджян: "Пізнаючи... результати власної трудової діяльності, особистість пізнає і себе, так як відомо,... що людина здійснює, опредмечує себе в продуктах своєї праці".

Мотиви втілення та пізнання себе через створені власноруч речі, які властиві особистості на вищих рівнях її розвитку, безумовно проявляються і по відношенню до створюваних нею територій, надаючи територіальній поведінці ще однієї важливої функції виявлення у ній людиною своєї власне людської сутності. Наприклад, Д.А.Панов, емпірично дослідивши різні аспекти житлового середовища з позиції його відповідності ієрархії потреб особистості, констатує наявність сталих зв'язків характеристик житлового середовища (будинку, квартири) із потребою у самореалізації.

В цілому, порівняння поглядів на явище персоналізації вітчизняних та західних психологів демонструє відмінності у тлумаченні його витоків. Представники вітчизняної психології здебільшого підкреслюють значення персоналізації (як ті зміни, які людина здійснює в оточенні) для вираження та кращого розуміння своєї людської сутності, тобто розглядають персоналізацію у зв'язку із самоактуалізацією. Американські психологи розглядають персоналізацію скоріше як спосіб задовольнити соціальні потреби, продемонструвати іншим значущі аспекти свого внутрішнього світу, а також забезпечити цілісність уявлень про себе.

Територіальна поведінка, як здійснення актів персоналізації об'єктів довкілля, сприяє ідентифікації з цими об'єктами, яка проявляється у їх більш-менш глибокому включенні особистістю у свою Я-концепцію, в систему уявлень про себе. Вперше це явище описав У.Джемс, який в межах поняття "емпірична особистість" виділив особливий зміст, який позначив терміном

"фізична особистість". Фізична особистість включає в себе ті аспекти фізичного оточення, які людина вважає своїми, продовженням свого "Я". Однак, як фундатор функціональної психології, Джемс в якості складових фізичної особистості розглядав тільки певні "статусні" об'єкти, які задовольняють прагматичні потреби у досягненні успіху та просуванні у соціальній ієрархії. Задовольняючи такі потреби, людина ставиться до престижних об'єктів - будинку, автомобілю, предметів побуту як до самої себе. Зрозуміло, що коли вони втрачають свій сенс як атрибути успіху, людина разототожнює себе з ними, її поведінка по захисту та збереженню цих об'єктів припиняється.

Більш глибоко тлумачаться чинники ідентифікації особистості із довкіллям, коли беруться до уваги більш змістовні форми територіальної поведінки, у яких відбувається розвиток особистості. Наприклад, М.Черноушек стверджує, що емоційне ставлення людини до просторового об'єкта, який задовольняє глибинні духовні потреби людини, веде до ототожнення з ним. Ототожнення відбувається як реальне діяльнісне уподібнення об'єкта певним якостям суб'єкта, який відтворює в об'єкті свої психічні властивості. "Середовище, відбиваючи риси свого власника, несе суттєву інформацію про нього. Так житлова кімната людини багато що може розповісти про особливості її характеру, уподобання, емоційний стан тощо".

А.А.Налчаджян виділяє як структурний компонент особистості деякі елементи її матеріального оточення. Вони входять в структуру особистості в тому сенсі, "що на них проєктовані установки та якості особистості, якщо вони ... пов'язані з різними її ідентифікаціями (наприклад, коли предмет є подарунком коханої жінки). В цілому, це елементи, без яких життєдіяльність не можлива чи збіднюється". Такі елементи, за Налчаджяном, об'єднуються під назвою "Мое", стають об'єктом захисту та особливої турботи особистості. Особистість ставиться до них як до себе, захищає та зберігає їх, оскільки прагне зберегти почуття своєї цінності, цілісності та внутрішньої інтегрованості.

Феномен ідентифікації людини із довкіллям, яке є об'єктом персоналізації, враховується при розробці шляхів його захисту та збереження. Наприклад, проектувальники довкілля (природно-рекреаційних зон, міських та сільських поселень тощо) сьогодні усвідомлюють "екологічність" проектувальних рішень, які спираються на виділення в межах територій загального користування первинних та вторинних територій, над якими окремі люди та групи мають можливість здійснювати соціальний та фізичний контроль. Прикладом може слугувати поширене у скандинавських країнах планування багатоповерхових житлових будинків, де площі загального користування зведені до мінімуму за рахунок збільшення площ, прилеглих до квартири, а також відмова від багатоповерхової забудови загалом. Інший шлях - це приватизація природних зон відпочинку. Можна згадати величезні приватні парки, що належать королівським та іншим заможним родинам у Європі та Південно-Східній Азії, право відвідування яких усіма бажаючими закріплене юридично.

Турботу власників про приватні (первинні та вторинні) території психологи пояснюють тим, що така турбота є по суті діями по захисту, збереженню, розвитку індивідуального чи групового "Я". Тут вбачають певні механізми підтримання особистістю чи групою емоційної сталості (почуття захищеності на своїй території), своїх уявлень про себе та своїх цінностей (оформлення житлової чи рекреаційно-ландшафтної території у відповідності із своїми смаками). Безумовно, це дієві чинники ціннісного, дбайливого ставлення до таких об'єктів довкілля.

На разі, не всі психологічні проблеми захисту та збереження довкілля можна вирішити у такий спосіб. Залишається, наприклад, відкритим питання охорони масштабних територій, по відношенню до яких, в силу їх великих розмірів, не може бути здійснена територіальна поведінка.

Продуктивним кроком на шляху рішення цієї проблеми є розробка російськими психологами З.І.Рябикиною, Ю.Г.Панюковою та ін. поняття

буттєвих просторів особистості. Працюючи в межах суб'єктного підходу, започаткованого школою С.Л.Рубінштейна, ці автори розглядають буттєві простори як матеріальний вимір життєвого світу особистості.

Суб'єктний підхід, як відомо, обґрунтовує погляд на людину як суб'єкта, що в своїй життєдіяльності втілює та розвиває свій суто людський потенціал. Цей потенціал виявляється у способах взаємодії людини із дійсністю - **практично-дійовому, пізнавальному, етичному та естетичному**, які втілюють її сутність як центру буття, зрощують її із дійсністю, яка таким чином набуває ознак її життєвого світу. Матеріальні, фізичні простори, з якими суб'єкт взаємодіє входять до його життєвого світу у якості буттєвих просторів.

Таким чином, за цим підходом, не тільки практично-дійовий спосіб взаємодії людини із довкіллям, проявом якого слугує, розглянута вище територіальна поведінка, а й ідеальні форми його досягнення (пізнання, споглядання, етичне відношення) проявляють та розвивають суто людське в людині, сприяють її самореалізації. У таких розвиваючих відношеннях людина психологічно "зрощується" із своїм оточенням, яке стає її буттєвим простором. Вивчаючи закономірності становлення буттєвих просторів особистості як суб'єкта, дослідники, по суті, відкривають чинники, умови, ефекти збереження, захисту та розвитку **олюдненого** довкілля. Активність суб'єкта у довкіллі, яке стало його буттєвим простором, не підкорюється адаптивним потребам, триває постійно, бо її спонукає нестримний потяг до самовиявлення та розвитку своєї людської сутності. При цьому, на відміну від розглянутих вище концепцій персоналізації, в яких особистість освоює фізичні об'єкти та середовища лише у поведінковий, практичний спосіб, суб'єкт освоює їх не тільки практично, але й ідеально, включаючи у своє існування все, що дозволяє йому проявляти свою власне людську сутність.

Виходячи з цих положень, вітчизняна психологія започаткувала вивчення психологічних закономірностей збереження **природного довкілля**, яке не можливо опанувати лише в практично-дійовому плані, у різних

формах територіальної поведінки. Природа має величезний потенціал для свого становлення в якості буттєвих просторів суб'єкта, оскільки в ній криються можливості вираження сутнісного ставлення до дійсності в його етичних, естетичних, пізнавальних формах. Однак ці можливості скриті та утаємничені доти, доки людина не проявиться щодо них як суб'єкт. Вони "вичерпуються" людиною, яка стала на шлях суб'єктності, включаються в уявлення про свою людську сутність, про свої людські можливості та якості.

Базуючись, певною мірою, на цих теоретичних уявленнях, російські дослідники С.Д. Дерябо та В.А.Ясвін розробили та емпірично підтвердили теорію перетворення природного довкілля у **світ природи**. В ній йдеться про вираження у природному довкіллі суто людських мотиваційних тенденцій, формування **естетичного, етичного, пізнавального та практично-дійового способів взаємодії із природними об'єктами**. Як результат дослідники констатують прояви ідентифікації дитини з природними об'єктами і формування на цій основі ощадливого, ціннісного ставлення до природи.

Висновки. Територіальна поведінка людини за своїм внутрішнім змістом виходить за межі біологічних механізмів захисту території проживання. Вона задовольняє численні соціальні потреби людини у прийнятті, відокремленні, визнанні тощо, і у такий спосіб виступає у формі персоналізації середовища. У актах персоналізації виникають умови для ідентифікації особистості із фізичними об'єктами та територіями, які включаються у особистісну динаміку. Особистісний смисл таких об'єктів зумовлює їх збереження та захист. Однак "екологічні стосунки" із такими об'єктами не є сталими, вони закінчуються, коли об'єкти перестають задовольняти потреби особистості. Вітчизняні дослідники, які працюють в межах суб'єктного підходу, виділяють особливі прояви персоналізації довкілля, у яких особистість виявляється як суб'єкт, спрямований на задоволення у довкіллі самоактуалізаційних, духовних потреб. На цій основі поглиблюються процеси ідентифікації із довкіллям, яке зберігається та захищається як невід'ємна частина життєвого світу суб'єкта.

2.5. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНО ОРІЄНТОВАНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ В ЛОКАЛЬНИХ СПІЛЬНОТАХ *

Постановка проблеми. В умовах екологічної та соціально-політичної кризи відбуваються зміни в способі життя населення, причому вони пов'язані із зменшенням частки позитивних стилів життя та розповсюдженням негативних. Значно зменшуються показники соціально-психологічної захищеності, відповідальності та свободи при зростанні почуття вимушеності. Однак існує принципова можливість подолання криз у локальних спільнотах за рахунок побудови й розповсюдження моделей і стратегій життєдіяльності людей, адекватних новим умовам.

Повернення до минулих форм хазяйнування стало об'єктивно неможливим, хоча психологічно воно розглядається значними масами людей як єдино прийнятний спосіб життя. Об'єктивна необхідність зміни моделей організації життєдіяльності та суб'єктивне намагання відновити та відтворити попередні (докризові) моделі привели до певних соціальних і психологічних наслідків.

«Можна стверджувати, що соціальна політика, спрямована на надання індивідуалізованої допомоги та підтримки людям в ситуації необхідності зміни соціальних моделей поведінки стала одним з основних механізмів перетворення екологічної кризи в самовідтворювану соціально-психологічну кризу».

В результаті панування екологічної кризи, яка підкреслює протиставлення, більш того, ворожість, природного – розумному, зовнішнього – внутрішньому, об'єктивного – суб'єктивному, склалась парадоксальна ситуація, що приводить до зворотного ефекту – до втрати

---

* Гарнець О.М. Деякі аспекти формування екологічно-орієнтованого способу життя в локальних спільнотах // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України / за ред. Максименка С.Д. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2013. – Т.7, Вип.33. – 294с. С. 118-126.

сенсу особистісності, поняття самості. В процесі так званого олюднення природи, коли все несе на собі відбиток людської діяльності, границя між суб'єктом і об'єктом зникає, а об'єкт, підкорюючись і розчиняючись в суб'єкті, тим самим полишає останній своєї власної природи і сутності.

Нарцисичні тенденції у розвитку сучасного способу життя – вимушена, іноді хвороблива реакція з боку особистості і суспільства на загрозу дезінтеграції і розпаду їх життєвого світу, певне вираження культури виживання.

Суть трансформації соціокультурної парадигми постає у відновленні цілісності самої свідомості особистості, її відношення до оточуючого. “Традиційна культура, - за А.Тоффлером, - засновується на експлуативному відношенні до природи і, більш широко, на атомістичній моделі реальності, яка розрізняє лише частини, випускаючи ціле, на механічному погляді на причинність та лінійне уявлення про час”. Нова “планетарна” культура заперечує корисне самоконцентрування, ущербну та обмежену его-свідомість, що відокремлює індивіда від оточуючого середовища та людей, мислення від тіла, факт від цінності, стверджує екосвідомість, холізм, як основоположний принцип мислення та культури. Нова свідомість, що веде до збагачення світу, відповідає новому суспільству – толерантному, плюралістичному, децентралізованому.

Нова культура та її парадигма, що бачить людину цілісною і такою, що намагається відновити свої зв'язки з природнім, оголошує автономного індивіда у децентралізованому суспільстві, розглядає саму людину як слугу своїх власних внутрішніх та зовнішніх здібностей. Відновлення істинного погляду на людину та її природу є, на думку теоретиків нового підходу, в усвідомленні того, що людська природа ні добра, ні погана, але відкрита до постійних трансформацій та трансценденцій. Ця нова культура має на увазі і зміни в способі життя, створення моделей екологічного способу життя.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Поняття способу життя особистості включає єдність реальних форм життєдіяльності, способу життєдіяльності (предметної структури особистості) та конкретних соціальних умов життєдіяльності.

Спосіб життя особистості являє собою перш за все певну структуру форм життєдіяльності індивіда. Однак істотним в даній структурі є не стільки загальна ієрархія форм життєдіяльності, яка в цілому відображує спосіб життя соціальної групи ті відповідного соціального середовища, скільки особлива система домінування тих чи інших моментів у змісті кожної з взаємопов'язаних форм життєдіяльності. В цьому особливому характері домінування певних моментів в способі життя і виявляється той спосіб життєдіяльності, який притаманний даній особистості як суспільному індивіду. Спосіб життєдіяльності розкривається у взаємодії індивіда з умовами життєдіяльності як певним чином організованим соціальним середовищем, де головну роль грають норми суспільних відносин. Ця взаємодія особистості і суспільних умов здійснюється як процес формування особистості, процес суспільного збагачення індивідуального способу життя. Таким чином, спосіб життєдіяльності – продукт взаємовідношення особистості і суспільства, а структура форм життєдіяльності – його реальне виявлення.

Елементи способу життя особистості – це різноманітні види її життєдіяльності. Умови життя особистості не є елементами її способу життя , але у своїй сукупності визначають його суттєві риси.

Поняття “вид життєдіяльності” ширше ніж поняття “діяльність”. За визначенням Л.П. Буєвої “діяльність – це спосіб існування і розвитку суспільства і людини, всебічний процес перетворення нею природної та соціальної реальності (включаючи саму себе) у відповідності з їх потребами, цілями та задачами”. Що ж стосується поняття “життєдіяльність”, то воно, крім різних видів діяльності включає в себе інші види активності людини, які

не мають достатньо ознак діяльності. Це наприклад, сон, догляд за собою, приймання їжі – види життєдіяльності, що виражають активність індивіда не на соціальному (діяльнісному), а на фізіологічному рівні.

Ключовими видами життєдіяльності у складі способу життя є різні види соціальної діяльності, бо саме на соціальному рівні активності реалізується сутність людини.

Спосіб життя особистості - це характеристика не внутрішнього світу, а реального буття особистості. Поняття “спосіб життя” відображує актуальні характеристики особистості , а її психологічні потенціали розкриваються лише в тому, в якій мірі даній особистості вдається їх реалізувати, “опредметити”.

Існує два основних види способу життя. Перший спосіб характеризується високим ступенем узгодженості як різних за узагальненням рівнів диспозицій особистості, так і високою узгодженістю суб’єктивних диспозицій і реальної діяльності і поведінки особистості. Тут вся життєдіяльність виступає як самовираження особистості, її суб’єктивні устремління успішно реалізуються в житті та діяльності. Другий спосіб – скоріш обставинний, людина не усвідомлює своє життя як цілісність, її образ життя, взаємопов’язаність в ньому різних видів життєдіяльності виступають як результат зовнішніх життєвих обставин. Людина ніби “пливе за течією життя”.

Суб’єктом способу життя в одних дослідженнях виступають соціальні спільноти з боку їх “способу мислення”, їх суб’єктивної реакції на об’єктивну дійсність у вигляді обумовлених цією реальністю концепцій життя, життєвих програм, планів, ціннісних орієнтацій та інтересів. В інших дослідженнях в якості суб’єкту способу життя досліджується стиль життя індивідів, для яких спосіб життя соціальної спільноти утворює важливу умову їх життєдіяльності.

Соціально-психологічний аналіз способу життя призначений виявити механізми саморегуляції суб'єкта, пов'язані з його відношенням до умов життя і діяльності, його потребами та життєвими орієнтаціями, а також його відношенням до соціальних норм.

Сам спосіб життя як стійке співвідношення основних видів і форм діяльності суб'єкта може бути розглянутий за рядом критеріїв. Одним з таких критеріїв є сфери діяльності – виробнича, суспільно-політична, сімейно-побутова, сфера споживання. Наступним критерієм є якість та інтенсивність діяльності, що проявляється у рівні реальної активності і продуктивності, в суб'єктивній значущості, в гармонічності-дисгармонічності, свободі-несвободі вибору способів і цілей діяльності. Третім критерієм є стильові особливості – ритміка, домінантність різних видів діяльності. Спосіб життя характеризується цільовими показниками діяльності, зверненістю “на себе”, “на соціум”, мірою включеності суб'єкта у життєві програми широких соціальних спільнот.

«На відміну від поняття життєвого шляху, яке відображує, в основному, процесуальний характер життя, спосіб життя задає якісну визначеність форм організації життя та діяльності людини в їх найбільш сталих і ціннісних для людини характеристиках. Спосіб життя розкриває дійсну єдність людини і світу, а якщо точніше – «укоріненість» людини в світі».

Існує декілька видів моделей способу життя: теоретична, утилітарна, просвітницька, інституціональна.

Теоретична модель способу життя

Сучасна методологія надає змогу побудувати систему оцінки змін способу життя через векторну модель. Виділяють чотири вектори, які в сукупності утворюють цілісний психологічний простір соціокультурної ситуації.

Зупинимося коротко на характеристиці кожного вектора.

1. Вектор соціальних можливостей реалізації цінностей і досягнення значущих цілей (сфера суб'єктивної свободи). Виражається у таких показниках:

- реальному різноманітті альтернатив, що існують в соціумі, та їх розширенні або звуженні при прийнятті певного рішення для індивідів та груп;
- реальній доступності альтернатив для різних груп населення або наявності соціальних обмежень;
- репрезентованості у свідомості людей як самих альтернатив, так і ступеня їх доступності; цінності (значущості) альтернатив для різних груп населення;
- відповідності альтернатив сформованим традиціям, нормам і правилам життя громади.

2. Вектор психологічної відповідальності. Визначає ті сфери життєдіяльності особистості та соціальних інститутів, у яких вони готові брати на себе відповідальність за результати власної діяльності та захищати свої цінності перед собою та іншими. Він виражається в таких показниках:

- добровільність прийняття відповідальності;
- реалістичність прийнятих зобов'язань стосовно життя особистості та соціуму;
- стабільність і несуперечність різних зобов'язань;
- відповідність прийнятих зобов'язань моральним нормам, що сповідаються у суспільстві.

3. Вектор соціально-психологічної захищеності. Визначає ті сфери життя особистості, де вона переживає почуття безпеки і дотримання прав. Він виражається в таких показниках, як:

- сфера захищеності за рівнями соціальної організації життя — індивідуально-особистісному, мікро-груповому і суспільному;

- суб'єктивна оцінка ступеня захищеності; уявлення про інстанцію, яка здійснює контроль ситуації в конкретній сфері життєдіяльності;
- уявлення про належне та про реальних суб'єктів, які здійснюють функцію захисту;
- психологічна готовність до зміни моделей і стратегій поведінки в мінливих умовах життя.

4. Вектор вимушеності. Він є формою негативної адаптації особистості і груп до несприятливих соціальних умов життя. Виражається в таких показниках, як:

- соціальна заданість життєвого шляху, сфер діяльності і форм відношень до особистості і соціальних груп;
- ступінь суб'єктивного прийняття примусу як форми соціальної регуляції;
- переважання почуття провини і суб'єктивна готовність до прийняття-висування рішень;
- почуття тимчасовості і переважання в життєвих установках орієнтацій "на сьогодні" за браком довгострокових життєвих планів і проєктів;
- поширення соціального утриманства і комплексу жертвовності.

Ці вектори є відносно автономними, хоча й взаємопов'язаними. Збільшення або зменшення одного не призводить до автоматичної зміни в інших. У своїй сукупності вони утворюють цілісний психологічний простір способу життя, який на емпіричному рівні може фіксуватися як сукупність життєвих стилів.

Просвітницька модель формування екологічного способу життя індивіда включає в себе такі положення:

- зміна філософських цінностей життя людини, суспільства, в основі яких мають бути культурні та духовні традиції, соціально-екологічна **цілісність** середовища існування;

- екологічне оздоровлення природних об'єктів, ландшафтів як середовища існування і домінанти життя, скорочення техногенного навантаження на них і консолідування на цій основі цілей суспільства і держави;
- визначення сталості суспільства, соціумів, поселень як мети гармонізації життєдіяльності та рівноваги життєвих сил людини, родини, суспільства та їхньої політичної надбудови - держави;
- *гуманізація освіти як рушійної сили процесу розвитку, зміцнення і збагачення життєвих сил людини, суспільства, держави;
- визначення спрямованості технологічних та Інноваційних змін як способу підтримання стабільності і динамічної рівноваги навколишнього середовища і розвитку;
- визнання життєвих сил людини, родини, етносу, суспільства, нації, держави як вищої цивілізаційної цінності.

Доведено, що балансу національних та місцевих інтересів можна досягти лише відпрацьовуючи спільну стратегію формування еколого-орієнтованого життєзабезпечення на принципах сталого розвитку регіонів.

Утилітарна модель екологічного способу життя. Безумовно, найбільш екологічний спосіб життя можна реалізувати лише подалі від міста, наприклад, в поселенні одnodумців (екопоселення). Але віддалення від цивілізації не для всіх зручне й прийнятне. В такому випадку і в місті можна створити сприятливе оточення/спільноту, в якій можна почувати себе впевнено. Наприклад, це , так звані. еко-комуни. На Заході їх створює молодь, особливо актуально це для студентів, бо вони часто знімають квартири причому спільно з одnodумцями в галузі здорового способу життя й раціонального використання ресурсів.

В Україні зроблено ряд практичних кроків для впровадження екологічного способу життя спільнот, особливо після Чорнобильської катастрофи. Дослідження соціально-психологічних механізмів подолання кризи в локальних спільнотах показали, що існують дві оптимальні стратегії

поведінки. По-перше, люди намагаються відновити попередній спосіб життя. Цей шлях достатньо ефективний в умовах криз, викликаних впливом короткотривалих екстремальних чинників – пожежа, повінь, вибух і т.п. По-друге, це побудова нових групових норм і моделей поведінки, адекватних новим умовам життя. Цей шлях стає єдино ефективним в тих випадках, коли криза викликана сукупністю різноманітних екстремальних чинників, що робить неможливим повернення до попереднього способу життя. В цілому можна стверджувати, що криза тягнеться рівно стільки часу, скільки необхідно на вироблення та розповсюдження серед населення стратегій поведінки, адекватних новим умовам.

Подолання кризи в спільноті безпосередньо залежить від широти її розповсюдження та глибини змін умов життя. В той же час досвід останніх років показує, що різні спільноти мають різний ступінь психологічної стійкості до впливу екстремальних факторів. Один і той же вплив може сприйматися як дещо нормальне і буденне, і як катастрофа, що руйнує весь устрій життя. На жаль, цей феномен психологічної стійкості до сих пір практично не вивчений. Зараз можна лише сказати, що в його основі лежить психологічна гнучкість, висока індивідуальна адаптивність і здатність до швидкого вироблення нових моделей поведінки.

Інституційними моделями екологічного способу життя стали створені здебільшого у сільських місцевостях Молодіжні соціально-психологічні центри

Центри стали елементом соціально-культурної інфраструктури населених пунктів й істотно впливають на життя громади. Населення демонструє високий рівень задоволення діяльністю Центрів і зацікавленості в її подальшому розвитку.

Найбільш перспективними напрямками розвитку діяльності Центрів є:

-соціальна робота, спрямована на допомогу соціально незахищеним групам населення;

- психологічна консультативна та профілактична робота;
- соціально-психологічна допомога молоді;
- культурно-просвітницька робота.

Виявлені оцінки молоддю характерних проблем у містах їх проживання свідчать про відсутність молодіжних лідерів та лідерських навичок у молоді, невмінням їх організувати своє дозвілля та відсутність відповідних закладів і установ для цього. Відчувається пасивність молоді у плануванні свого життя та дозвілля, а також недостатність впливу органів місцевої влади на вирішення молодіжних проблем.

Молодь у принципі однаково бачить основне призначення МЦ, а саме: організація дозвілля молоді, спілкування, сприяння у розвитку здібностей молоді, надання можливості працювати з комп'ютерами та в Інтернеті, поліпшення обізнаності молоді у питаннях планування майбутнього, сприяння профорієнтаційній роботи серед молоді. На другий план, згідно з результатами анкетування, відходять завдання, що пов'язані з наданням працівниками МЦ консультацій та порад з різних проблем.

Ще меншою популярністю користуються культурно-мистецькі, спортивно-оздоровчі напрями діяльності МЦ.

Молодь віддає перевагу певними формам організації діяльності у МЦ, а саме: клубам за інтересами, груповим заняттям, консультуванню та тренінгам. На сьогодні першість належить клуби за інтересами.. Найменшою популярністю користуються індивідуальні форми занять, засідання, дистанційне навчання тощо.

Більшість опитаних схиляються до думки про доцільність роботи центрів.

Задачі Молодіжного центру в спільноті:

- Розвиток молоді та участь молоді в місцевому розвитку;
- Доступ молоді до інформаційних ресурсів, знанням і навичкам необхідним для вирішення задач, що стоять перед місцевою спільнотою;

- Дієві партнерства всіх зацікавлених сторін спрямованих на підтримку молоді;

- Участь молоді в прийнятті рішень на місцевому рівні

Умови успішності створення Молодіжного центру:

- Запит місцевої спільноти, як з боку молоді, так і «дорослих»;
- Готовність місцевих зацікавлених партнерів надати підтримку – політичну і фінансову;

- Активна молодіжна група;

- Зовнішні ресурси – підтримка проекту

Програми Молодіжних центрів

- Програми Молодіжних Центрів спрямовані на рішення проблем молоді в спільноті;

- Програми засновані на специфічному запиті даної спільноти. Вони включають освітні й дозвільні програми, а також проекти місцевого соціального та економічного розвитку;

- Молодь є ініціатором програм і несе відповідальність за їх реалізацію;

- Програми формуються спільно з усіма зацікавленими сторонами в суспільстві. Це забезпечує підтримку ініціатив молоді, як через виділення грошей з місцевих бюджетів так і матеріальними ресурсами.

Проекти, ініційовані Молодіжними центрами:

1. Підвищення якості життя суспільства:

- Створення дитячих майданчиків;
- Ремонт будинків культури;
- Прибирання сміття;
- «Дитячі кімнати»

2. Культурні й спортивні акції

3. Економічні та екологічні проекти

- виготовлення сувенірів

- надання послуг
- зелений туризм

Внаслідок роботи Молодіжних центрів відбуваються певні зміни в спільнотах:

- Збільшення кількості соціально-значущих молодіжних ініціатив;
- Створення молодіжних НДО та реалізація ними перших соціально значущих проєктів;
- Включеність молоді в розробку планів місцевого розвитку та участь в їх реалізації;
- Збільшення інтересу, уваги й довіри до молоді з боку місцевої влади – молодь входить в статус рівноправного партнера;
- Розширення волонтерства серед молоді та в спільноті;
- Створення місцевих засобів інформації – газети, буклети та ін.;
- Тенденція до позитивних змін в поведінці та способі життя молоді;
- Надання допомоги людям з обмеженими можливостями

Таким чином, Молодіжні центри , стали невід'ємною частиною соціальної інфраструктури спільнот і зорієнтували свою діяльність саме в напрямку розвитку інфраструктури. Тобто вони ефективно впроваджують екологічний спосіб життя, що відповідає їх соціальній місії.

Аналіз результатів опитування молоді та відвідувачів МЦ свідчить про в цілому позитивне ставлення респондентів до ідеї впровадження таких установ у населених пунктах та здійсненні ними різноманітних напрямів просвітницької, психологічної, навчальної, профорієнтаційної та екологічної діяльності.

2.6. СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ І САМОВІДЧУЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ*

Актуальність. У подіях останніх декількох років в Україні, а трохи раніше у країнах Північної Америки і Західної Європи, чітко окреслилося одне соціально-психологічне явище, пов'язане з соціальними мережами у поєднанні з електронними ЗМІ. Його сутність можна описати як масове «глибоке занурення» в інформаційний контент, пов'язаний з подіями суспільно-політичного життя. Глибина тут розуміється суттєвим домінуванням у способі життя особистості активності, пов'язаної саме з такими повідомленнями. Цьому усіляко сприяють й корпорації – власники відповідних сервісів: Facebook, VK, Twitter, Youtube, LinkedIn й ін., удосконалюючи існуючі й створюючи нові засоби залучення і утримання уваги окремого користувача. Контекстно залежна реклама і повідомлення відповідно до попередніх запитів і уподобань в музиці, літературі, кіно, політичних настанов тощо; підбір людей, з якими користувач так чи інакше може бути пов'язаний, може «стати другом»; приєднання до кола відомої людини; сприяння мережевій активності у вигляді купонів й скидок – далеко не повний перелік технік і технологій, що використовуються для досягнення означеної мети.

Вочевидь, ми маємо справу з новітніми соціальними технологіями, використання яких пов'язане з психологічними і соціально-психологічними аспектами життя окремого індивіда й може спричиняти особистісні зміни, що призводять до трансформації його способу життя, життєвих цілей, цінностей і смислів.

У зв'язку з цим для дослідника представляють інтерес відповіді на такі питання: що спонукає людину «занурюватися» у соціальні мережі? Які психологічні механізми при цьому актуалізуються? Які можливі психологічні

---

* Вернік О.Л. Соціальні мережі і самовідчуження особистості / О. Л. Вернік // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України / за ред. Максименка С.Д. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2015. – Т.7, Вип.40. – С. 21-32.

і соціально-психологічні наслідки такого включення? Яким чином можна протистояти і протидіяти залученню до цього «віртуального світу»? Чи варто йому протистояти? Як знижувати чи запобігати негативному впливу від «занурення»?

Знаходження відповідей на поставлені питання на основі аналізу теоретичних і емпіричних досліджень є метою даної статті. **Предметом** дослідження є психологічні особливості використання соціальних мереж користувачами Інтернет.

Виклад основного матеріалу. Ми живемо у час, який нерідко називають «інформаційною епохою». Вона характеризується зростанням інформаційного контенту, джерел інформації, контактів, їх частоти, швидкості. Те, що вважалося швидким навіть десять років тому, на сьогодні є повільним. Цьому сприяє, зокрема, перехід від персоніфікованої інформації до не персоніфікованих невеликих змішуваних повідомлень.

Усе більше людей витрачають все більшу кількість власного часу на відслідковування поточних подій, інформація про які поширюється електронними засобами, їх обговорення і переживання. Причому, часто з настільки тривалим і потужним емоційним навантаженням, що на інші справи сил та енергії вже не вистачає. Якщо, наприклад, у громадянина Л. в мережі Facebook 100 друзів. Кожен з них щоденно по декілька разів ділиться з власними «друзями» й з іншими користувачами, у тому числі з Л., цікавими фотографіями, відео, публікаціями, коментарями, тобто «репостить» контент. Неважко зробити досить грубу оцінку того, що даний громадянин переглядає, читає, відгукується, зокрема «лайкає», від 100 повідомлень на день. До цього він ще й сам «репостить» щось цікаве чи корисне й, бажано, обговорює у коментарях з власним колом спілкування, очікує його реакції. Як стверджують постійні користувачі соціальних мереж, постійно необхідно «бути на зв'язку», тобто знаходити час для перегляду «останніх новин» у

твіттері, оновлення статусу у фейсбуці, відповідей на повідомлення електронної пошти.

Якість обробки і аналізу повідомлень напряду залежить як від часу, що витрачається на них, так і від зосередженості на інформації. Оскільки час обмежений, а повідомлень багато, вочевидь, що даний процес супроводжується підвищенням збудження, агресивності, втомлюваності, хронічною втомою, зниженням критичності й ін. Якщо враховувати й інші соціальні мережі, зокрема twitter, Youtube, стрічки новин ЗМІ, то становище стає ще більш критичним.

За даними досліджень постійних американських користувачів Інтернет, в середньому щодо використання фейсбуку отримано такі результати¹: кількість «друзів» становила 329, частота оновлення статусу – 8 разів на місяць, 34 рази ставлять «лайкі», 22 рази коментують, 15 разів пишуть у «приватку». При цьому вони, щонайменше 12 разів на місяць завантажують фото, 25 разів на день відсилають або отримують електронні листи, 32 рази на день читають SMS, 2 рази на день обмінюються фото.

У чому причина такої високої залученості до соціальних мереж; чому людина починає витрачати все більше часу на перебування у цьому «віртуальному просторі»? Відповідь на дане питання ми розглянемо на рівні зовнішніх чинників, які спонукають, активують, спрямовують до цього, і психологічних детермінант і механізмів, через які особа включається у даний процес й не виходить з нього.

Серед зовнішніх причин бурхливого розвитку медіа соціальних мереж зазвичай виділяють такі:

- розвиток ІТ сфери або **можливостей** швидко й незалежно від відстані і місця отримувати, обробляти, передавати, зберігати і відтворювати великі обсяги медіа інформації;

---

¹ Варто відзначити, що існують деякі залежності вікова залежність за вказаними показниками, чим більший вік дорослого користувача, тим менше значення вимірюваних показників.

- комерціалізація ІТ сфери як одна з фундаментальних рушійних сил розвитку через конкуренцію, яка серед іншого обумовлює спрямованість продуктів на кінцевих непрофесійних користувачів, тобто спрямованість на максимальну зручність, надійність, естетику;
- зміна ринку праці, пов'язана з появою нових професійних спільнот у сфері ІТ;
- розмивання територіальних кордонів держав і суттєве зростання мобільності населення;
- розвиток Інтернет-технологій.

Однією з ключових передумов включення людини у соціальні мережі в нашій країні в останні роки є висока нестабільність соціально-політичної ситуації, військові і терористичні дії і загрози, їх соціальні і економічні наслідки. Саме нестабільність і невизначеність активує потребу в інформації, вимагає бути в курсі поточних подій, переживати їх, включатися в їх обговорення, у прогнозування можливого майбутнього. Найбільш оперативну і повну «сиру» інформацію про те, що відбувається, можна отримати перш за все з соціальних мереж від безпосередніх учасників подій.

Окрім потреби в інформації соціальні мережі є простим і зручним інструментом для задоволення цілої низки інших потреб пересічної людини. Серед них виділяють потреби у:

- соціальній стимуляції. Особливо актуальною вона є у підлітковому віці, коли людині вкрай необхідно відчувати зацікавленість нею з боку інших, як значущих знайомих, так і не знайомих людей;
- подіях, яка відображує динамічність, насиченість життя. Це передбачає емоційну забарвленість, включеність і зацікавленість людини;
- впізнанні, пов'язаної з соціальною підтримкою, зовнішнім підтвердженням власного Я;

- визнанні і досягненні, пов'язаними з зовнішнім підтвердженням власної значимості, важливості тощо.

У 2010 році на замовлення «Нью-Йорк Таймс» було проведене велике соціально-психологічне маркетингове дослідження «Чому люди репостять записи?» (“Why do people sharing online?”), метою якого стало вивчення мотиваційної рушійної сили, що спричиняє відповідну активність людей у мережі. Воно проходило три фази – «етнографічну» у вигляді безпосереднього інтерв'ю з мешканцями Нью-Йорку, Чикаго і Сан-Франциско, «занурення / депривації» у вигляді однотижневого тренінгу і онлайн опитування, в якому взяли участь 2 500 постійних користувачів Інтернету. Дослідження складалося з чотирьох частин. Перша була присвячена аналізу мотивів, що спонукають людину ділитися інформацією з іншими, друга – процесу репостінга, у третій – виділялися основні принципи для класифікації мотивів ділитися інформацією з іншими, в четвертій частині визначалися категорії потенційних споживачів, що можуть розповсюджувати ту чи іншу комерційну інформацію через соціальні мережі. В основу експерименту було покладено піраміду потреб А. Маслоу. В результаті було отримано 5 основних мотивів активності у соціальних мережах:

- 1) 84% досліджуваних використовують їх для пошуку соціальної підтримки, вони отримують можливість звернутися по допомогу чи отримати пораду щодо важливої проблеми;
- 2) 78% користувачів задовільняють потребу у соціальних контактах. Соціальні мережі дозволяють їм залишатися на зв'язку з іншими;
- 3) – 4) Майже однакова кількість респондентів (69% і 68%) пояснили їх використання бажанням самопрезентації і самореалізації;
- 5) майже 50% досліджуваних подібним чином задовільняють потреби в інформуванні один одного цінним чи розважальним контентом.

Вказані причини дозволили американським дослідникам виділити шість типів користувачів, що діляться контентом:

- «альтруїсти», які поширюють контент усім тому, що це їм може бути корисним чи цікавим;
- «кар'єристи» зацікавлені у контенті, що стає у нагоді їхньої професійної діяльності, допомагає досягти в ній успіху;
- «хіпстери», які поширюють інформацію про те, якими вони є;
- «бумеранги», які поширюють провокативну інформацію з метою отримати реакцію на неї;
- «коннектори» використовують поширення контенту з метою організації усіляких зустрічей в «офлайн»;
- «селекціонери», що діляться інформацією тільки з конкретними користувачами, для яких, як вони вважають, ця інформація буде корисною.

До схожих висновків дійшли і автори всесвітнього дослідження IPSos (2013) щодо причин репостінгу у соціальних медіа. Ними було виділено бажання: ділитися цікавими, важливими, веселими і унікальними речами; рекомендувати послугу, ресурс, продукт й ін.; підтримати власну справу, організацію, ідею; показати себе, інших, що «я в курсі»; взяти участь у бесіді.

Зручність і простота у задоволенні вищевказаного досягається через інструмент «лайків», який іноді називають «кібервалютою». Американський дослідник у сфері медіа психології А. Балік констатує, що натискання лише однієї кнопки у фейсбуці (мається на увазі «лайк») замінює соціальні дії з визнання, підтвердження, перевірки, прийняття, розуміння, оцінки, знайомства тощо. Науковець порівнює інформаційно-технологічні новоутворення у соціальних процесах з фаст-фудами, що оточують сучасну людину і пропонують певний швидкий замінник природної їжі, який містить ті самі споживчі речовини, але є значно доступнішим, тобто не вимагає значної власної активності з його отримання. Розвиваючи цю думку, він вбачає в соціальних медіа ще більшу, але аналогічну фаст-фудам, небезпеку. Розповсюдженість соціальних мереж подібно всюдисущості харчових

продуктів призводить до необхідності постійної перевірки і підтвердження того, що ми споживаємо здорову і корисну їжу. Сучасному мешканцю міста стає все важче усамітнитися, хоча б для того, щоб перевірити і підтвердити «здоровість» і «корисність» соціальних (мережевих) контактів, що він має.

Проте причини швидкого поширення і популярності соціальних мереж більш глибокі. Ми стверджуємо, що в їх основі досить часто лежить бажання у деперсоналізації, злитті з іншими, потреба уникнути самотності, страх бути ізольованим. Причому самотність і ізольованість розуміється саме як моральна, але не фізична. Досить точно описує причини і психологічні механізми долання цієї самотності теоретична модель, запропонована Еріхом Фромом у монографії «Втеча від свободи» (1941). Тому у поясненні ситуації з різними феноменами, пов'язаними з використанням соціальних мереж ми використовуємо саме її.

Страх бути ізольованим обумовлюється, за Фромом, щонайменше двома причинами – потребою у підтримці і суб'єктивною самосвідомістю, через яку людина усвідомлює себе як індивідуальну істоту відділену від природи й інших людей. Це усвідомлення призводить до почуття власної незначності у порівнянні з середовищами буття, втрати життєвого смислу і спрямованості. Переростаючи первинну єдність зі світом й людьми і усвідомлюючи власну самотність, людина все категоричніше постає перед вибором: возз'єднатися зі світом у спонтанності любові і творчості діяльності чи знайти собі якусь опору, за допомогою таких зв'язків з цим світом, які знищують його свободу і індивідуальність.

З одного боку, сучасні обставини дають можливість відчуті людині свою відокремленість від навколишнього світу. З іншого, переживання цього викликає почуття особистої безпорадності перед «величезним» і «чужим» світом, бажання уникнути такого відчуження. На сьогоднішній день суспільство, цивілізація надає широкий спектр вироблених ним інструментів для подолання даного протиріччя, в тому числі за допомогою нових

інформаційних технологій і соціальних практик. Зокрема, соціальних мереж, електронних засобів масової інформації, медіа сервісів зберігання і миттєвого поширення текстів, аудіо, фото і відео. Проте, Е. Фром задовго до інформаційної епохи вважав, що сутність подібних нових систем, що практично повністю визначають і суспільне, і особисте життя людини, полягає у підкоренні усіх повністю безконтрольній владі невеликої купки людей.

Ситуація обговорення в мережах військових подій (або так звана «диванна сотня») певною мірою аналогічна ситуації вболівальника на стадіоні: радієш разом з оточуючими тебе уболівальниками, коли команда виграє і переживаєш, страждаєш спільно з ними, свариш тренерів, керівництво, суддів і весь світ, коли «наших б'ють», готовий вибігти на поле і «показати», як треба перемагати.

Залученість у процес в обох випадках створюється за рахунок спільності схожих переживань, емоцій, іноді думок. За фактом же «уболівальник» відчужений від того, що відбувається за рахунок своєї вимушеної пасивності. Вважаємо, що саме ця пасивність і є основним чинником втрати себе – найважливішим, домінуючим стає «те, що відбувається там», а оскільки я тут, то «Я» – не входить в це найважливіше, воно «розчиняється» в поточних подіях та проблемах.

Існують і значні відмінності в ситуаціях. Так, вболівальник, на відміну від учасника обговорень у соціальних мережах, по-перше, усвідомлено обирає час для походу на стадіон, тобто усвідомлює коли і протягом якого періоду він буде серед інших уболівальників; по-друге, цей період часу завжди жорстко обмежений і досить нетривалий.

Що ж відбувається, коли деперсоналізація не усвідомлюється і час на це в принципі не обмежений?

Е. Фром пише, що почуття ізоляції і безпорадності ще більше посилюються в людині новим характером взаємин. Конкретні зв'язки одного

індивіда з іншим втратили людський зміст й набули зміст маніпулятивний, де людина використовується як засіб, вона відчужується. Таким відчуженням пройняті сучасні соціальні відносини. Це стосується й суспільних ринкових, і виробничих, і підприємницьких стосунків. Не тільки суспільні, але й особисті взаємовідносини між людьми набувають характер відчуження. «Нічого особистого, тільки бізнес», ця формула досить яскраво ілюструє процес відчуження у відносинах між людьми в самих різних сферах їхнього життя.

Але, чи не найбільше і найдеструктивніше, за твердженням мислителя, дух відчуження виявляється у відношенні індивіда до самого себе. Він починає відчувати себе товаром. Проте, інформаційні технології дають ще більш витончені інструменти у процесі самовідчуження. Отже, «Я» тепер може бути визначено через сукупність запитів, що робить користувач, його мережеві зв'язки, профіль, селфі, улюблені фільми, музику, книги, «лайкі», «карму», «репости», цитування, рольові мережеві ігри тощо.

Отже, якщо Новий час, Реформація, ринкові відносини створили умови і інструменти для самовідчуження на чуттєво-емоційному рівні, то «інформаційна епоха», з одного боку, посилила відчуття незначності і невпевненості через усе збільшуючийся інформаційний потік, з іншого – розширила інструментарій підтримки на щабель когніцій. Тепер користувач зазвичай точно знає яким власним інформаційним капіталом він *володіє*: контактами, рейтингами, статусами, переглядами тощо. Так само й два інші фактори, на які спирається відчужене «Я» – влада і престиж. Популярна сьогодні формула «володію інформацією – володію світом» досить яскраво підтверджується сучасними реаліями у вигляді надвагомої соціальної значущості транснаціональних корпорацій – Amazon, Apple, Google, Facebook, Microsoft, VK, Yandex. Один з найпоширеніших на сьогоднішній день сервісів – інструментів створення соціального престижу – Youtube. Завдяки ньому будь-хто може дуже просто стати відомим, розмістивши певний

відеоролик. Наприклад, підліток-«зачепер», що знімає власні дії з даху вагону метро. При цьому, в соціальному чи духовному плані людина може бути нікчемною, проте велика кількість переглядів викликає почуття значущості й осмисленості власного буття.

Ці соціальні чинники підтримки особистості, за твердженням Е. Фрома, лише допомагають компенсувати невпевненість і неспокій, допомагають не відчувати власну ущербність. Однак, почуття впевненості існує лише доти, доки продовжують діяти ці чинники. Разом з тим, самотність, страх, розгубленість залишаються. Якщо людина не може перейти від негативної до позитивної свободи, стверджує філософ, вона намагається позбутися свободи взагалі. Головні шляхи, за якими відбувається втеча від свободи, – це **підпорядкування вождю**, як в тоталітарних країнах, і **вимушена конформізація**, що властива демократіям західного світу. Й перше, й друге пов'язується з феноменом відчуження.

Розглянемо механізми або інструменти «втечи», та їх відображення у сучасній мережевій культурі.

1. **«Авторитаризм»**, який виявляється у бажанні володарювати та підкорятися. Людина, в якій домінує даний механізм характеризується особливим ставленням до влади. Вона захоплюється владою і бажає їй підпорядковуватися, бути її частиною. Проте будучи такою частиною, вимагає, щоб і їй підкорювалися. Найяскравішим відображенням авторитаризму у соціальних мережах є явище «кібермоббінгу» («кібербулінгу»)², тобто навмисні образи, погрози, повідомлення іншим компрометуючих даних за допомогою сучасних інформаційних технологій, як правило, протягом тривалого періоду часу. Завдяки можливостям Інтернет «кібермоббінг» не має часового чи географічного обмеження, тобто

---

² термін «кібермоббінг» прийнято застосовувати в німецькомовній літературі, тоді як в англomовній значно більше використовують «кібербулінг», що може перекладатися як кіберзнущення, кіберзалякування, кіберцькування.

втручання у приватне життя людини може здійснюватися цілодобово, й у будь-якому місці перебування. Через мобільність і тотальну включеність у соціальні мережі інформація про жертву може поширюватися швидко і максимально широкому колу аудиторії, а самі ініціатори цькування можуть залишатися анонімами. До основної групи ризику «кібермоббінга» відносяться підлітки 11-17 років, вчителі. Серед причин значна кількість дослідників виділяє: бажання бути впливовим і престижним; бажання продемонструвати власну силу; особиста і групова ворожість; соціальне експериментування, тобто усе те, що відноситься до бажання володорювати.

2. **«Руйнація».** На відміну від авторитаризму метою тут є саме знищення об'єкта. Руйнівність, вважає Е. Фром, є результат непрожитого життя. Індивідуальні чи соціальні умови, що пригнічують життя, викликають жагу до руйнування інших і себе. Серед іншого описаний механізм знайшов відображення у явищі «тролінгу» – виду віртуальної комунікації з порушенням етики мережевої взаємодії, яка виявляється у різних формах вербальної агресивної, знущальної чи образливої поведінки. У здійсненому в теоретичному аналізі даного явища було відзначено, що серед його внутрішніх причин виділяють: мортідо як схильність до первинного хаосу, заздрість (Ж. Лакан), схильність до садизму, володорювання (Р.О. Внєбрачних, О.А. Чванова й ін.), бажання до самоствердження за рахунок інших, відчуженість і фрустрованість, занижену самооцінку тощо (Аймаганбетова М.Б.).

3. **«Роботизація»** або автоматизуючий конформізм. Найбільш властивий сучасним демократіям неконструктивний спосіб додання самотності у суспільстві. Він є одним найпоширеніших і полягає у відмові від власної самості, заміщенні «Я» соціальними автоматизмами. При цьому людина в значній мірі погано усвідомлює або взагалі не усвідомлює такої роботизації. Характерними їй є псевдомислення, псевдопочуття і псевдобажання. Тобто такі, що навіяні ззовні. Основним критерієм

зовнішнього навіювання Фром вважає відсутність новизни і оригінальності у сенсі власного досвіду. Додамо, що мислення завжди вимагає часу й зосередження уваги. Проте, саме соціальні мережі є на сьогоднішній день найбільш ресурсоємними за обсягами часу, що на них витрачається. Домінуюча його більшість йде на сприймання повідомлень, реагування на них, на пошук інформації, «сьорфінг» тощо. При чому інформаційні технології спрямовують наш пошук і «сьорфінг».

Ми маємо на увазі: автоматичне формування підказок запитів відповідно до нашого попереднього досвіду користування пошуковими машинами; усіляки топ-списки, що відображуються для конкретних користувачів відповідно до їх тих чи інших характеристик; кількість переглядів у Youtube. Нарешті «смайли», «лайкі», «ретвіти» і «репости» взагалі прямо відповідають вказаним вище псевдо- почуттям, мисленню, бажанням.

Окремо відзначимо у контексті роботизації й досить нове явище, досліджуване у соціальних мережах – «тіндерізацію» або процес підбору *співрозмовників, знайомств чи товарів*³ за певними заданими параметрами. В більшості соціальних мереж, подібно до Інтернет-магазинів з'явилася послуга – «покупка в один клік». Вибір в житті людини, що полягає у прийнятті або відкиданні чогось, зачіпає досить глибокі психологічні структури. По суті, ситуація вибору є ситуацією прийняття рішення. Таким чином виникає протиріччя між буденністю дії – натискання кнопки, яке не несе жодного емоційного навантаження і цінністю / значущістю самого вибору. Зі збільшенням подібних ситуацій – сайти знайомств (типу ashleymadison.com, mamba.ru), об'яв (типу Olx.ua), е-магазинів і аукціонів й ін., переглядання об'єктів займає багато часу, що спричиняє втому й іноді відчай («все так гарно, то що ж обрати і як не помилитися»). Це досить часто

---

³ Виділено автором для підкреслення ідеї поєднання людини і товару.

спричиняє, з одного боку, сприйняття себе як товару; з іншого боку, відмову від вибору («droppable»).

Як вказує А. Балік, в останньому випадку можна спостерігати процес відмови приймати рішення взагалі, або навіть відмова від взаємин з «реальним» світу. Відбувається фізичне або психологічне відчуження від Світу за типом «Я – окремо».

Висновки. Ми розглянули сучасні підходи до психологічної площини проблеми «занурення» людини у соціальні мережі. Було упорядковано зовнішні і внутрішні причини даного явища, проаналізовано мотиваційну структуру залучення. Ми стверджуємо, що однією з фундаментальних внутрішніх причин стрімкого поширення соціальних мереж є прагнення сучасної людини до самовідчуження, яке розглядається на теоретичних засадах підходу Е. Фрома. Проте самовідчуження – лише один бік. Інший напрям пов'язаний з використанням соціальних мереж як засобів самопроекування і самотворення. Даний аспект поки майже не висвітлювався у сучасних дослідженнях психологічних проблем медіа і сфери ІТ.

РОЗДІЛ ІІІ. ПСИХОЛОГІЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

3.1. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ФОРМ СВІДОМОСТІ: ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ *

Проблематика свідомості є ключовою для будь-якої психологічної теорії і практики, проте продуктивних теоретичних моделей на сьогоднішній день склалося вкрай мало. Одну з основних методологічних причин такої ситуації обґрунтував В. П. Зінченко, вказавши на те, що в будь-якому психологічному дослідженні ми знаходимося ніби всередині свідомості, що унеможливорює бачення свідомості в цілому. Тому на методологічному рівні свідомість «прив'язується» до різних зовнішніх рамок: поведінки, діяльності, культури, мови, нейрофізіології і т.д.

Виникнення екологічної психології і розвиток екопсихологічного підходу привело до усвідомлення того факту, що дослідження психологічних функцій і процесів має здійснюватися в системі нерозривного зв'язку людини з навколишнім середовищем. Одиницею такого системного аналізу на

---

* Швалб Ю.М. Историческое развитие форм сознания: теоретическая модель / Ю.М. Швалб. // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2013. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 34. – С. 198-209.

конкретно-психологічному рівні стає ставлення «людина – навколишнє середовище», а на методологічному рівні – «Людина – Світ». Ми припустили, що це ставлення реалізується як особливий процес, котрий визначається через категорію «Життя». Нам видається, що категорія життя може виступити тією граничною рамкою, в якій в повному обсязі проявляється свідомість як особливий психологічний процес і феномен.

I. Зовнішня рамка:

1. Свідомість виникає і здійснюється як функція життя, забезпечуючи диференційованість життєдіяльності.
2. Розвиток свідомості відбувається як послідовне накопичення диференційних ознак і ускладнення параметрів оцінки ступеня прояву ознаки.
3. Вихідною диференційною ознакою є розрізнення «зовнішнє - внутрішнє».
4. Кожне диференціювання відкриває можливість подальшого диференціювання кожної ознаки. Свідомість, таким чином, є потенційно безкінечною можливістю посилення ступеню диференційованості життєдіяльності.
5. Кожне диференціювання «породжує» нову грань Світу і тим самим, підсилює здатність до його психічного відображення і пізнання.
6. Найбільш «сильним» інструментом диференціювання став (і є) винахід різних знаково-символічних засобів (від найпростішого до найскладніших методів моделювання, схематизації, метафоризації і символізації), тому що автоматично здійснюється подвоєння предметності.

Зазначені міркування можуть бути «зібрані» в одну базову схему (див. Рис. 1).

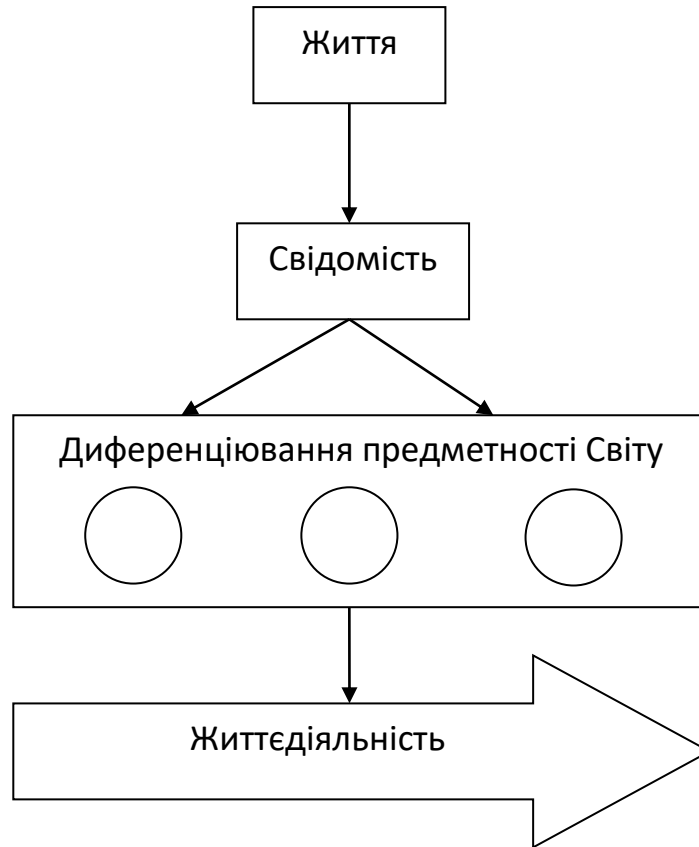

Рис. 1. Функціональне місце свідомості в загальній системі
Життя // Діяльності

II. Базові характеристики:

1. Свідомість є інстанцією, яка відбиває світ і, одночасно, тією, що породжує світ. Відображення і породження є двома основними функціями свідомості, або відносинами, що зв'язують свідомість людини і світ.

2. Свідомість є певна цілісність, але не як «порожній» простір, який впродовж життя людини заповнюється ідеями, знаннями, уявленнями, образами, переживаннями і т.п. Свідомість є внутрішньо диференційованою, структурно і композиційно оформленою цілісністю іманентних процесів.

3. Кожен процес свідомості має бути продуктивним, причому, ця продуктивність повинна бути безпосередньо відкритою самому суб'єкту свідомості.

4. Структурні елементи повинні бути такими, щоб вони могли утворювати різні композиційні організованості.

5. Композиційні організованості повинні мати можливість потенційно нескінчено змінюватись як в бік ускладнення змісту свідомості, так і у бік її спрощення.

6. Процесний характер організованості свідомості визначає її іманентну інтенційність.

7. Цілісність свідомості, зв'язність процесів і змістів забезпечується якимось внутрішнім механізмом, який гіпотетично можна визначити як «переживання існування».

Структурно-функціональні характеристики свідомості представлені на рис.2.

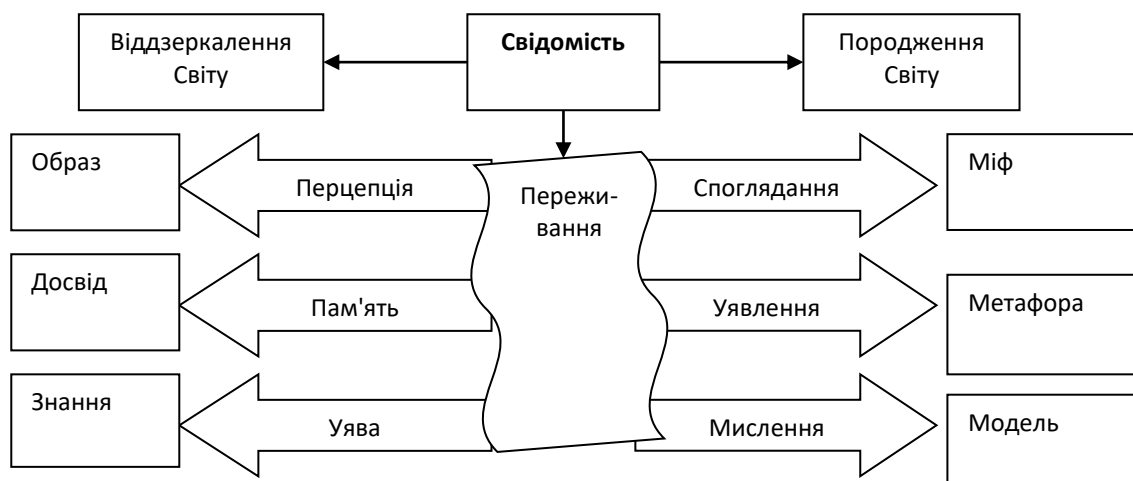

Рис. 2. Функціонально-процесуальна модель свідомості

III. Проявленість свідомості, тобто її доступність для спостереження може бути розглянута в двох планах – зовнішньому і внутрішньому.

1. Для зовнішнього спостерігача свідомість відкривається в двох основних формах. По-перше, як **факт здійснення різних дій в однакових умовах і обставинах**, що означає детермінованість дії не предметна складової життєвої ситуації, а відмінностями в диференціюванні цих

обставин, тобто свідомістю. По-друге, як **факт створення твору**, що означає створення нової реальності на підставі усвідомлюваного задуму. Зовнішні прояви свідомості мають наочно-дієвий характер і можуть фіксуватися в знаково-предметних формах як **продукти свідомості**, які можуть безпосередньо, демонструватися і передаватися іншим людям.

2. Для внутрішнього спостерігача, тобто для самосвідомості, свідомість відкривається, по-перше, як **переживання факту розуміння**, що означає можливість множинної інтерпретації та переінтерпретації одних і тих же предметностей, по-друге, як **факт фіксації психічних змістів свідомості в знакових засобах** (в широкому розумінні терміну «знак»). Це означає наявність троїстої структури будь-якого змісту свідомості «Я - предметність - знак». (Свідомість не просто фіксує якусь предметність, а себе саму в знаковому відношенні до цієї предметності. «Стіл» не є ще змістом свідомості. Розгорнута мовна формула буде виглядати приблизно так: «Я знаю, що те, що я бачу - це стіл». але у внутрішній мові, як показав Л. С. Виготський, вона згортається до самоочевидного: «Це - стіл»). В силу образно-метафоричного характеру внутрішнього прояву свідомості, її продукти фіксуються в знаково-символічних формах, які можуть тільки транслюватися і відтворюватися.

IV. Форми свідомості.

Будь-яке диференціювання є актом встановлення межі, тобто надання форми чого-небудь. Тому свідомість є формотворчим початком життя, Логосом життя, який перетворює Життя в Життєдіяльність. Встановлення свідомістю меж життя означає і встановлення меж власне свідомості: якщо виникає форма життя - вона стає формою свідомості. Конгруентність форм життя і форм свідомості фіксується в стійких конструктах «способу життя». Спосіб життя - це стійкі і такі, що відтворюються - схеми організації життєдіяльності в системі фіксованих умов і обставин життя.

Історична зміна фіксованих у свідомості обставин життя і схем організації діяльностей призводить до змін форм свідомості.

На рівні Життєдіяльності загальна інтенційність свідомості знаходить цільову форму, тобто починає виконувати функцію вищої регуляторної інстанції, спрямованої на постійне **вирішення задачі на доцільність** будь-якої дії. Доцільність встановлює співвідношення значимості мети і ціни витрат на її досягнення, що передбачає на рівні свідомості розрізнення (диференціювання) значення і цінності як самостійних конструктів. Це означає, що одна і та ж предметність повинна бути «взята» свідомістю двічі: як фіксація її функціонального місця в структурі діяльності (як предмет і матеріал дії, як засіб або як операційна умова дії) і як фіксація її місця в системі життєвих відносин (як можливий результат, як ресурс або як обставина).

Підстави для такого розрізнення лежать в самій життєдіяльності і, з нашої точки зору, такою базовою підставою є **дихотомія «стабільність - мінливість»**. У будь-якій життєвій ситуації будь-яка наша дія може бути спрямована або на збереження самої ситуації, або на її зміну.

Ухвалення ідеї збереження, стабільності, незмінності як цінності призводить до формування традиційно орієнтованого способу життя. Будь-яка зміна сприймається як руйнування, і виробляються особливі механізми свідомості і діяльності, що забезпечують захист від змін і відтворення // трансляцію наявної ситуації.

Ухвалення ідеї зміни і розвитку як цінності призводить до формування динамічно орієнтованого способу життя. Будь-яке збереження розглядається як стагнація, і виробляються особливі механізми свідомості і діяльності, що забезпечують можливість реалізації інновацій та нескінченно розширюється відтворення якісно-кількісних показників життєдіяльності.

У психологічному плані ця дихотомія представлена двома полярними шкалами. По-перше, це шкала «заданість - свобода». Поліус заданості

означає детермінованість дії зовнішніми або внутрішніми обставинами, а полюс свободи означає необхідність вибору невідомих альтернатив і прийняття рішення, тобто здійснення акту цілепокладання. По-друге, це оціночна шкала ступеня ризикованості майбутньої дії, один полюс якої утворює ризик як небезпека, а інший полюс – безпека, як захищеність від негативних наслідків дії. Ці шкали є ортогональними і взаємодоповнюючими, а їхній перетин і створює простір типологізації форм свідомості (див. рис. 3).

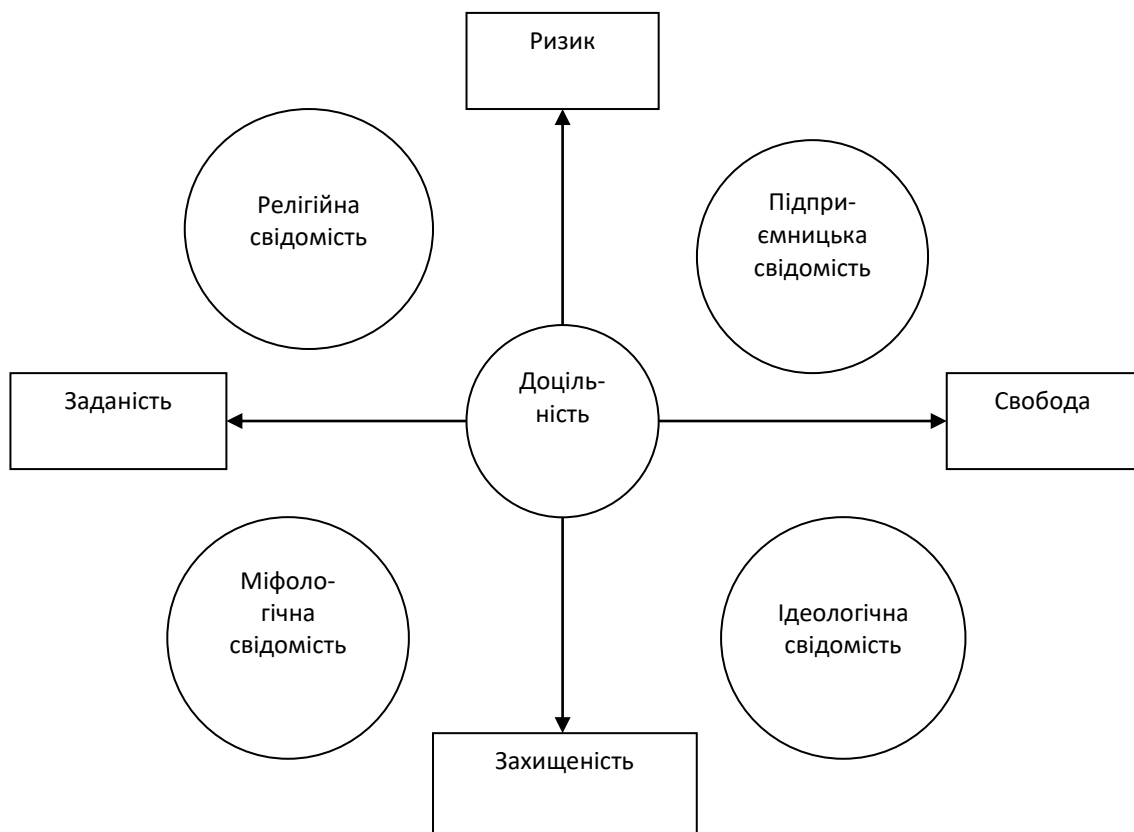

Рис. 3. Типологія форм свідомості

Міфологічна свідомість забезпечує життєдіяльність як потенційно нескінчене циклічне відтворення одних і тих же ситуацій і успішних дій в них. Успішність дії стає гарантією захищеності тільки за умови незмінності самої ситуації, тому міфологічна свідомість «працює» в двох площинах:

1) Максимально точне відтворення ситуації, що забезпечується особливим способом соціального нормування - табування змін. При цьому слід враховувати, що відтворення ситуації обов'язково передбачає колективний характер дії, оскільки власне ситуація складається не стільки з предметних умов, скільки з позиційних взаємодій учасників. Тому всі учасники повинні однаково бачити ситуацію і приймати за належне необхідність її відтворення. Міфологічна свідомість є колективною за своєю суттю.

2) Максимально точне відтворення способу дії, що забезпечується особливим типом культурного нормування – створенням Необговорюваних зразків способу юдії. Необговорюваність зразка способу дії досягається за рахунок його приписування якомусь абсолютному авторитету (божеству, праотцю, герою, експерту і т.п.). Індивідуальна свідомість беззастережно приймає зразок способу дії, стає абсолютно захищеною і перед-заданою, тобто не-суб'єктною в тому сенсі, що навіть не ставиться питання: «Чому я маю чинити саме так?», - тому, що відповідь є самоочевидною: « тому, що так правильно ». Переживання правильності всього, що відбувається, всього життя і діяльності є ключовою, «сполучною», системоутворюючою точкою міфологічної свідомості. А все що «неправильно» - має бути виправлено або знищено.

Релігійна свідомість забезпечує життєдіяльність як реальність циклічно відтворюваних одних і тих же успішних дій в незвідане закономірною мінливості ситуацій. Ідея правильності переноситься з дії на сам Світ, але оскільки правильність передбачає наявність суб'єкта, який її встановлює, то провідною стає ідея наявності над- і поза-особистісного суб'єкта – Бога. Ідея Бога подвоює сама свідомість, стверджуючи його частковість і обмеженість на рівні будь-якого конкретного індивіда і його безмежність на рівні Творця.

Звідси випливає два принципово важливі наслідки. По-перше, свідомість отримує рефлексивність. По-друге, свідомість стає діалогічною, тобто спроможною ставити запитання самій собі і відповідати на них так, ніби вона не дорівнює сама собі, тобто відповідати не банальною тавтологією. Всі базові ідеї (змісти) свідомості подвоюються: цінності, смисли, задуми і т.д. отримують свого абсолютного двійника - вищі цінності, вищі сенси, вищі задуми і т.д.

Це означає, що будь-яке рішення може спиратися як на вищу ідею (духовне), так і на нижчу ідею (буденне): мета як ідеальне задана ззовні, а вибір підстави і прийняття рішення стають внутрішньою проблемою індивідуальної свідомості. Свідомість стає етичною та драматичною. Виникає особлива проблемність, яка осмислюється як «таємниця» - вище завжди закрите, тому таємниче. Свідомість сама стає таємницею.

Ствердження наявності вищого абсолютного суб'єкту робить життя кожного індивіда впорядкованим ззовні, тобто перед-заданим, а принципово не-знання цього порядку робить індивіда незахищеним від змін. Ця незахищеність від змін наповнює життя ризиком, тобто випадковими, непередбачуваними небезпеками, які несуть загрозу самому існуванню індивіда. Крім того завжди існує ризик прийняття неправильного рішення і відповідно, небезпеки негативних наслідків. Протистояння цим небезпекам стає індивідуальною проблемою і, відповідно, вимагає особливих здібностей для її вирішення. Ці здібності свідомості можна визначити як здатність до прогнозування наслідків здійснюваних дій і розгорнутого планування систем діяльності.

Суперечності між вірою у вищу правильність і впорядкованість життя і необхідністю приймати рішення на рівні власного повсякденного життя викликає гостру напруженість свідомості, яка знаходить вирішення в ідеї справедливості. Переживання справедливості є системоутворюючим для релігійної свідомості.

Підприємницька свідомість забезпечує життєдіяльність як послідовний ланцюг досягнення цілей. Успішність життя прирівнюється до успішності діяльності і, навпаки, успішність діяльності стає символом успішно прожитого життя.

Цілепокладання стає провідною психологічною функцією свідомості, а життя, відповідно, стає результативним. Цілі і результати стають реальностями¹, котрі не співпадають, що і створює напруженість самої свідомості.

Підставою цілепокладання стають особисті бажання і інтереси – свідомість стає особистісною, а людина починає визначати саму себе як особистість. Особистісний характер свідомості означає, що психологічні детермінанти життєдіяльності індивід шукає не в зовнішніх формах організації життя (соціальних чи культурних приписах), а у власному «образі Я» і в тих ідентичностях, які вона приймає (або відкидає) як цінність². Зокрема, цінністю стають любов до знань (допитливість) і допитливість розуму (цікавість), які зсередини штовхають людину до наднормативної активності.

Системоутворюючим конструктом підприємницької свідомості, який створює внутрішню цілісність цих надзвичайно різномірних і різноманітних компонентів, є, на наш погляд, конструкт-переживання «щастя». Ідея щастя поєднує в єдине переживання ідею над-цінності індивідуальних здібностей (мислення, волі і т.п.) та ідею такої ж над-цінності удачі (інтуїції, збігу обставин, «фортуни» і т.п.). Підприємницька свідомість є водночас і науковою, і забобонною.

Ідеологічна свідомість забезпечує життєдіяльність як нескінченну експансію людини відносно зовнішнього природно-предметного світу за рахунок нескінченного посилення технічних засобів діяльності. У свідомості

---

¹ Класичним прикладом такого розриву є відоме висловлювання А.С.Чорномірдіна: «Хотіли як краще, а вийшло як завжди»

² Етична проблематика трансформується в проблему особистої моралі та моральних якостей особистості, проте це особливе питання, яке потребує окремого розгляду.

жорстко встановлюється ідея, що співвідношення мети і результату визначається характером засобів і, відповідно, нескінченної циклічності тріади «мета - засіб - результат»: кожна мета визначається якістю засобів, котрі використовуються, а кожен результат є тільки засобом досягнення нових цілей. Життя визначається як сукупність діяльностей, а свідомість стає прагматичною і утилітарною, тобто постійно відповідає на запитання: «чому?» я щось роблю і «навіщо?» я дещо буду робити. У психологічному плані це означає, що свідомість стає **мотиваційною і рефлексивною**.

Орієнтація на зовнішню діяльнісну експансію передбачає наявність у свідомості двох базових конструктів. По-перше, це утвердження свободи як ідеалу, не як безпосереднього переживання стану, а як над-цінної ідеї, як абсолютної цінності. Вона стає кінцевим мотиватором життєдіяльності і стверджується як абсолютне право на свободу. Рефлексивне осмислення цього права на свободу означає, що єдине переживання свободи диференціюється і розпадається на два питання (предмета): «свобода для чого» і «свобода від чого». Відповіді на ці питання утворюють **Ідеологію** як граничну смислову рамку життєдіяльності, як те, заради чого варто жити і вмирати³. Вільне прийняття або неприйняття тієї чи іншої ідеології (за змістом) становить зону особистісного вибору і відповідальності індивіда. Індивід, а точніше, індивідуальна свідомість виявляється само-вартісним в ідеологізованому світі. Крім того зазначимо, що це призводить до розпаду сімейно-родових і етнічних ідентичностей та утворення соціальних груп за ідеологічною ознакою (субкультурних груп) і переважання відповідних форм самоідентифікації.

По-друге, прийняття індивідом на себе абсолютного права на привласнення будь-якої зовнішньої предметності, оскільки весь Світ представлений свідомості або як потенційний засіб (ресурс), або як продукт самої діяльності. Будь-який засіб потрібно створювати (а ресурс -

---

³ Тільки ця форма свідомості породжує і приводить до широкого розповсюдження ідеологічних революцій та громадянських воєн, гострота та нещадність яких не залежить від конкретного змісту певної ідеології

опановувати, для чого, знову-таки, потрібні відповідні кошти) і його потрібно використовувати (вживати). Але продукти діяльності, так само, потрібно отримати (мати) і їх потрібно спожити. Ступінь доступності предметів споживання, які розглядаються як основний ресурс життєзабезпечення, визначає ступінь захищеності існування людини. Свідомість стає контролюючою і організаційно-управлінською.

Ідея потреби (і всі похідні від неї: нужда, потяг, бажання, мотив і т.п.) стає центральною категорією буденної свідомості і регуляторним принципом повсякденного способу життя, а предмети споживання втрачають своє пряме значення і наділяються функцією символу благополуччя. Успішність життя визначається кількістю накопичених предметно-матеріальних благ, а якість - доступністю предметів споживання і життєзабезпечення. Причому сама діяльнісна експансія, тобто самі по собі прогрес і розвиток, також виступають тільки засобом задоволення потреб і прагнення до комфорту.

Нам видається, що даний принцип доцільності вичерпав свій розвивальний та евристичний потенціал. Сьогодні ми виразно знаходимося в точці пошуку нової доцільності і, відповідно, виникнення нових форм свідомості. З одного боку, це екологічно орієнтована свідомість, а, з іншого – проектна свідомість. Можливо, вони зіллються в деяку цілісну єдність, чи, можливо, стануть точкою біфуркації всього цивілізаційного розвитку.

3.2. КОМПЛІЦИТ-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ «Я-ВІДНОШЕННЯ» ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ*

Екопсихологічне знання складалося від загальних уявлень екології (розуміння об'єктивності місця існування, як такого) до розуміння функціонального призначення середовища в житті людини (фізичне середовище, географічне, соціальне і так далі). Основною тут є теза «середовище для людини».

З часом прийшло розуміння обмеженості такого уявлення екології і вектор поступово змінюється в протилежному напрямі – «людина для середовища»: соціальна екологія, екологія людини, аж до її складових – екологія душі, екологія свідомості, естетичного сприйняття і тому подібне. Головна теза: «людина для екології» - екологія перш за все, а людина повинна підпорядковуватися її законам і можливостям. Звідси відомі нам «центризми»: антропоцентризм, біо – або природоцентризм, як і всі від них похідні.

...

Отже, «людина в природі» - як її частина, за рахунок вказаних механізмів психіки, формує свої відношення до тієї самої природи, частиною якої є і вона сама, але тільки вважає себе активною частиною, суб'єктною, а природу, хоча і вважає частиною себе, але пасивною, об'єктною. Наразі виходить – «суб'єкт-об'єктное» відношення. Звідси вся конкретика людських дій та установок, які ми назвали різними екодиспозиціями, – споживацька (Nes), приборкувальна (Smt), компромісна або колаборативна (Clb) і так далі. Шість з них ми вивчаємо за розробленою нами методикою ТЕД. Звичайно, їх значно більше, ніж виділено в ТЕД, проте – це питання феноменології, яке

---

* Скребец В.А. Комплицит-концептуальный подход к изучению «я-отношения» экологического сознания / В.А. Скребец // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2010. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 23. – С. 214-218.

можна розширювати до безлічі. Зауважимо, що встановлення факту, навіть вдале, як і поділ екологічної свідомості за критеріями «центризму» (природо – антропо- біоцентризму) або позначення її сфер (емоційної, когнітивної, конативної), як і інші впорядкування наших уявлень, ще не вирішують основної проблеми екологічної психології.

Основна її проблема полягає в тому, щоб зробити відношення людської свідомості до природи «суб'єкт-суб'єктним» - на рівних. Щоб з природою людина поводитися як з самою собою - собі ж вона не нашкодить, пощадить, і пожаліє, утримає від лиха, і захистить.

Звідси нова теза – природа, а якщо ширше, «екологія в людині». Як у людини віруючої – Бог в глибині неї, так в екологічній людини – екологія має бути в її глибинній сутності. Але як зробити людей екологічними в їх глибинних психічних структурах – особистісних сенсах, ціннісних орієнтаціях, помислах, установках і діях?

Російські вчені–екопсихологи С.Д. Дерябо і В.А.Ясвін для вирішення проблеми «екології в людині» пропонують принцип антропоморфної ідентифікації – уподібнення, ототожнення природного об'єкту людській сутності. Як емоційно-когнітивний процес усвідомленого ототожнення людини з живою і неживою природою, він багато в чому правильний, але метафоричний, і придатний хіба що для лабораторних моделей екологічної свідомості. Навчити ж людей у широкій повсякденності алегоричній символіці «олюднення» неживого предмету, як продовження себе – річ утопічна, та і навряд чи вона буде реально дієвою (дисертація О.Грезе). Хоча цю ж ідею 2-ма роками раніше до публікацій Дерябо і Ясвіна надрукували в російському перекладі американські автори Сід, Мейса, Наесе «Думаючи як гора: на шляху до ради всіх істот». (М.,1994).

Яким чином людина залагоджує свої відношени з іншими людьми, не конфліктує, погоджує себе з ними? Вона саме, узгоджує себе з іншими. Цьому є маса прикладів життєвих, в психології відомі навіть тактики (лінії)

поведінки людини в конфліктах ситуаціях по К.Томасу: тиск, поступка, компроміс, уникнення, співпраця. А чим регулюються вони? Переживаннями результату тієї або іншої дії у міжлюдській взаємодії, прийняттям конкретної лінії поведінки, або, можна сказати, вибором певної поведінкової диспозиції. А переживати людина може лише тоді, коли глибоко залучена, коли ситуація захоплює її інтереси, цінності, особистісні сенси. Цю залученість або глибоко особистісну причетність ми називаємо – компліцитністю свідомості.

Виходячи зі сказаного, нами пропонується теоретична модель або психолого-методологічна схема «я–відношени» в суб'єкт–суб'єктній (природа в людині) взаємодії людини з середовищем. Дана модель за її сутністю є компліцит-копцептуальним підходом у вивченні «я–відношення» екологічної свідомості людини.

Із загальної психології відомо, що людина у психічному відтворенні дійсності свідомістю виділяє власне «я» з «не-я» сутності, про що ми вже згадували вище. Іншими словами, людина рефлексує середовище (як щось таке, що об'єктивно існує), початково виділяючи в ньому своє власне «я» як щось інше, не таке, відмітне від всієї іншої реальності. На цьому психічному виділенні – саморефлексії і будується механізм психічної саморегуляції, а через неї і реальної конкретної дії. Саморефлексію і саморегуляцію екологічної свідомості представимо схематично на рис.1.

Максимально спрощуючи, саморегуляцію можна представити її як відношення. Відношення людини до відтворюваного, до середовища, оточення, самої себе чи інших є і результат, і процес, і механізм саморегуляції. Якщо процесуальна, структурно-функціональна сторона саморегуляції, яка вивчалася О.О.Копонкіним, представляє інтерес для операторської діяльності, то в екологічній психології уваги заслуговує саморегуляція як механізм «я–відношення» в структурно-субстанційному виразі. «Я–відношення», як субстанція екологічної свідомості, визначається

цілісністю образу сприйняття світу, яка забезпечується рядом психологічних структур особистості (рис.1).

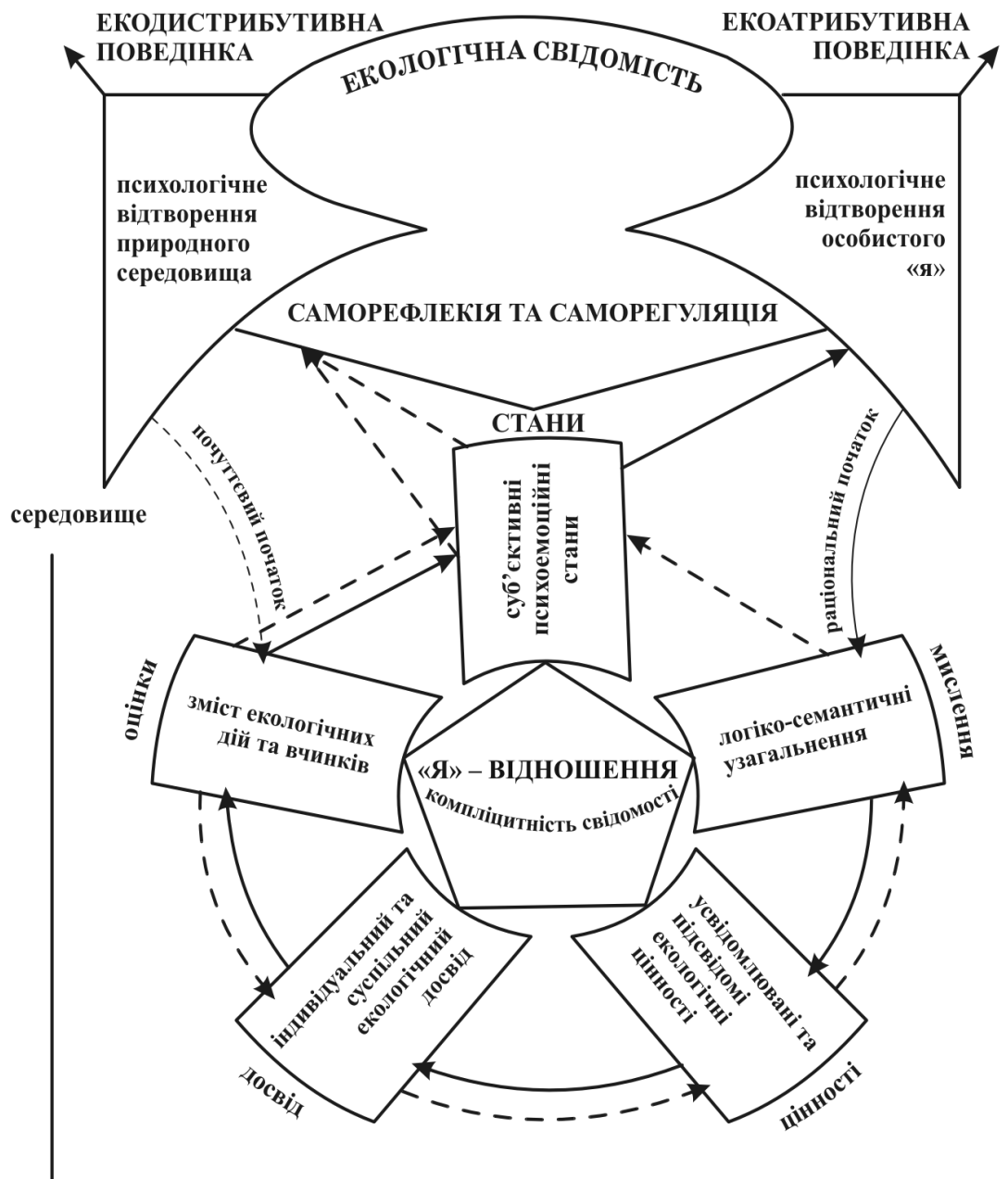

Рис.1. Я-відношення екологічної свідомості в контурі психічної саморегуляції

Сенсорний матеріал психічного відтворення дійсності (у свідомості – це чуттєва тканина, значення і сенси) співвідносяться з актуальними психоемоційними станами людини на момент відтворення реальності (об'єктивної і/або суб'єктивної дійсності). У цій ланці механізму

саморегуляції вектор «я–відношени» може бути або позитивно, або негативно спрямований, або ж може бути амбівалентним чи нейтральним. Все залежить від заряду емоції, що наявна у психічному стані, вона задає актуалгенез і вектор «я–відношени». Вивчаючи ці питання в стресових умовах Чорнобильської катастрофи ми спостерігали вкрай негативні психоемоційні стани людей і, як наслідок, екодистрибутивну, неадаптивну поведінку.

Але, оскільки вже на цій стадії розгортання механізму саморегуляції, «я–відношення» потенційно може бути різноспрямованим під домінанту емоційного впливу, то варто створювати відповідну емоційну підтримку потрібного, тобто позитивного (у критичній ситуації хоча б нейтрального) «я–відношення» людини до відтворюваного психікою довкілля. Проте для екологічної психології навіть цього, позитивного, «я–відношення» не достатньо, важливо мати не просто позитивне, але і особисто для людини значуще, причетне ставлення до того, що відтворюється, або компліцитне, за нашою термінологією, «я–відношення». Тоді свідомість людини виявиться векторно зорієнтованою в екологічну площину, у площину особистого прийняття, ухвалення того, що відтворюється психікою людини, а не бути по відношенню до нього чужою, байдужою чи невизначеною, двоїстистою, амбівалентною.

Емоційний контур саморегуляції «я–відношення» є важливим і, можливо первинним у його спрямуванні, але не єдиним.

За логікою здорового глузду і його структурою, емоційне в ньому підтримується раціональним. Тому рефлексія психічного відтворення екології в свідомості людини рано чи пізно переходить до оцінок того, що здійснюється у вчинках, діях, переживається під впливами висхідних навіть імпульсивно-емоційних реакцій. Оцінний сенс екологічної спрямованості на його адекватність, амбівалентність або індиферентність психічної діяльності верифікується власними конкретної людини критеріями потреб, мотивів,

операцій і дій компліцитністю «я–відношення», що об'єктивно переживаються. Механізми впливу і корекції «я–відношення» у бік компліцитності на цій стадії психічної саморегуляції екологічної свідомості, ймовірно, містяться в означених діяльнісних структурах – потребах, мотивах, операціях, діях, емоційних переживаннях.

В процесі життєдіяльності емоційна і раціональна складова «я–відношення» можуть бути наповненими екологічним змістом у випадках проекологічної діяльності та узгоджуватися між собою, що утворює компліцитність свідомості людини, або бути далекими від екологічних цінностей і ніяк не проявляти ознак компліцитності, причетності людини до екології. Останнє зустрічається частіше в звичайних умовах неекологічного виховання або соціалізації особистості, не включеної в екологічний контекст. В останньому випадку екологічний зміст у складі свідомості людини може виявлятися в кращому разі знаннями, але не емоціями і осмисленими (раціональними) переживаннями «я–відношення» до відтворюваної дійсності. Але і в тому, і в іншому випадку буде присутній реальний життєвий досвід людини або групи людей відносно екології. Індивідуальний як і суспільний екологічний досвід є ланкою психічної саморегуляції «я–відношення» екологічної свідомості і з неминучістю детермінує її компліцитність, присутність (або відсутність) екологічних сенсів. При формуванні екологічної свідомості набуття відповідного досвіду особистої взаємодії в екосистемах – обов'язкова умова набуття причетності, особистої залученості, просто людського проникнення у світ природи або соціуму.

Природно, що залучення людини до екології буде різним залежно від цінностей, які вона сповідає. Людські цінності в світі екології можуть бути різними, як уже говорилося, – споживацькими або рекреаційними, естетичними, моральними, тимчасовими або віддаленими для нащадків. Вони можуть бути раціональними або розумними. Вони, врешті-решт, можуть бути або не бути. У будь-якому випадку вони (цінності) приймають

участь у психічній саморегуляції «я–відношення» людини до відтворюваної дійсності. Як усвідомлювані, так і несвідомі (імпліцитні) цінності переживаються людиною.

Цінності, зрозуміло, формуються, виховуються навіть такі, здавалося б елементарні. Вже не кажучи про духовні цінності чи цінності моральної, відповідальної поведінки в екології. І, звичайно, вони беруть пряму участь у психічній саморегуляції «я–відношення» людини до середовища свого проживання. Переживаючись, вони визначають вектор компліцитності екологічної свідомості.

Компліцитність екологічної свідомості виразливо і ясно або, як ми говоримо експліцитно, виявляється в логіко-семантичних узагальненнях впливу попередніх ланок психічної саморегуляції «я–відношення» - особливостях сенсорного відтворення дійсності, її значень і сенсів у свідомості людини, суб'єктивних психоемоційних станах, що супроводжують це відтворення екології, оцінних судженнях щодо власної поведінки і діяльності в життєвому середовищі, індивідуальному і суспільному екологічному досвіді, екоціннісних орієнтаціях. Це все може бути у складі свідомості розрізненим, дискретним, з переважанням чогось, або смутним, мало виразним. Тільки завдяки наявності зрілого екологічного мислення, розвиненої його логіко-сміслової узагальненості і внутрішньої узгодженості означені структурно-субстанційні ланки психічної саморегуляції – сенсорне відтворення, особистісні смисли, психічні стани, оцінки, досвід, цінності, екологічне мислення – в їх суб'єктивному переживанні здатні формувати компліцитність «я–відношення» людини до довкілля.

Само собою зрозуміло, що екологічне мислення, не дається від народження і не залежить від загальної або тієї ж екологічної ерудиції, генетичної або якоїсь ще схильності, - його треба створювати, формувати і розвивати. Воно, як і всі інші ланки психічної саморегуляції «я–відношення», розвивається за допомогою відповідних переживань, що викликають відчуття

причетності, залученості людини в екологічну тематику, компліцитності її свідомості.

Емпірична і експериментальна перевірка компліцит-копценуального підходу до «я-відношення», де формування екологічної свідомості здійснювалося у зворотному до описаного тут ряду (дис.І.І.Шлімакової) – від узагальненого екологічного мислення, цінностей, досвіду і оцінок виходили на психічні стани і особистісні екологічні сенси, - показало результативність позитивного її впливу на емоційну, когнітивну і поведінкову сфери екологічної свідомості школярів. Підтверджена адекватність залучення ланок психічної саморегуляції «я-відношення» екологічної свідомості в актуалізації компліцитності і детерміації екотрибутивної диспозиційності екологічної свідомості дітей, що брали участь у формувальному експерименті. Виявилося, що навіть гендерні стереотипи соціальних ролей, які зазвичай складаються тривалим часом соціалізації, піддаються зміщенням під впливом формуючих екопсихологічних впливів, побудованих на принципах компліцит-копцептуального «я-відношення» психічної саморегуляції екологічної свідомості.

Особливого інтересу заслуговують ценнісно-сміслові, власне оцінні структури, життєвий досвід і логіко-семантичні узагальнення екологічного мислення в контексті компліцит-концептуального підходу до вивчення «я-відношення» екологічної свідомості. Думається, що це питання часу і нових оригінальних методичних (діагностичних, перш за все) розробок в руслі екологічної психології.

Проводячи підсумки, слід зазначити, що:

1. Ідея «екології» у свідомості людей еволюціонувала від власне поняття екології через концепти співвідносності «екологія для людини», «людина для екології», «людина в екології» до парадигми залученості - «екологія в людині».

2.Парадигма «екологія в людині» у висхідних позиціях передбачає суб'єкт-суб'єктні відношення людини і середовища. Реалізації цієї тези заважає традиційне уявлення про те, що людина є активний, суб'єктний початок, а природа, екологія - об'єктний, пасивний, з яким можна односторонньо маніпулювати.

3.Виділяється дві спроби подолати традиційну суб'єкт-об'єктну установку людини на природу: антропоморфна ідентифікація природних об'єктів в свідомості людини (російські дослідження) і компліцит-концептуальний підхід до «я-відношення» в психічній саморегуляції екологічної свідомості (наші дослідження).

4.«Я-відношення» в компліцит-концептуальному підході займає центральне місце в роботі з екологічною свідомістю і передбачає формування переживання включеності, причетності, залученості, компліцитності людської свідомості за допомогою направленої актуалізації глибинних особистісних структур: психічних станів, значень і сенсів, оцінок поведінки і діяльності, досвіду екоценнісних орієнтацій, екологічного мислення.

5.В даний час заслуговує на увагу подальший розвиток методології компліцит-концептуального підходу до «я-відношення» екологічної свідомості в контексті психічної саморегуляції, як і експериментальна перевірка складових цього «я-відношення».

3.3. ПРИРОДА ЯК ЦІННІСТЬ. ДИНАМІКА МІСЦЯ ПРИРОДИ В СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА РІЗНИХ ІСТОРИЧНИХ ЕПОХ*

Передумови аналізу цінності природи в системі цінностей європейського суспільства

В історії філософії, культури і етики проблемі ціннісного ставлення до природи не приділялося суттєвої уваги навіть незважаючи на загострення в останні десятиліття екологічної ситуації у світі і зосередження на ній соціальної і політичної уваги. Традиційно природа у філософії розглядалася в контексті з'ясування походження тих чи інших якостей і властивостей людини чи суспільства («про природу речей», «про природу держави», «про природу характерів» й т.п.), сутності відносин суспільства і природи, співвідношення природного і культурного тощо.

Грунтуючись на аналізі історико-філософських, історико-культурологічних, науково-історичних матеріалів, сформулюємо три попередні позиції.

По-перше, культура кожного етапу розвитку конкретної епохи визначається подвійно. З одного боку, через продукти – твори відповідної діяльності – філософської, наукової, мистецької. З іншого – через способи і форми повсякденного існування людей – побут, працю, відпочинок, тобто через їх усталений спосіб життя.

По-друге, періодизація всесвітньої історії залишається відкритою проблемою. Ще наприкінці XIX ст. стало очевидним, що універсальні лінійні моделі .. не є адекватним способом опису загального розвитку культури

---

* Вернік О.Л. Природа як цінність. Динаміка місця природи в системі цінностей європейського суспільства різних історичних епох / О.Л. Вернік // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2015. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 39. – С. 67-78.

людства. В них не може бути зафіксована унікальність і неповторність конкретно-історичної епохи. Таким чином, специфічна лінійна модель може розглядатися виключно в рамках зміни епох локальної культури (цивілізації), зокрема європейської.

З урахуванням вказаного аналіз становлення екологічних цінностей ми обмежимо історією європейської культури та її основи – античної епохи. Таке звуження обумовлюється щонайменше двома причинами: актуалізацією екологічних цінностей насамперед у сучасній європейській культурі й, також, тим, що динаміка ролі і місця природи як соціокультурної цінності в інших цивілізаціях і культурах передбачає конкретні спеціальні дослідження ..., які на сьогоднішній день у європейському науковому полі не є поширеними.

З часів Ренесансу в історії європейської культури було запропоновано виділяти за часовим критерієм три епохи – античну, середню й нову. Остання у культурному плані має своїм початком саме Ренесанс – кінець XIV – початок XV ст. З іншого боку, в історії науки і філософської думки Новим часом називають період із середини XVII ст. – час т.з. «наукової революції». Вказана періодизація певним чином відповідає формаційній теорії К. Маркса і Ф. Енгельса, в основу якої покладений домінуючий спосіб виробничих відносин – первісно-общинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і комуністичний (соціалістичний).

Серед усіх способів періодизації епох розвитку європейської культури особливої уваги заслуговує ідея виділення центральної цінності П. Сорокіна, тобто введення системотвірного елементу, певного ядра, того, що у суспільстві визнається «безумовним благом» чи «абсолютною істиною». Відповідно до цього критерію багато дослідників виділяють «космоцентризм» античної Греції, «законоцентризм» Стародавнього Риму,

«теоцентризм» середньовіччя, «антропоцентризм» ренесансу та «техноцентризм»⁴ XVII-XVIII століття.

Період з XVIII до початку XX століття характеризувався зміщенням центру уваги з самодостатнього пізнання і його підтвердження в перетворенні природи, до проблем і питань, пов'язаних з розкриттям закономірностей розвитку спільнот і суспільств, насамперед до проблеми соціальної справедливості чи загального щастя. Тому даний етап розвитку європейської культури іноді називають «соціоцентричним», пов'язуючи з ним: марксизм, соціологічні концепції Ф. Тьонніса, Г. Зіммеля, М. Вебера, Е. Дюркгейма, оргуправлінські теорії (Г. Емерсон, Ф. Тейлор, А. Файоль), етнологічні концепції (Е. Тейлор, Л. Морган, Дж. Фрезер), ідеології революційних рухів кінця XIX – початку XX ст., й навіть, як деградацію ідеї щастя і справедливості, ідеологію нацизму. У другій половині XX ст., після закінчення другої світової війни, на перший план розвитку європейської цивілізації поступово виходять безумовні екологічні цінності й тому даний етап ми пропонуємо називати «екоцентризмом».

Динаміку системотвірної цінності в соціокультурному розвитку європейської цивілізації можна представити у вигляді певних пластів суспільної свідомості (див. рис. 1). При чому кожний попередній шар нікуди не зникає, але стає основою для наступного та продовжує своє існування і сьогодні, зокрема, у вигляді тих чи інших окремих індивідуальних та групових настанов і цінностей.

По-третє, відзначимо, що термін «природа» має різні значення, за якими стоять глибокі ідейні і культурно-історичні основи. Зокрема виділяють такі значення терміну «природа»:

---

⁴ У філософській думці цей період більше зосереджено не на технізації, але на науці як ідеалі раціонального пізнання. Однак в повсякденні наукові ідеали очевидним чином трансформувалися на технічні, у кращому випадку технологічні.

«Космос»							
	«Закон»						
			«Бог»				
				«Людина»			
					«Технологія»		
						«Спільнота»	
							«Ейкос»
Стародавня Греція	Стародавній Рим	Середньовіччя	Ренесанс	Епоха промислової революції	Епоха Просвітництва	XIX – перша половина XX століття	друга половина XX століття – наш час

Рис. 1. Динаміка домінуючих цінностей соціокультурного розвитку європейської цивілізації

- Природа як сутність того чи іншого явища («природа психіки», «природа мислення», «природа мотивів», «природа особистості»).
- Природа як усе сутнє, універсум, всесвіт.
- Природа як матеріальне, матерія, нижчий рівень на протигагу духовному, «божественному», вищому рівню.
- Природа як первинне чи специфічне середовище життя людини, яке задає умови, чинники, матеріал її буття.
- Природа як ейкос.

Також, у філософських і філософсько-наукових працях досить поширеним є погляд на природу як на фізичну, біологічну та / або соціальну реальність. У зв'язку з цим, на сьогодні прийнято розрізняти природничий і гуманітарний підходи до природи та її цінності у житті людини. Якщо перший, що має витоки з картезіанства, ґрунтується на раціонально-позитивістській настанові природничих наук – фізики, хімії, біології, то другий у своїй основі має ідеї І. Канта про протиставлення моральної свободи і природної необхідності. Беручи за основу спосіб формулювання концепції обґрунтування гуманітарного знання І. Т. Фролова щодо

природного і культурного, ми сформулюємо такі опозиції у вказаних підходах:

1. Природа у природознавців може виступати тільки як об'єкт пізнання. Проте в гуманітарній сфері суб'єкт стає предметом, й тому може йти мова про суб'єктність природи.
2. У природничій сфері – природа поза історією. Культура являє собою історичний процес утворення нових, більш досконалих та складних форм значущостей і смислів у т.ч. природи.
3. Сама по собі природа – є царица необхідних законів, людина ж у природі і як частина природи є елементом свободи.
4. Якщо у природничій сфері домінуючою є причинність або зв'язок із минулим, то в гуманітарній – телеологічність, тобто зв'язок із майбутнім.

І.В. Чернікова стверджує, що кожна історична епоха в якості основи мала власну концепцію людини і природи. Однак така концепція завжди була і залишається багат шаровою. Ці шари можуть перетинатися, утворюючи тим самим, протиріччя в картині епохи. Науковець виділяє етичний, діяльнісний, релігійний і екологічний рівні у проблемі природи.

О.В. Ахутін стверджує ще більш жорстко: ««Природа» давньогрецького мислителя, «природа» римського натураліста, «природа» натуральної магії XVI ст. й «природа» фізика-теоретика XVIII ст. – не просто різні розуміння одного и того же предмету або різні ставлення до нього. Мова йде про абсолютно різні предмети.» (с. 35).

...

Цінність природи в європейському суспільстві XX ст.

Спосіб життя кінця XIX – початку XX століття був обумовлений такими тенденціями:

- прискорення розвитку техніки і технологій;
- прискорення урбанізації населення;

- збільшення матеріального благополуччя;
- глибока духовна криза, яка виразилася у художніх і філософських творах того часу, небувалому пошуку як нових ідей, так і новітніх форм виразу;
- глибока соціально-політична криза, що вилилася у першу світову війну, революції, фашизм, другу світову війну.

Прискорення науково-технічного розвитку і пов'язана з цим урбанізація населення поглибили відчуження людини від природи. Останнє сприяло становленню того, що Г. Бейтсон назвав «hubris» (людської гордині), зверхності до природи, гіперпочуття власного «Его». Збільшення матеріального благополуччя призвело до домінування споживацьких установок у житті («мати» на противагу «бути»), у тому числі й у ставленні до природи, яка остаточно стає «коморою» людства.

Проте у США, європейських країнах, Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. все більше поширюються ідеї, які лягли в основу екологічної етики. Одне з провідних місць у цьому процесі зайняли російські космісти – Вл. С. Соловйов, К. Е. Ціолковський, П. Д. Успенський, О. Л. Чижевський й ін. Усі вони, кожен по-своєму, бачили взаємний зв'язок усього живого не тільки на Землі, але й у Всесвіті...

К. Е. Ціолковський (1857-1935) вважав космос живою істотою, а людину – союзом атомів, що блукають у Всесвіті. В роботі «Монізм всесвіту» у першому параграфі «Панпсихізм, або все відчуває» він стверджує: «Відгукується будь-яка частинка всесвіту.. З усіх відомих нам тварин чутливіша за усіх людина. Інші відомі нам тварини тим менш чутливі, чим нижча їх організація.. Це безперервні сходи. Вони не закінчуються й на межі живої матерії, тому що такої межі не існує. Вона штучна, як і всі межі (С. 30). Принцип монізму означає єдність матеріального і духовного, живої і неживої матерії, космосу і людини, знання і етики. Ціолковський пише, що людина не усвідомлює власного приниження, подібно до тварин.

Коли ж прийде усвідомлення, що існують вищі істоти, для яких люди – щось на кшталт пацюків, то вдосконаляться і відносини зі світом тварин.

Ключовим в ідеях Ціолковського є принцип нескінченості, який розповсюджується як на властивості часу і простору, так і на структури й ритми космічної еволюції, на розповсюдження розуму. У своїх метафізичних поглядах він вважав: «все живе» або «всесвіт і життя – одне й те ж» (Ц., с. 71).

О. Л. Чижевський (1897—1964) вважав, що існує єдиний універсальний закон усього сутнього. «Всесвіт, яким управляє один-єдиний закон, частини якого ми пізнаємо так важко, не може бути різнорідним і не однаковим на всьому своєму великому протязі. Як у нас на Землі, так і на відстані мільярдів світлових років – панує та сама закономірність, та ж доцільність і гармонія». Земля і все живе що її населяє являють собою єдину органічну систему, слід припустити, що могутні зрушення, що мають іноді місце у фізико-хімічному середовищі Землі, повинні викликати потужні пертурбації і в органічному її царстві. Тому світ не є музеєм окремих явищ, не є переліком нерухомих фактів, але являє собою єдину складну систему.

Подібно до Чижевського і Ціолковського видатний філософ-містик П. Д. Успенський (1878-1947) був твердо переконаний, що в природі не може бути нічого мертвого чи механічного. Життя і почуття повинні існувати в усьому. Деревя, гори, ріки, риби, краплинки дощу, вогнище, рослини – все має свій розум. Ці ідеї він опублікував у 1912 р. в праці «Tertium Organum». Філософ вважав, що сама земля є живою. Прості організми, клітини складаються в новий організм, який живе власним життям. Більше того, складні організми, що існують в єдиному середовищі, складають надорганізм, який також є живим.

Про взаємозалежність у природі як основу людської поведінки по відношенню до неї говорив А. Уайтхед (1861-1947). Спираючись на результати досліджень, щодо електромагнітної взаємодії як основи речовини, філософ стверджував, що характер і завдання кожного об'єкта у

всесвіті залежать від того, наскільки він пов'язаний з іншими об'єктами. Все перебуває у взаємодії. Це постійна взаємодія на молекулярному рівні всієї речовини – живої і неживої – визначає реальність. Уайтхед вважав, що кожен організм, фактично кожен атом, володіє притаманною цінністю хоча б тому, що він робить внесок у продовження реальності всесвіту.

В 20-х роках ХХ століття відбувається спроба поєднати найпрогресивнішу на той час ідею еволюціонізму зі світоглядом неокосмізму. Це роблять певною мірою незалежно⁵, з протилежних ідеологічних позицій Е. Ле Руа, П. Тейяр де Шарден з одного боку, і В. І. Вернадський з іншого.

Найбільш повну теорію ноосфери запропонував Тейяр де Шарден (1881-1955) у праці «Феномен людини»... В еволюції природи він бачить щонайменше три основні тенденції:

- 1) експансію життя, тобто властивістю надлишковості для усього живого;
- 2) розгалуження життя, виражене у створенні різних гілок розвитку (утворення нових видів), серед яких частина з часом «відмирає»;
- 3) «навчуваність» життя, тобто властивість життя навчатися шляхом перебору варіантів. Певний аналог методу «спроб і помилок».

В.І. Вернадський (1863–1945) розвивав теорію про ноосферу з матеріалістичних позицій, як узагальнення біогеохімічної теорії розвитку нашої планети. Він визначав біосферу як сферу єдності живої і косної речовини. Вернадський вважав, що саме вона визначає усі основні особливості розвитку Землі. На певному етапі, науковець поставив питання про походження живої речовини, життя – чи є воно виключно планетною характеристикою чи явищем космічного масштабу? У спробах відповісти на поставлене питання він

---

⁵ Ми говоримо про відносну незалежність. З одного боку, відомим є факт відвідування як Е. Ле Руа, так і П. Тейяром де Шарденом лекцій про біосферу, які читав у Сорбонні В.І. Вернадський у 1922-23 рр. Зокрема на їх основі у 1927 році ними було введено термін «ноосфера» для позначення сучасної стадії розвитку біосфери. Проте, вже у 1936-1937 роках спочатку в особових листах (Б. Л. Личкову), а потім у наукових доповідях, В. І. Вернадський ввів даний термін у науковий обіг, визнаючи, що Ле Руа глибше розвинув його теорію біосфери.

звертається до еволюційного підходу... «Змінена культурою земна поверхня не є щось чуже Природі і в ній наносне, але є природне і неминуче прояв життя як природного явища».

Отже, під впливом наукової думки і людської праці як нового живого чинника власної зміни, біосфера переходить у новий стан – ноосферу, що обумовлюється наступним:

- наукова творчість, розум є тією силою, що змінює живу оболонку Землі;
- такі зміни є невідворотними;
- вони відбуваються стихійно, незалежно від людської волі, т.б. є природними або проявом життя.

Як у Тейяра де Шардена, так і у Вернадського, при усіх розбіжностях, проглядається ствердження ідеї нової безумовної цінності, системотвірного ядра – природа стала ейкосом людини, причиною і результатом її життєдіяльності. Вони взаємозалежні. Культура, цивілізація суть форма прояву природи.

Не в науковому чи науково-релігійному, але у етико-філософському, буденно-повсякденному плані ідею безумовної цінності природи як ейкосу, живої системи, однією з частин якої є людина, пропонують А. Швейцер і О. Леопольд.

А. Швейцер (1875–1965) ... постулює центральну етичну максиму: збереження і розвиток життя – це добро, а приниження, знищення життя – зло. Життя він розповсюджує не тільки на людей, але на будь-яку живу істоту, перегукуючись таким чином із ідеєю живої речовини Вернадського...

Правильна поведінка з боку людини полягає в наданні життю кожної істоти такої ж поваги, яку вона надає своєму життю.

Швейцер писав, що розумна людина повинна розширювати вузькі рамки сім'ї, спершу, щоб включити в них клан, потім плем'я, потім націю і,

нарешті, все людство. Але він йде ще далі, стверджуючи, що в силу того, що людство належить до всієї природи, воно єдине з усіма іншими істотами.

Реалізувати таку настанову можна лише в особистісному виборі, оскільки моральний вибір й відповідні вчинки пов'язані тільки з людиною й не можуть насаджуватися з боку суспільства, бо тоді цьому суспільству прийдеться «сплачувати» за спільне благо. Прикладів такої «сплати» за спроби насильно «ощасливити» в історії достатньо.

О. Леопольд (1887–1948), частково під впливом російського космізму⁶, у 1949 р. сформулював базові положення, які були покладені в основу екоетики...

Базовий принцип сформульований О. Леопольдом гласив: «повага до життя взагалі, а не до окремих гравців життєвого процесу» (1948). Звідси він виводить правило – будь-які рішення пов'язані з використанням землі є правильними тільки в тому випадку, якщо це використання сприяє збереженню цілісності, стабільності й красі біоспільноти. Воно є неправильним, якщо не сприяє цьому.

Таким чином, з одного боку революції, війни, фашизм призводять до усвідомлення, наскільки самотньою, відчуженою від світу й беззахисною перед суспільними перетвореннями є окрема людина, наскільки вона піддається деградації і руйнації, наскільки такій деградації і руйнації піддається й беззахисний світ природи. Із становленням тоталітарних режимів у СРСР і Німеччині остаточно дискредитується ідея «суспільного щастя» в якості домінуючої соціальної цінності.

З іншого боку, саме у цей час максимальної екзистенційної кризи відбувається зародження і обґрунтування ідей наступного культурно-цивілізаційного етапу розвитку європейського суспільства, в якому природа і людина, їх взаємини, екологічність людського життя стають центральними цінностями.

---

⁶ Р. Неш вважає, що назва одного з найвідоміших есе О. Леопольда «Мислячи, як гора», була запозичена з фрази в роботі П. Успенського «Tertium Organum».

Новий етап трансформації суспільних цінностей у бік їхньої екологізації почався у 50-ті роки ХХ століття після завершення другої світової війни й післявоєнного відновлювального періоду. Саме наприкінці 50-х – початку 60-х ідеї О. Леопольда і А. Швейцера почали втілюватися у способі життя різних громадських рухів і організацій. У 1968 році було засновано Римський клуб... Зусилля членів Римського клубу було націлено на вирішення актуальних проблем сучасності шляхом глобального моделювання, що дозволило вивчати проблеми всього людства, без поділу на Захід і Схід, Північ і Південь...Згідно з [їх] позицією .. доля культури, цивілізації, природи залежать в кінцевому рахунку від того, як буде вирішуватися людьми проблематика світу в цілому.

У 1993 році К. Кюнг публікує «Декларацію світового етосу»... Серед основних позицій нової етики стверджується, зокрема:

- Ми всі залежимо один від одного. Кожен з нас залежить від благополуччя світового співтовариства в цілому.
- Ми несемо індивідуальну відповідальність за все, що ми робимо. Всі наші рішення, дії та упущення мають наслідки. Ми повинні звертатися з іншими так само, як хотіли б, щоб інші поводитися з нами. Ми зобов'язуємося поважати життя і гідність тих, хто не схожий на нас; з кожною особистістю потрібно звертатися по-людськи - без винятку.
- Земля не може змінитися на краще, якщо не зміниться свідомість кожної окремо взятої людини.

...

В результаті нашого дослідження було складено таблицю, в якій відображена динаміка місця Природи в системі цінностей різних історичних епох

Епоха	Місце природи у домінуючій системі цінностей епохи
Стародавня Греція	Природа – частина або прояв Космосу, <i>домінуюча цінність</i>
Стародавній Рим	Природа підпорядковується Закону, <i>утилітарна цінність</i>
Середньовіччя	Природа: 1) «темна сила», що протистоїть Богу, джерело небезпеки і негараздів, зло; 2) необхідне джерело матеріального життя, <i>утилітарна цінність</i> ; 3) прояв Бога, естетична <i>чуттєва цінність</i>
Ренесанс	Природа – «материнське лоно» Людини, <i>домінуюча цінність</i>
Епоха промислової революції	Природа – «майданчик» застосування Технології, <i>практична, пізнавальна, утилітарна цінність</i>
Епоха Просвітництва	Природа – джерело духовного розвитку Спільноти, <i>домінуюча цінність</i>
XIX – перша половина XX століття	Природа – початок удосконалення Спільноти, <i>«пройдений етап»</i>
друга половина XX століття – наш час	Природа є Ейкосом, середовищем життя людства, <i>домінуюча цінність</i>

Рис. 2. Динаміка місця Природи в системі цінностей основних етапів розвитку європейської цивілізації

3.4. ЕКОПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНУ "ГАРМОНІЯ" У СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ*

Постановка проблеми. Гармонія, гармонізація, гармонійний розвиток - категорії, які досить часто вживаються у життєвому просторі людини, вказуючи на її прагнення до досконалого світу, стійкості, балансу, відповідності буття. "Гармонійна" тематика про-слідковується у питаннях етики та естетики, у вирішенні практичних аспектів взаємодії людини і природи, у розв'язанні сімейних проблем, у виховних проектах тощо. Звернення до ідеї гармонізації є закономірним, адже людина по своїй природній сутності завжди прагнула до благополучного співіснування з середовищем, своїм внутрішнім "Я", узгодженості власного духу з проблемами буття, що по суті, в історично-філософських уявленнях і являє собою гармонію.

Проте, на підставі сучасних наукових досліджень можна стверджувати, що: "...горизонт повсякденності існування людини ХХІ століття, у тому числі й українського трансформаційного суспільства, далекий від гармонії. Радше - це горизонт "розмитої свідомості", розмитих уявлень про відмінність та єдність "Я" і світу, власного духовного світу та духовного світу інших людей, вчинків і норм життя".

У контексті сказаного варто акцентувати увагу на тому, що за широкою вживаністю поняття гармонії у повсякденні, стоїть складність та багатовимірність даної категорії за своєю змістовною сутністю і значенням. Про гармонію пишуть майже три тисячі років. Слово "гармонія" зустрічається вже у Гомера, автор використовував цей термін у двох значеннях: по-перше - це мир, згода, злагода; по-друге, гармонія розуміється

---

* Шлімакова І.І. Екопсихологічна сутність феномену "гармонія" у свідомості студентської молоді / І.І. Шлімакова // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2011. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 26. – С. 573-581.

також як скріпа, цвях. Одісей, будуючи корабель, скріплює його цвяхами і гармоніями. Ще раніше воно звучить у грецькій міфології - в імені богині Гармонії - у міфі відбилось уявлення про гармонію, як породження двох основ - краси і боротьби, любові та війни.

Не дивлячись на таку давню історію виникнення згадуваного терміну, у ХХ столітті Ле Корбуз'є писав, що гармонія - це магічне слово, це синтетичне поняття, це слово завтрашнього дня. Тобто, при всій "зрозумілості" змісту, який вкладається в смисловий конструкт "гармонія", даний феномен є одним з найменш досліджених і "зрозумілих" у науковому плані.

Як "синтетичне поняття", гармонія розглядається різними галузями знання: соціологією, математикою, музикою, естетикою, значна увага даній категорії приділяється у філософії. Поряд з цим, лише незначна кількість наукових досліджень присвячена вивченню даного феномену в психології, визначенню психологічної сутності гармонії, її компонентів, сфер та ін.

Всебічний аналіз даного поняття в психології дозволяє осмислювати механізми гармонійного поєднання у житті людини цілей, ціннісних орієнтацій, відповідності рівням домагань, узгодженості внутрішнього "Я" із зовнішнім світом та ін.

Вищевикладеними положеннями визначається актуальність проведеного дослідження, **метою** якого є з'ясування уявлень психологічної сутності поняття гармонії у свідомості сучасних молодих людей...

Організація та методи дослідження. Емпіричне дослідження проводилося упродовж 2010-2011 навчального року. Респондентами виступили студенти третього курсу Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, серед них - 30 осіб навчаються за спеціальністю "Психологія" (П), 43 - за спеціальністю "Соціальна педагогіка" (СП), 21 студент опановує професію вчителя фізики та математики (ФМ). Загальна вибірка склала 94 особи.

Для з'ясування екопсихологічного змісту поняття гармонії у свідомості

студентської молоді використовувався варіант методики "Незавершені речення". Студентам пропонувалося закінчити речення "Гармонія - це...". Отримані матеріали оброблялися за допомогою контент-аналізу.

Основні матеріали дослідження, обговорення отриманих наукових результатів. На першому етапі обробки результатів експериментального дослідження було визначено категорії, в які респонденти проектують своє бачення гармонії, а саме: психічні стани, почуття (зокрема кохання), естетика, здоров'я, математика, мораль, природа, міжособистісні стосунки, професія, добробут, побут, сім'я, творчість, внутрішній світ. Дані сфери, на підставі психологічних узагальнень, було об'єднано у групи, завдяки чому ми отримали вісім категорій, за якими й проводився подальший аналіз. Це: категорія психічних станів та почуттів (ПС), екопсихологічна категорія (ЕП), категорія міжособистісних стосунків (МС), категорія здоров'я (КЗ), естетична категорія (ЕК), математична категорія (МК), матеріально-побутова (МП) та професійна (ПФ) сфери.

Вточнимо, що до групи екопсихологічних понять ми віднесли природу та баланс внутрішнього й зовнішнього світів, до категорії міжособистісних стосунків увійшла група "*сім'я*"; проєктивні вирази гармонії у добробуті й побуті були об'єднані у матеріально-побутову сферу, "творчий самовираз" був віднесений до естетичної категорії.

Результати аналізу показали, що зміст, який був вкладений у розуміння респондентами сутності кожного категорійного поняття, виявився фактично ідентичним у студентів різних спеціальностей підготовки, хоча зустрічалися і певні уточнення, наповнення, оригінальні пояснення феномену гармонії. Так у групі "психічні стани та почуття", найчастіше вживалися слова "спокій, рівновага, гарний настрій, радість, задоволення". Окрім цього, майбутні психологи для характеристики гармонії використовували наступні пояснення: "баланс протилежностей, сукупність позитивних емоцій, позитивний психічний стан, душевний комфорт".

Найбільше виразів, які відображають екопсихологічну сутність гармонії зустрічалося у студентів-психологів. Найчастіше гармонія пояснювалася наступними фразами: "взаєморозуміння з оточуючим світом та узгодженість із собою", "єдність із собою та іншими", "баланс соціального світу і внутрішнього", "взаєморозуміння тіла з оточуючим світом". Соціальні педагоги також розуміють гармонію в екопсихологічному контексті, як "узгодженість внутрішнього "Я" із зовнішнім світом". Фізики-математики акцентували увагу на "рівновазі у природі та внутрішньому світі".

Окремої уваги заслуговують вислови, які характеризують гармонію метафоричними образами природи: "ніжна троянда", "спів птахів", "веселка", "захід сонця", "вогнище, море, гори", "чисте повітря" (найбільш яскраві описи знайдено у соціальних педагогів). З нашого погляду, таке розмаїття образів природи є ще одним підтвердженням екопсихологічної основи феномену гармонії.

У сфері міжособистісних стосунків гармонія відображалася "добрими взаємостосунками", "позитивним спілкуванням", "взаєморозумінням з іншими", "щасливим сімейним життям", "підтримкою людей", "надійністю близьких" тощо. Найбільш ґрунтовно дана категорія була охарактеризована соціальними педагогами.

Логічні ряди у сфері "здоров'я" переважно закінчувалися фразами на зразок: "здоровий спосіб життя", "гарне самопочуття", "фізичне, психічне здоров'я". Естетична категорія представлена такими проекціями студентів: фізики - "краса", "музика"; соціальні педагоги - "всесвіт", "краса"; психологи - "музика", "мистецтво", "чистота звуку", "краса". Як бачимо естетичні уявлення у всіх груп респондентів є ідентичними, але своєрідними.

Математичні образи повторювалися у студентів-психологів та студентів-фізиків, а саме: "золота середина", "рівні пропорції", "рівне співвідношення частин". Респонденти, які навчаються за спеціальністю "Соціальна педагогіка" описували гармонію, як "коло", "завершена фігура".

Осмислюючи феномен гармонії, досліджувані запобігали і висловів, які дають характеристику матеріально-побутовій сфері життєдіяльності. Найбільш поширеними серед них були: "матеріальне благополуччя", "матеріальне задоволення", "затишний будинок". Професійна сфера проектувалася у фрази "успіхи у роботі й навчанні", "професійне задоволення".

На наступному етапі аналізувалося співвідношення визначених категорій гармонії у свідомості студентів різних напрямків підготовки (табл.1).

Таблиця 1

**Співвідношення різних категорій гармонії у
свідомості студентської молоді**

Групи досліджу-	Категорії проєкцій гармонії							
	ПС	ЕП	МС	кз	ЕК	МК	мп	ПФ
психологи п = 3П	70.0	66.7	30.0	13.3	16.7	10.0	20.0	6.7
соц. педа- гоги	95.3	46.5	41.8	11.6	4.6	4.6	9.3	0
фізики	61.9	42.8	33.3	0	14.3	9.5	4.8	4.8
Всього	75.1	52.0	35.0	8.3	11.9	8.1	11.4	3.8

Умовні позначення: ПС - категорія психічних станів та почуттів, ЕП - екопсихологічна категорія, МС - категорія міжособистісних стосунків, КЗ - категорія здоров'я, ЕК - естетична категорія, МК - математична категорія, МП - матеріально-побутова категорія, ПФ - категорія професійної сфери.

Як видно з табл. 1, студенти різних спеціальностей найбільш схильні до віднесення гармонії в категорію психічних станів та почуттів. У психологів даний показник проявляється на рівні 70 %, на 25.3% він вищий (порівняно з психологами) у соціальних педагогів (95.3%) та 61.9% становить у студентів фізико-математичного факультету. Даний факт вказує на те, що феномен гармонії доцільно відносити до категорії станів, причому, з нашого

погляду, цей стан являється динамічним (змінним, непостійним).

Рефлексія гармонії в екопсихологічній площині більшою мірою виражена у досліджуваних психологів - 66.7%, майже однакові відсоткові вирази мають соціальні педагоги та фізики-математики

- відповідно 46.5% та 42.8%.

Важливою у досягненні гармонії є сфера міжособистісних стосунків для студентів соціальних педагогів, на що вказує 41.8% отриманих відповідей. Респонденти психологи віддають перевагу даній сфері на рівні 30.0%, показник співвіднесення гармонії зі сферою міжособистісних стосунків у майбутніх фізиків та математиків -33.5%.

Варто акцентувати увагу, що жоден студент фізмату не спроектував гармонію у площину здоров'я, у то час, як серед психологів цифровий вираз такої проекції становить 13.3% та 11.6%

- у соціальних педагогів.

Незначні показники виявлено і в естетичній площині: 16.7% - 4.6 % - 14.3 %, відповідно - психологи - соціальні педагоги - фізики-математики. З математичною галуззю гармонію співставляють 10.0% майбутніх психологів, 9.5% студентів фізиків та математиків, і лише 4.6 % соціальних педагогів.

Віднесення гармонії до матеріально-побутової сфери найбільше проявляється у досліджуваних психологів - 20.0%, на 10.7% меншим є даний відсоток у соціальних педагогів та 15.2% - у студентів фізико-математичного факультету.

За результатами аналізу найнижчі кількісні вирази мовленнєвого осмислення феномену гармоніїспроектованіу контекст професійної сфери: 6.7% - показник психологів, 0 - результат соціальних педагогів і 4.8 % - кількісний результат фізиків-математиків.

Проранжувавши отримані усереднені результати всієї вибірки, маємо наступні тенденції:

1. Категорія психічних станів та почуттів 75.1 %

2. Екопсихологічна категорія	52.0%
3. Категорія міжособистісних стосунків	35.0%
4. Естетична категорія	11.9%
5. Матеріально-побутова категорія	11.4%
6. Категорія здоров'я	8.3 %
7. Математична категорія	8.1 %
8. Категорія професійної сфери	3.8 %

Як бачимо, найвищі ранги мають категорії "психічні стани та почуття" та "екопсихологічна категорія". З огляду на це, ми схилиємося до висунутого нами припущення, що феномен гармонії є екопсихологічною категорією. З нашого погляду, екологічність світосприйняття оточуючого середовища (через структури екологічної свідомості), узгодженість внутрішнього "Я" із зовнішнім світом сприяє гармонізації особистості, що й призводить до стану гармонії.

Таким чином, на підставі створених студентами смислових конструкцій щодо розуміння сутності гармонії та враховуючи теоретичні підходи до вивчення даного феномену, думається, що *"гармонія"* як екопсихологічна категорія - це динамічний стан, який відображає прояв у свідомості і вчинках особистості ідеї порядку та узгодженості її внутрішнього "Я" з природним, соціальним і предметним світом, а також самоврегулювання людиною системи пропорційності основних сфер життєдіяльності.

З нашого погляду, екопсихологічними *ознаками гармонії* є: а) рівновага, єдність елементів життєдіяльності (життєвих сфер); б) позитивні психічні стани; в) баланс протилежностей (характерологічних ознак, емоцій, цілепокладань та ін.); г) узгодженість внутрішнього "Я" та зовнішнього світу (екологічна свідомість); д) психічне здоров'я; є) прийняття особистості на рівні соціуму; є) задоволення потреб у спілкуванні; ж) ясність, природність, легкість у сприйнятті оточуючого світу; з) відчуття людиною прекрасного, високого, довершеного.

За результатами дослідження можна передбачити, що гармонія у свідомості студентської молоді залучає усі з означених сфер життєдіяльності: психоемоційну, соціальну, інтелектуальну, комунікативну, екологічну, духовну, професійну та фізичну.

Гармонія досягається у ході *гармонізації* - процесу впливу на сфери гармонії через значущі переживання, які проявляються, перш за все, в екоспрямованих психічних станах. Таким чином, *механізмом* формування *гармонії* є категорія значущих переживань.

Проведене дослідження дає змогу зробити наступні **висновки**: у свідомості сучасної молоді гармонія проектується переважно через категорії психічних станів та екopsихологічні поняття. В екopsихо-логічному контексті гармонія являє собою динамічний стан, який відображає прояв у свідомості та вчинках особистості ідеї порядку й узгодженості її внутрішнього "Я" з природним, соціальним і предметним світом. Екодетермінованість гармонії проявляється у сферах життєдіяльності, механізмах утворення, формах прояву.

3.5. ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ТА МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ*

Дослідження психологічних механізмів взаємодії людини зі світом природи залишається одним з центральних в процесі розробки психологічних основ сучасного екологічної освіти.

Проблеми екологічної освіти і охорони природи вимагають вивчення психологічних причин і механізмів тієї чи іншої екологічної поведінки людей. Позитивному відношенню людей до живої природи сприяють: використання корисних властивостей організмів, гарний зовнішній вигляд, приємний голос, народна любов до живого, народні повір'я і корінні традиції, екологічно грамотна інформація. Негативне ставлення формується під впливом споживчої необхідності (полювання, лікарські рослини), огидної зовнішності і голосу, які викликають негативні емоції, легенд, забобонів, завданої «шкоди», народного невігластва (по О.Г.Листопад і В.Є. Борецько).

Теорія відношень В.М. М'ясищєва розкриває динаміку розвитку суб'єктивних відношень. Первісне накопичення позитивних і негативних реакцій на зовнішні подразники представляє умовно-рефлекторну стадію відношень. Надалі, повторні позитивні і негативні емоції, «інтегруючись мовним апаратом, виливаються насамперед у відносини любові, прихильності, боязні, гальмування, ворожнечі. Це – рівень конкретно-емоційних відношень. Діяльність, як джерело задоволення, все більше опосередковується вибіркоким ставленням до осіб соціального оточення. Ставлення набуває конкретно-індивідуального характеру». Таким чином, в процесі формування суб'єктивних відношень В.М.М'ясищєв виділяв тісно

---

* Грезе О.В. Психологічні механізми і методи формування екологічної свідомості / О.В. Швалб. // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2012. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 28. – С. 107-113.

пов'язані між собою перцептивну, емоційну, інформаційну та діяльнісну складові. Одні елементи системи можуть коригувати інші.

Спроба опису відношень за допомогою різних параметрів була зроблена сто років тому О.Ф.Лазурським і С.Л.Франком, які характеризували відношення по мірі його «інтенсивності», «диференційованості», «широти» і «обсягу». В.М.М'ясищев виділив вже 9 таких параметрів, а Б.Ф.Ломов на цій основі описав систему з 11 параметрів: 4 базових (модальність, інтенсивність, широта і стійкість) і 7 параметрів «другого порядку» (домінантність, активність, когерентність, емоційність, узагальненість, принциповість і свідомість).

Уявлення про системну модель процесу розвитку суб'єктивного ставлення до природи виступають своєрідною «психологічною матрицею», на яку може бути накладена «педагогічна калька» відповідних методів і прийомів, в якій педагогічні засоби підбираються і конструюються таким чином, щоб актуалізувати дію певного психологічного механізму або їх комбінації.

С.Д.Дерябо і В.А.Ясвіним розроблена система методологічних принципів психолого-педагогічної корекції суб'єктивного ставлення до природи, якими є: принцип формування мислеобразів (суб'єктно-етичне ставлення до природи формується не тільки на основі експериментально-логічної діяльності, а й на образному, емоційно-естетичному освоєнні і філософському осмисленні світу природи); принцип суб'єктифікації природних об'єктів стимулює формування «суб'єктної установки» у ставленні до елементів природи, що впливає на характер практичної взаємодії з ними в кращий бік; принцип екологічної коактивності (содіяльності), спрямований на стимулювання та розвиток природозберігаючих, охоронних стратегій і технологій у підростаючого покоління.

Найважливішим механізмом є *суб'єктифікація* - наділення об'єктів світу суб'єктністю, тобто властивостями, якостями і функціями суб'єкта, в результаті

чого вони відкриваються оточенню як суб'єкти. Якщо відображення природного об'єкта відбувається в просторі суб'єкт (людина) - об'єкт (тварина або рослина), то взаємодії між ними на психологічному рівні не відбувається, можливо тільки одnobічний вплив суб'єкта на об'єкт. Якщо об'єкт природи підданий суб'єктифікації, то з'являється можливість ідеально представленої психологічної взаємодії з ним, включення його в сферу дії етичних норм. Феномен суб'єктифікації грає найважливішу роль в процесі розвитку відношень особистості до природних об'єктів, є основою суб'єктно-етичного типу ставлення до природи. Саме суб'єктифікація в екологічному вихованні (моральному) є унікальним психолого-педагогічним засобом, коли в результаті ідеальної взаємодії з об'єктом природи, сам суб'єкт зазнає реальних особистісних змін, стає «іншим». Такі особистісні зміни і складають педагогічний потенціал впливу на особистість з боку світу Природи.

В.Д.Потапова, вивчаючи механізми розвитку екологічної свідомості майбутніх фахівців природокористування, вважає, що важливу роль в цьому процесі відіграє ціла функціональна система психологічних механізмів інтуїтивно-чуттєвого відображення. Вона складається із замкнутого кола таких явищ як емпатія, децентрація, рефлексія, антиципація і фасилітація, що забезпечує єдність внутрішнього психічного і зовнішнього предметного планів.

Однією з ефективних форм практики, яка розвиває екологічну свідомість, є еколого-психологічний тренінг. Цій проблемі присвячені роботи С.Д.Дерябо, Д.Н.Кавтарадзе, Г.Н.Каропа, І.В.Кряж, А.М.Львовчкіної, О.С.Мамешіної, В.А.Ясвіна, О.В.Грезе і ряду інших дослідників. Еколого-психологічний тренінг є досить універсальним щодо соціально-вікового складу групи. Він органічно вписується в роботу літніх таборів для школярів, сімейних клубів, екологічних семінарів, дитячих і молодіжних рухів.

Зазвичай у тренінгу використовується наступна стратегія. Спочатку пропонуються вправи, спрямовані на розширення перцептивного досвіду взаємодії з природою. Потім пропонуються вправи на розвиток екологічної

емпатії, стимулювання ідентифікації з природними об'єктами. Це створює психологічну основу і готовність до освоєння компетентних технологій взаємодії з природними об'єктами, чому присвячений наступний етап тренінгу. У заключній частині використовуються узагальнюючі вправи, спрямовані на корекцію стратегій взаємодії з природними об'єктами, екологізацію світогляду особистості, розширення суб'єктивного екологічного простору - зони персональної відповідальності за природу.

Широко застосовуються в роботі зі студентами активні соціально-психологічні методи формування екологічної свідомості, засновані на принципі єдності розвитку психіки і діяльності. Це методи «мозкового штурму», «круглого столу» і командної ділової гри. «Круглий стіл» на семінарі з екологічної психології - це традиційне ділове обговорення тієї чи іншої екопсихологічної проблеми на принципах демократичності та рівноправності усіх учасників. Метою «круглого столу» є кристалізація думок і ідей з певної проблеми або питання. Головним результатом «круглого столу» є більш глибоке розуміння важливості вирішення окреслених проблем і стимулювання розвитку екологічної свідомості студентів.

У методі «мозковий штурм», на відміну від «круглого столу», пріоритет віддається нестандартним ідеям, що не гарантує рівні права учасників обговорення. В рамках цієї форми навчання студентам можна запропонувати поміркувати над такою масштабною екопсихологічною проблемою як, наприклад, заходи по збереженню навколишнього середовища. Завдяки «мозкового штурму», пов'язаному з вирішенням проблем екологічної психології, формується екологічна свідомість і відповідні установки.

Метод «командної ділової гри» набуває форми групового захисту проекту, де одна група студентів пропонує свій проект із захисту або поліпшення стану навколишнього середовища і обґрунтовує його, а інша шукає

слабкі місця в проекті і критикує їх. Як показав досвід І.В.Кряж і А.М.Львовичкіної, командна ділова гра є найбільш активною і ефективною формою засвоєння екологічних цінностей та формування екологічної свідомості. Наприклад, ігри «Дилема виробника» і «Полювання» використовувалися при вивченні процесу групового вироблення екологічно значущих рішень. Екологічні ігри впливають на організацію звичайних екологічних уявлень в бік посилення значущості екологічних цінностей (шкала «екологічна стурбованість»), що часто пов'язано з особистісними змінами мотивів («переоцінка життєвих цінностей», «пошук духовної основи»).

Комплекс методик, що розвивають екологічну свідомість, розроблений О.С.Мамешіною, складається з 4 занять з великою програмою ігор, вправ і творчих завдань на екологічну тематику. Метою його є розвиток інтересу, пізнавальної і творчої активності, виховання любові до всього суцього і естетичного освоєння досконалості природи.

Еколого-психологічний тренінг отримав свій розвиток і в наших дослідженнях. Була розроблена комплексна тренінгова програма «Єдність», метою якої є розвиток екологічної свідомості, формування суб'єктно-етичного ставлення до світу природи. Принципами формування базових компонентів екологічної свідомості були: приналежність людини до природної екосистеми, єдність з живими істотами, які далеко відстоять один від одного в систематичному відношенні і невіддільність кожного біологічного виду від біосфери планети. У пропонованому тренінгу вихідною умовою є застосування в якості матеріалу для дій природних об'єктів з негативними психологічними стимулами, які чинять репелентний (відразливий) вплив на особистість. У природі ж немає нічого потворного. Потворними природні об'єкти стають в нашому сприйнятті і уявленнях навіяних частково генетичною пам'яттю предків (хоча умови життя давно змінилися в бік безпеки), а головним чином тому, що дорослі несвідомо чи свідомо формують у дітей негативне ставлення до багатьох малосимпатичних рослин і тварин.

Негативне ставлення до таких природних об'єктів скриває їх «другорядність» в картині світу особистості і відсутність моральних обмежень, певну свободу в практиці взаємодії. Проявити емпатію до симпатичної істоти досить легко, не треба докладати психологічних зусиль: вся психічна динаміка відбувається в рамках позитивного емоційного діапазону, просто посилюючись кількісно. Психічна діяльність щодо подолання раніше сформованого негативного ставлення до природних об'єктів пов'язана зі зміною якості відносин через ідентифікацію. Ця робота є більш складною і об'ємною, а отриманий результат - більш значущим для особистісного розвитку.

У подоланні негативного емоційного сприйняття важливу роль відіграє метод ідентифікації, коли учасники тренінгу виконують завдання наділення природного об'єкту внутрішнім життям, антропоморфізації його і проектування себе в даний образ «Якби це був я». При успішному вирішенні цієї віртуальної задачі відбувається розмивання психологічних бар'єрів та посилення значущості природного об'єкта в сприйнятті людиною. Це означає, що, в даному випадку, тварина стає рівною людині по цінності і значущості. Прийом ідентифікації стимулює перетворення негативного ставлення до природи в позитивне. На цьому тлі переживання емпатії і установка на партнерське ставлення до природних об'єктів виникають як логічний і природний психічний процес. Таким чином, психічний досвід тренінгу забезпечує переживання психологічної єдності всього живого на планеті.

На пізнавальному рівні корекції сформованого раніше негативного емоційного сприйняття і ставлення до елементів природи, наприклад, павукоподібних, послуговує інтелектуалізація емоцій. Змінити ставлення до таких об'єктів дозволяє знайомство зі складною і доцільною, але не завжди прийнятною людською мораллю, поведінкою їх в природі.

Рефлексія перцептивних і пізнавальних ефектів сприйняття в поєднанні з ідентифікацією та інтелектуалізацією емоцій становить

психологічний комплекс, базу для розширення особистого екологічного простору, екологічної свідомості.

В результаті застосування групової методики еколого-психологічного тренінгу збільшуються показники психологічної близькості його учасників зі світом Природи, зменшується ворожість і руйнується світоглядне протиставлення людини іншим живим істотам.

Таким чином, дослідження показали, що тренінгова ситуація ідеальної взаємодії людини із природним об'єктом, зокрема, з улюбленою твариною, якісно перетворює характер сприйняття елементів Природи, підвищує їх суб'єктність і значимість у свідомості особистості. Освоєний людиною процес суб'єктифікації (тобто наділення суб'єктністю) щодо неприємних істот, означає важливий якісний стрибок у розвитку особистості, гармонізації зв'язків зі світом і життя в цілому.

РОЗДІЛ IV. ПСИХОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я

1.1. Принцип «НЕ ЗАШКОДЬ» у психологічній допомозі та КОДЕКС ЕКОЛОГІЧНОСТІ *

В даний час, здавалося, не залишилося психологів, які не вживали б термін «екологічність», особливо в контексті, коли важливо оцінити ефективність або коректність професійного впливу на особистість, групу, систему відносин, і т.д. Автори статті про екологічність у відомій інтернет-енциклопедії «Вікіпедія» не без підстав вважають, що під екологічністю найчастіше мається на увазі принцип «не зашкодь», перенесений з медичного контексту («екологічний психотерапевтичний процес – це такий процес, який досягає поліпшення психічного здоров'я людини, не руйнуючи його особисте життя»). У даній статті ми розглянемо психологічну інтерпретацію принципу «не зашкодь» в декількох аспектах: традиційному або дефіцитарному і профіцитарному або екологічному у власному розумінні слова.

Традиційно зміст принципу екологічності, в значенні «не зашкодь», в нашому розумінні, має на увазі таку сутність.

---

* Лушин П.В. Два виміри принципу «ненашкодь» та кодекс екологічності // Практична психологія в системі вищої школи: монографія / За ред.Т.В.Бушуєвой, С.О.Ставіцької. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 38-53.

1. У певній недовірі фахівця до самого себе, зокрема, через те, що в його діях і професійних підставах є щось таке (можливо мало усвідомлюване), що потенційно небезпечно для споживача його послуг. Воно, потенційно небезпечне, підлягає особливому контролю. Звідси, потрібно постійно контролювати \ супервізувати тримання власної професійної діяльності. В іншому випадку, можна втратити свою експертну позицію і опинитися професійно неуспішним.

2. У розгляді процесу допомоги як незворотного, в сенсі того, що фахівець обмежений в можливостях уточнення і коригування своїх дій і, якщо ним допущено помилку, у нього вкрай мало можливостей її виправити. Помилки в діях професіонала чреваті втратою довіри з боку клієнта, зниженням ефективності в роботі і, отже, патологізацією (в прямому і переносному сенсі) особистості психолога, що часто може виступати в якості ознаки, наприклад, «Професійного вигорання».

3. У переконанні: психолог і клієнт – це різні, часто ізольовані одна від одної системи, внаслідок чого, можна зашкодити або, навпаки, проявити турботу про клієнта, не зашкодивши / не подбавши про себе.

4. У недовірі клієнту: він \ вона не зможе чинити опір негативному впливу з боку, наприклад, професіонала. Проблемний стан клієнта робить його вразливим, а тому на нього не можна спиратися як на фактор успішної професійної роботи.

5. У страху перед нестачею, дефіцитом соціальних джерел захисту, зокрема, в недооцінці того хто \ що, зазвичай або потенційно може допомогти клієнту в подоланні негараздів, проблем або викликів.

6. У всіх вищевказаних пунктах мається на увазі недооцінка умовно негативних станів клієнта. Прояви хаосу, невизначеності, негативних емоцій, опору і взаємної конфронтації, з точки зору більш традиційної позиції психолога, представляються небажаними явищами у роботі з клієнтом.

7. «Не зашкодь» передбачає, що клієнт – об'єкт, а не суб'єкт як активний агент зміни і, отже, професійна дія здійснюється без або при мінімальній його участі (передбачається, що фахівцеві краще знати, що краще клієнту). Тим самим, принцип «не зашкодь» традиційно реалізується в умовах директивного впливу, коли експертна позиція клієнта або зовсім не визнається, або недооцінюється.

Дані положення розкривають дефіцитарну позицію в трактуванні екологічності як «не зашкодь». Принцип екологічності в його недіфіцитарному, профіцитарному або, власне, екологічному розумінні реалізується в рамках екосистемного або екофасілітативного підходу, де як фахівець, так і клієнт з усіма їх зв'язками представляють собою відкриту самоорганізовану та саморозвиваючу екосистему пов'язаних і взаємно обумовлених агентів-елементів, які безперервно, спонтанно і необоротно прагнуть до нових можливостей свого розвитку і функціонування. Його зміст розкривається в положеннях, відображених в таблиці 1, де дана порівняльна характеристика принципу екологічності в дефіцитарному і профіцитарному трактуванні.

Психолог, так само як і клієнт, є частиною більш загальної системи. Виникнення в ній нерозуміння, конфліктів, конфронтацій, опорів є перехідними формами до розвитку і тому становлять важливу частину групового процесу в рамках колективного суб'єкта. Психологу складно передати безпосередньо певний зміст без його активного перетворення і перетворення у власні смисли клієнтом. Так само як і навпаки: розуміння смислів клієнта перевіряється і співвідноситься з системою цінностей і смислів психолога.

Таблиця 1.

Зміст принципу екологічності в дефіцитарній і профіцитарній логіці

№	Дефіцитарний зміст	Профіцитарний зміст
1	Недовіра фахівця до самого себе: в його роботі завжди може з'явитися малоусвідомлюваний і шкідливий зміст.	Довіра до себе як частини системи "фахівець-клієнт": прояв неконтрольованого – це частина роботи спільно з клієнтом.
2	Спеціаліст обмежений в можливостях уточнення і коригування своїх дій.	Спеціаліст активно прагне до взаєморозуміння з клієнтом: кожен з них вільний коригувати і погоджувати один з одним свою позицію.
3	Психолог і клієнт – частини різних систем: фахівець може шкодити / піклуватися про інше, не шкодячи / піклуючись про себе.	"Спеціаліст і клієнт" – єдина, відкрита динамічна система:
4	Недооцінка можливостей клієнта (дефіцит), який не в силах чинити опір / захищатися від негативного впливу з боку (включаючи з боку професіонала)	Важко завдати шкоди або зробити добро іншому, не завдаючи його собі.
5	Клієнт обмежений в соціальних джерелах самопомоги.	Усвідомлення профіциту (надлишку) можливостей клієнта.
6	Недооцінка фахівцем потенціалу негативних станів клієнта: "негативні стану – патологія"	Клієнт – відкрита система, постійно комутуюча з ресурсами інших систем. Звернення до психолога – це прояв здатності клієнта до соціальної саморегуляції.
7	Клієнт – не суб'єкт взаємодії з фахівцем: професійне дію здійснюється при мінімальному його участі. Рапорт з клієнтом потрібен Психотехнічна для зняття опору і реалізації суб'єктно-об'єктної моделі взаємодії між фахівцем і клієнтом.	негативні стани

Ні перший, ні другий не є безсторонніми за визначенням. Помилки та неточності, конфлікти – невід'ємні умови формування загального робочого простору між психологом і клієнтом, що дозволяє не тільки довіряти один одному, а й будувати нові спільні смисли. В результаті, припинення роботи психолога часто символізує не зміну одним іншого, але взаємну зміну, а також породження нових соціально значущих смислових конструктів. Звідси, випливає, що, наприклад, *«професійне вигорання» - це не професійно-психологічне порушення, але завершення певного контексту розвитку і перехід до нового.* У зв'язку з цим, приступаючи до роботи, психолог може боятися не стільки допустити помилки, скільки упустити шанс взаємного, власного і соціального розвитку. Звідси, *«шкода» іншому свідчить про незавершене у процесі взаємодії, про наявність додаткових можливостей узгодження індивідуальних смислів.* У клієнта з'являється можливість більш точно реалізувати наявний у нього потенціал при зверненні до іншого фахівця.

Далі для більш доступного викладу принципу екологічності, в сенсі профіциту, ми розробили кодекс екологічності.

КОДЕКС ЕКОЛОГІЧНОСТІ

Ми ставимося до оточуючого нас простору не краще, ніж до самих себе.

Неможливо зробити інших людей здоровіше раніше, ніж ми навчимося ставитися до самих себе з турботою і любов'ю.

Подолати власні смисли не можна, їх можна розвинути, інтегрувати в нові: Важливо поважати свої і, отже, чужі підстави, якими б вони не були.

Суть екологічної (профіцитарної) позиції психолога полягає в переконанні, що клієнт має значно більше можливостей реагування на ситуацію, ніж сам усвідомлює, тому він звертається до психолога, щоб відобразити свою адекватність конкретній значущій ситуації.

Екологічною є така дія, яка має не тільки індивідуальний, але і соціальний ефект, як щодо екосистеми «психолог-клієнт», так і в більш широкому контексті аж до трансформації значимої групи / спільноти.

Якщо структура розвитку – теза-антитез-синтез, то екологічна дія може включати в себе цілу палітру як умовно негативних, так і умовно позитивних станів.

Якщо психолог бачить в оповіданні клієнта готовий шлях, що веде до знайомого рішенням / результату – ця дорога, швидше за все, існує тільки в голові самого психолога, зручна йому, але не обов'язково має відношення до проблеми клієнта.

За екологічність впливу психолог і клієнт відповідають як елементи єдиної психологічної екосистеми, які проявляють себе в актах узгодженості, взаєморозуміння і сприяння.

Взаємодія психолога і клієнта – нелінійний і ймовірнісний процес, що розгортається в ситуації невизначеності. Важливо бути готовим до будь-якого повороту подій, бути толерантним до невизначеності.

Провідним критерієм екологічності є підтримка взаємодії «психолог-клієнт» в стані динаміки, самоорганізації і саморозвитку: застійні процеси змінюються переміщеннями в свідомості і діях, як клієнта, так і психолога. Важлива поява в роботі відчуття перспективи.

Психолог, не виказуючи або приховуючи своє ставлення до клієнта, як правило, породжує у нього відчуття маніпуляції. Це знижує якість «робітничого союзу» і, отже, рівень психотерапевтичного взаємодії.

Наростання моментів опору клієнта або невдоволення психологом своєю роботою може свідчити про появу нових можливостей.

У такому випадку відмова від прямого управління ситуацією, перехід на недирективне, колективне («клієнт-проблема-психолог») управління ситуацією допомагає впоратися з труднощами.

Цілеспрямована конфронтація у взаємодії між психологом і клієнтом доречна на просунутих етапах – після встановлення «робочого союзу». Екологічною може бути так звана «позитивна конфронтація», в процесі якої висловлюється сумнів в обмеженості ресурсу клієнта або ресурсів спільної роботи психолога і клієнта («Ви хочете сказати, що у вас / нас це не вийде?»).

Якщо після проведеної консультації у психолога або клієнта залишаються моменти незавершеності і / або важкі переживання, важливо домовитися про перспективи спільної роботи і можливі ресурси на час проживання неоднозначного періоду.

Якщо вищезазначені положення викликають у вас роздратування, нерозуміння, має сенс поставитися до власних переживань з увагою – екологічно. ...

1.2. СУБ'ЄКТИВНА БЛИЗЬКІСТЬ ІЗ ПРИРОДОЮ ЯК ЧИННИК ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ *

Питання про підтримку психологічного здоров'я особистості дістає особливої актуальності у зв'язку із глобальними екологічними змінами. Обумовлені руйнівним впливом людської активності на екологічні системи планети, такі зміни призводять до помітного погіршення умов життя, становлячи загрозу для здоров'я й добробуту людей. Тому проблема впливу глобальних екологічних змін, і насамперед – змін кліматичних, на психологічне здоров'я людини активно розробляється в останні роки в психології екозбереження. Разом з негативними наслідками й впливами екологічних проблем на психічне й психологічне здоров'я, усе частіше обговорюються можливі позитивні психологічні ефекти прилучення людини до природи.

У традиції екопсихології проблема психологічного здоров'я розглядається в контексті відносин людини із природним світом. Звертання до природи як підґрунтя життєвого благополуччя дозволяє об'єднати змісти зовнішнього й внутрішнього благополуччя суб'єкта та вибудувати перспективи екологічно орієнтованого розвитку особистості. Фактором психологічного благополуччя в цьому ракурсі виступає переживання своєї єдності/близькості із природним оточенням, екологічна ідентичність. При цьому сприятливий вплив природного оточення на особистість виявляється як на емоційному, так і на пізнавальному рівні. Зростає число досліджень, результати яких підтверджують позитивну роль близькості людини із природою для її благополуччя. Про це ж свідчать різноманітні види психотерапії, що базуються на взаємодії людини із природними компонентами. У практичному плані мова йде про переживання зв'язку із

---

* Кряж І.В. Суб'єктивна близькість із природою як чинник психологічного здоров'я особистості / І.В. Кряж // Психологія і особистість. – 2016. – №1 (9). – С. 43-52.

природою як про можливий ресурс для психологічного благополуччя особистості.

У закордонній інвайронментальній психології широке розповсюдження одержала гіпотеза **біофілії** – про вроджену потребу людини взаємодіяти з іншими природними формами життя. Стверджується, що проведення часу в природному оточенні задовольняє цю потребу й сприяє психологічному благополуччю, у той час як відчуження від природи може призвести до неадаптивного функціонування особистості. З теорії біофілії випливає, що, крім фактичних (об'єктивних) контактів із природним оточенням, на психологічне благополуччя може впливати суб'єктивне переживанням близькості із природою. Виходячи із цього припущення, за останнє десятиріччя в закордонній психології екозбереження було проведено значне число досліджень зв'язку між переживанням близькості із природою, суб'єктивною зв'язаністю із природою та психологічним благополуччям особистості. Феномен психологічного зв'язку із природою концептуалізований у цілій низці психологічних конструктів (зв'язаність із природою, екологічна ідентичність, близькість із природою та ін.) і психодіагностичних шкал.

С. А. Capaldi із співавт., здійснивши метаанализ за результатами 30 досліджень, встановили, хоча й слабкий, але значущий зв'язок між суб'єктивною зв'язаністю із природою та переживанням позитивних емоцій, вітальністю й задоволеністю життям. J. M. Zelenski і E. K. Nisbet у серії досліджень підтвердили позитивний зв'язок психологічної близькості із природою з проявами психологічного благополуччя особистості в його евдемоністичному трактуванні, а саме – з особистісним ростом, а також автономією й цілями в житті. Значно менш послідовним виявився зв'язок між переживанням близькості із природою та суб'єктивним благополуччям, особливо його емоційним компонентом. За результатами окремих досліджень такий зв'язок був відсутній або ж вказував на тенденцію до зниження

суб'єктивного благополуччя при посиленні когнітивного параметра близькості до природи.

Необхідність додаткових емпіричних досліджень позначеної проблеми продиктована кількома обставинами. По-перше, емпірична підтримка положення про сприятливий вплив близькості із природою на психологічне здоров'я отримана в країнах з високим рівнем життя, і при цьому дані про характер зв'язку між переживанням близькості із природою та суб'єктивним благополуччям є суперечливими. По-друге, у вже проведених дослідженнях розглядалися тільки ті показники психологічного здоров'я, що відбивають психологічне благополуччя, але не зачіпалася проблема здорової поведінки й здорового способу життя в цілому. Разом з тим, оскільки суб'єктивний зв'язок із природою формується значною мірою під впливом досвіду взаємодії із природою, яка може бути розглянута як прояв здорового способу життя, можна припустити, що суб'єктивний зв'язок із природою слугує психологічним чинником, який перешкоджає порушенням здорової поведінки. У свою чергу, відповідно до загальновідомого ствердження «*Mens sana in corporis sana*», здорова поведінка може бути розглянута як чинник ментального здоров'я.

Емпіричне дослідження впливу суб'єктивного зв'язку із природою на психологічне здоров'я

У рамках нашого дослідження психологічне здоров'я розглядається у двох аспектах: через показники суб'єктивного благополуччя й через поведінкові установки, що забезпечують (або порушують) здоровий спосіб життя, здоров'язберігаючу поведінку. Предмет нашого емпіричного дослідження склав взаємозв'язок цих двох аспектів психологічного здоров'я з переживанням особистістю свого психологічного зв'язку із природним оточенням.

Основні завдання дослідження: вивчити зв'язок показників суб'єктивного благополуччя особистості з порушеннями здоров'язберігаючої

поведінки та показниками суб'єктивної близькості із природою; перевірити гіпотезу про те, що суб'єктивний зв'язок із природою перешкоджає порушенням здорової поведінки. Також було поставлено завдання вивчити зв'язок показників суб'єктивного благополуччя з порушеннями здорової поведінки.

Методи дослідження: «Шкала психологічного благополуччя» Г. Перуе-Баду, адаптована М.В.Соколовою – виявляє емоційний компонент суб'єктивного благополуччя; «Шкала задоволеності життям» E.Diener, адаптована Д.А.Леонтьевим – виявляє когнітивний компонент суб'єктивного благополуччя; опитувальник порушень здорової поведінки О.Л.Луценко й О.Є.Габелковой, включає 7 субшкар: «Тяга до паління», «Порушення харчування», «Зневага безпекою», «Тяга до алкоголю», «Погоня за модним іміджем», «Низький самоконтроль», «Емоційна некомпетентність», «Саморуйнівна поведінка»; графічна шкала У.Шульца «Включення природи в “Я”» (містить сім діаграм Венна, що відбивають різний ступінь близькості людини до природи; дозволяє оцінити рівень включення природи у свої репрезентації «Я»); «Шкала зв'язку із природою NRS» Е.Нісбет, Дж.Зеленскі, С.Мерфі, вивчає три аспекти суб'єктивного зв'язку із природою – емоційний (ідентифікація із природою), когнітивний (прийняття екологічної перспективи – екологічна суб'єктність) і фізичний, що базується на індивідуальному досвіді взаємодії із природою.

Для перевірки моделей впливу суб'єктивного зв'язку із природою на психологічне здоров'я застосовувався метод структурного моделювання. Оцінювання параметрів моделей проводилося за методом ADFG (асимптотічно вільне від розподілу оцінювання), який не вимагає багатомірної нормальності даних.

Вибірку склали 176 харківських студентів (1-4 курси), що навчаються за різними спеціальностями, з них 107 дівчат і 69 юнаків у віці 17-23 року.

Результати дослідження і їх обговорення. Кореляційний аналіз показав

відсутність значущих кореляцій між показниками емоційного й когнітивного компонентів суб'єктивного благополуччя та показниками суб'єктивного зв'язку із природою. Це розходиться з результатами досліджень, проведених у розвинених країнах, у тому, що стосується зв'язку близькості із природою та когнітивного компонента суб'єктивного благополуччя (на вибірках з розвинених країн такий зв'язок був констатований). Але щодо зв'язку між близькістю із природою та емоційним компонентом суб'єктивного благополуччя, в окремих зарубіжних дослідженнях також фіксувалася відсутність такого зв'язку.

Результати кореляційного аналізу вказували на негативний характер зв'язку психологічної близькості із природою з порушеннями здорової поведінки. Вираженими виявилися кореляції показників ідентифікації із природою й включення природи в когнітивні репрезентації «Я» – з одного боку, та тяга до алкоголю, паління, саморуйнування – з іншого. Це дає підстави для припущення, що суб'єктивний зв'язок із природою виступає фактором, який перешкоджає діям, руйнівним для власного здоров'я.

Для перевірки цієї гіпотези застосовувався метод структурного моделювання. З урахуванням результатів кореляційного аналізу була побудована й перевірена модель (рис.1), яка включає два латентні фактори: суб'єктивний зв'язок із природою, що обумовлює ідентифікацію із природою й включення природи в репрезентації «Я», та готовність до дій, що руйнують здоров'я, таких як паління, уживання алкоголю, саморуйнування.

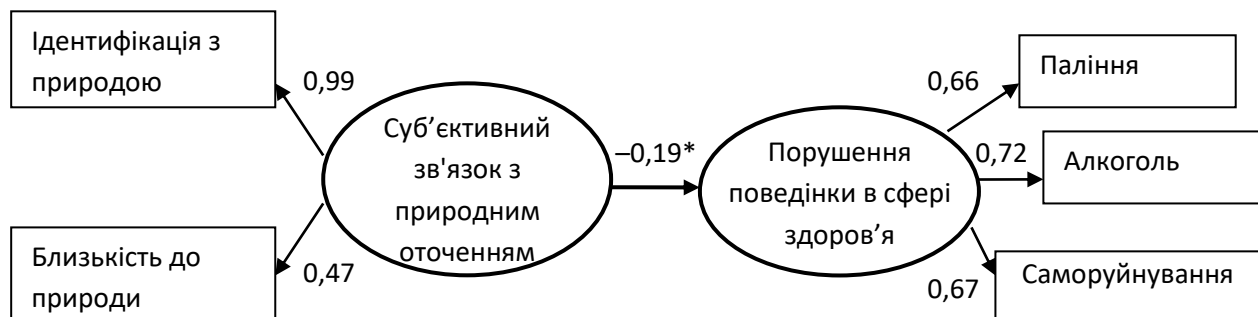

Рисунок 1. Модель впливу суб'єктивного зв'язку із природою на поведінку в

сфері здоров'я (зв'язки значущі при $p < 0,001$, крім * – $p < 0,05$).

Згідно з моделлю, латентний фактор «Зв'язок із природою», заданий показниками ідентифікації із природою (шкала NRS) і розуміння близькості до природи, виявляє слабкий негативний вплив на порушення поведінки в сфері здоров'я, обумовлені тягою до паління, алкоголю, саморуйнуванням. За всіма показниками придатності модель дістала високі значення ($\chi^2/df=5,3/4$; $p=0,26$; RMSEA 0,043; GFI 0,99; AGFI 0,95), тим самим гіпотеза про те, що переживання зв'язку із природою протидіє порушенням здорової поведінки, була підтверджена.

Наступним кроком стала перевірка припущення про те, що установки, які визначають поведінку в сфері здоров'я, є проміжною ланкою між психологічною близькістю із природою та суб'єктивним благополуччям. Теоретичні міркування, підкріплені аналізом кореляційних зв'язків, виразилися в моделі на рис.2.

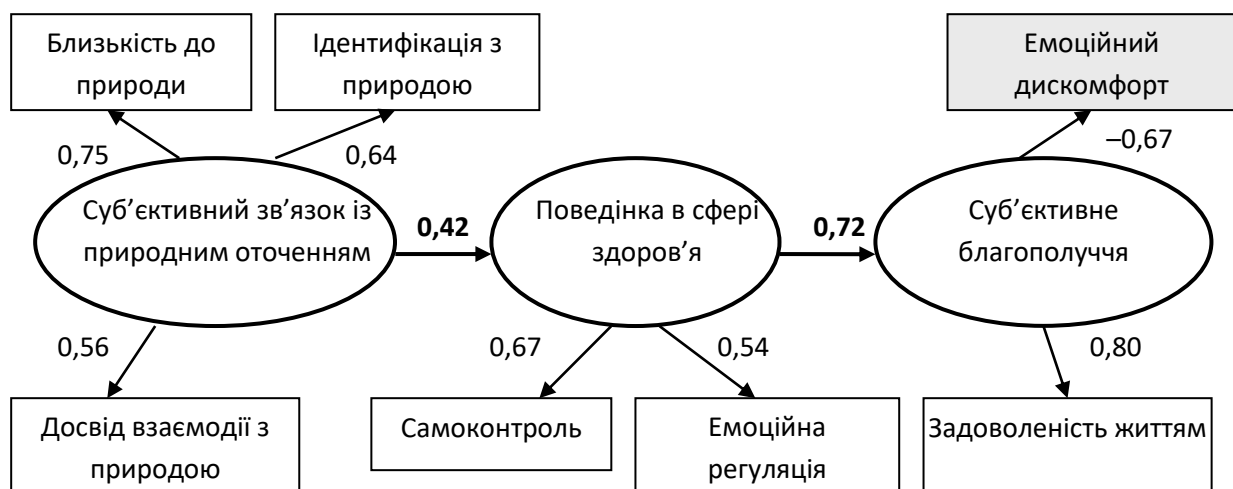

Рисунок 2. Модель опосередкованого впливу суб'єктивного зв'язку із природою на суб'єктивне благополуччя (зв'язки значущі при $p < 0,001$).

Суб'єктивний зв'язок із природним оточенням, що пояснює досвід взаємодії із природою, ідентифікацію із природою й позиціонування своєї близькості до неї, підтримує самоконтроль і емоційну регуляцію в сфері здорової поведінки, що, у свою чергу, сприяє суб'єктивному благополуччю в його емоційних і когнітивних проявах. Описана модель добре узгоджується з

емпіричними даними, на що вказують високі значення індексів придатності ($\chi^2/df=6,9/8$; $p=0,55$; RMSEA 0; GFI 0,99; AGFI 0,97).

Висновок. Суб'єктивний зв'язок із природою справляє негативний – гальмуючий – вплив на порушення поведінки в сфері здоров'я, обумовлені тягою до паління, алкоголю, саморуйнуванням. Позитивний вплив переживання близькості із природою на суб'єктивне благополуччя опосередкований показниками самоконтролю й емоційної регуляції в сфері здоров'я.

1.3. ІНТРАПСИХІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЯВИЩЕ ОНКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В ЕКОПСИХОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ *

Теоретичний аналіз проблеми. Екологічна психологія поряд з категоріями свідомості, значущих переживань і впливів вивчає середовище. Предметом екологічної психології є галузь психологічної науки, що вивчає характер та особливості психічних впливів на свідомість, своєрідний вплив на психіку природного, штучного та соціального оточення, а також внутрішнього стану самої людини.

Внутрішній стан людини або інтрапсихічне середовище - надзвичайно важлива категорія екологічної психології, яка потребує визначення і включення до предмету спеціальних психологічних досліджень. Матеріали і результати таких досліджень необхідні для прикладних сфер психологічної науки і практики: психотерапія, педагогіка виховання, театральне мистецтво, кіно, медицина та ін., особливо в них зацікавлена клініка важких недугів. Інтрапсихічне середовище людини є одним з центральних у лікуванні цукрового діабету, туберкульозу, ВІЛ/СНІД'у, раку, де внутрішні психічні стани хворої людини, їх переживання та впливи цих переживань на мобілізацію (чи пригнічення) імунних ресурсів організму є вирішальними у лікуванні. Тільки екологічна психологія з її методологією впливів і значущих переживань спроможна вирішувати такі складні психосоматичні співвідношення, які спостерігаються, наприклад, в онкології. Проте, онкопсихологія на сьогодні ще не визначилася зі своїм предметом, як самостійна сфера медико-психологічної практики.

Визначимо онкологічну психологію, як сферу психологічної науки, що вивчає психічні явища (психічні процеси, психічні стани та прояви особистості)

---

* Скребец В.О. Інтрапсихічне середовище як явище онкологічної психології в екопсихологічному контексті / В.О. Скребец // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2011. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 26. – С. 503-513.

хворої людини на рак та екопсихологічний фон її оточення, включаючи психологічний супровід і підтримку хворої людини у боротьбі за одужання. Онкопсихологію слід віднести до прикладної галузі екологічної психології, де предметом стає свідомість хворої людини у її мобілізаційній спроможності до психологічної стимуляції внутрішніх ресурсів організму, та залученні кортино-вісцеральних зв'язків імунно-гормональних активацій у боротьбі з недугом.

Ситуація онкологічного захворювання уже в момент її первинної діагностики стресогенно і деприваційно діє на свідомість і психіку, перш за все, самої хворої людини та і її близького оточення. Життєве оточення, лікувальне середовище, факт штучного вилучення людини з попереднього, звичного до хвороби способу життя дезінтегру-ють психіку людини. До того ж, внутрішні переживання трагічності свого стану, безвиході і приреченості, посилюючи негативні впливи хвороби, викликають депресивно-невротичні явища психіки, сенсо-ціннісні деструкції свідомості, депривацію життєвого тону людини та захисних сил її організму. Від онкопсихолога у першу чергу очікують конкретних практичних дій, завдяки яким став би можливим позитивний лікувальний ефект цього важкого недугу.

У відповідності з цим визначимо **об'єктом** онкопсихології (ідентичний до об'єкту екопсихології) саму хвору на рак людину, її почуття і розум, її переживання з приводу ситуації, в якій вона опинилася. Перш за все, - це її свідомість. Свідомість та особистість хворої людини на рак стають об'єктом онкопсихологічних досліджень, адже саме ці категорії психіки є найбільш чутливими й уразливими до змін, що виникають під впливом хвороби. Саме вони найбільш гостро реагують у відповідь на захворювання - деформуються ціннісно-сміслові структури особистості, цілеутворювальні і мотиваційні процеси, змінюються ставлення до світу, оцінки, самооцінки і домагання, трансформується «Я - концепція» в цілому. Глибина і рівні особистісних деформацій, певно, можуть бути різними та залежати від різних причин (від особливостей соціалізації психодинамічних властивостей людини, навичок і

знань, тендерних особливостей і т.ін.), але ці структури в онкології мало вивчені і клініцистами практично не враховуються. Тому **предметом** онкопсихологічних досліджень може бути будь-яка складова особистісних проявів хвороби на рак людини, їх залежність чи толерантність до впливів. Проте, усі вони будуть опосередкованими наявністю переживань і ставлень (з приводу чи по відношенню до себе, інших, якихось життєвих цінностей, хвороби, смерті і т.ін.). Через це, впливи, переживання і ставлення хворої на рак людини інтегровано будуть складати предмет дослідження у цій галузі психологічного знання. Віра і надія або апатія чи безнадійність є похідними від означених переживань, ними ж і будуть опосередковуватись відповідні впливи та ставлення. Особливої уваги в онкології займають впливи самосвідомості на мобілізаційний стан боротися з хворобою). Усе це стає предметом онкопсихології.

Завданнями онкопсихологічного дослідження, як і будь-якого втручання, будуть, як і в медицині, досягнення позитивного лікувального ефекту, формування потужної (фіксованої) установки на видужання, мобілізацію внутрішніх ресурсів організму, реабілітаційна допомога, підтримка після видужання...

Емпіричне дослідження. У дослідженні стояла мета перевірити гіпотезу імунної мобілізації захисних сил організму шляхом цілеспрямованих психологічних впливів на свідомість онкологічно хворих людей. Попередньо лікарем-імунологом було сформульоване припущення, що імунітет організму протягом усього життя людини здійснює свої захисні функції по-різному. Зовсім своєрідно він веде себе при захворюванні раком. Від народження ефективність дії імунної системи не значна, але в міру розвитку дитини вона зростає, збільшується, міцніє, досягаючи певного свого індивідуального рівня. Цей рівень знаходиться десь перед піком індивідуальних можливостей, неподалік від перелому кривої. Зона дії імунітету то дещо опускається, то підвищується. У нормі цей тонус імунітету зберігається на все життя людини, і

лише на старості переходить за свій пік, надалі постійно знижуючись, угасає зовсім при смерті. Але це в нормі.

У ракового хворого внаслідок стресу (психологічного, можливо фізіологічного) режим функціонування кортико-вісцеральних механізмів психічної саморегуляції імунної системи різко порушується й у результаті імунітет, так би мовити, "перескакує" через свій пік і починає функціонувати в спадній площині та незалежно від віку поступово згасає. Це означає, що можливості самого організму протистояти захворюванню порушуються, вони ніби скочуються по похилій вниз, що неминуче призводить до смерті. Наша задача, вважає лікар-імунолог, психологічними можливостями, методами і засобами психологічної роботи мобілізувати імунітет ракового хворого, а в ідеалі, "перекинути" функціонування його імунної системи через пік у зворотному порядку, де йому й належно бути, а далі - підтримка клінічною імунотерапією і... видужування.

Методи та організація дослідження. Проблема методу в онкопсихології - особлива проблема. З нашої точки зору, методи онкопсихологічного дослідження повинні розглядатися як формувальні і поділятимуться вони на три категорії: діагностичні, методи актуалізації, стимулювання тих чи інших механізмів організму, що мають причетність до захворювання та методи психологічного впливу і зворотного зв'язку. Зупинимось на двох останніх, діагностичні спеціально розглядати не будемо.

Методи актуалізації і стимулювання мають безпосереднє відношення до формування уявлень про своє захворювання, створюють конкретні очікування чи готовність діяти певним чином, займати визначену позицію, мобілізуватися.

Методи психологічного впливу спрямовані на формування фіксованих позитивного змісту установок, спрямованих на боротьбу зі своїм важким захворюванням.

Таких методів в онкопсихології готових і перевірених практично немає. У

даному онкопсихологічному дослідженні вони розроблялися спеціально.

Шляхом пілотажного експерименту автором розроблені та емпірично апробовані методи:

- 1) логіко-психологічний метод розкриття діагнозу;
- 2) метод фіксованої установки на розуміння сутності психологічних диспозицій протиборства патологічних новоутворень ракового захворювання (злоякісних клітин) і біологічних механізмів захисту (імунної системи організму). Це методика «апельсин», завдяки якій хворі на рак люди стали розрізняти югініко-терапевтичний смисл поведінкових диспозицій: компроміс, тиск, уникнення, поступка, співробітництво у боротьбі з недугою;
- 3) інтерактивний метод аудіалізації проблеми раку - онкопсиходрама. Вербально-образна модель протиборства, завдяки якій формуються і закріплюються у свідомості хворих людей ціннісно-сміслові установки переваг у лікуванні психологічних диспозицій - тиску на хворобу і співробітництва з лікарями та власними ресурсами імунного захисту;
- 4) діяльнісно-маніпулятивний метод - гра в карти на видужування. Карткові технології в психології використовуються давно й успішно. Розроблена оригінальна вправа є не що інше, як своє рідний психологічний «масаж» психоемоційної та мотиваційно-вольової сфери хворої людини в її мобілізації на лікування. Надія і віра в одужання підкріплюється випадковістю картярської гри;
- 5) метод стимулювання пошукової активності та психологічних механізмів захисту від негативних переживань. Це - специфічний для онкопереживань метод ідеомоторного тренування.

Авторський пошук і сутність означених методів змістовно представлені у щойно випущеному з друку науково-методичному посібнику. В ньому ж подається й метод візуалізації проблеми раку американських авторів С. і К.Саймонтонів, який ґрунтується на прийомах ідеомоторного тренування. Автор його не використовував.

Організаційно емпіричне дослідження проводилося в хіміотерапевтичному відділенні онкодиспансеру протягом року можливостями й засобами групового психологічного тренінгу. Тренінг проводився з однією групою на протязі 5 днів щоденно, де кожного дня відпрацьовувались наведені методи послідовно (в один день одна вправа чи метод). Це був 20-годинний тренінг. Загалом в емпіричному експерименті прийняло участь близько 600 хворих на рак пацієнтів онкодиспансеру - самих різних за віком, статтю, освітою, фахом. Усі групи були змішаними. Об'єднувало їх одне - в діагнозі рак.

Результати дослідження. Загальним для всіх груп і для всіх занять був позитивний психоемоційний ефект, що проявлявся у збуджено-тонізуючому настрої, пожвавленні активності, появі інтересу до життя. Окрім того, що спостерігалось зовні, ми виконали наукові діагностичні вимірювання як психологічні, так і клінічні.

Прийнято вважати, що об'єктивна клінічна діагностика є більш переконливою, ніж «суб'єктивна» психологічна. Тому нами здійснювалась комплексна діагностика: психологічна 8-колірним тестом М.Люгпера та імунологічна лабораторна діагностика.

Заняття 1. Розкриття діагнозу та усвідомлення біологічної природи ракового новоутворення. Нереалізована стихійна реакція внутрішнього протесту й обурення з приводу захворювання, розгубленість, тривога і занепокоєння, тупікова безпорадність змінюються усвідомленим ставленням до захворювання. Приходить розуміння, що лікування - річ доцільна, адже ракові клітини мають ту саму біологічну природу. Починають руйнуватися відчуття приреченості, туги, смутку, закритості. У свідомості з'являється надія, як імовірна логічна основа виходу з кризи. Об'єктивно різко підвищується вегетативний тонус та починає зменшуватись сумарне відхилення від аутентичної норми.

За матеріалами імунодіagnostики перше заняття викликає зниження вмісту Т-лімфоцитів у крові, підвищення вмісту В-лімфоцитів та сировоткових імуноглобулінів.

Заняття 2. Тренування з вибором стратегії протиборства. Метафора «апельсину» у протидії захисного механізму організму і механізму захворювання.

По завершенню заняття ілюзії розвіюються чи значно послаблюються, та щоб не втрачати шанси, з'являється пошукова активність, формується готовність до союзу і партнерства в групі та співробітництва з медициною, виникає зацікавленість до мобілізації власних ресурсів. Загострюється мотиваційна напруга. Появляється потреба розібратися зі своїм захворюванням, знайти свої варіанти реалізації невичерпаних внутрішніх ресурсів організму. Проте психофізіологічний статус інерційно чинить опір - сумарне відхилення від аутотентичної норми дещо збільшується та зменшується вегетативний компонент порівняно з тими показниками, що були досягнуті в попередньому, першому занятті.

У другому занятті за імунодіагностичними даними вже спостерігається специфічна реакція мобілізаційного характеру: В-лімфоцити в крові нормалізуються, а фагоцитарні Т-хелпери, ранні В-лімфоцити і циркулюючі імунні комплекси активізуються.

Заняття 3. Психодрама. У психологічному статусі перед заняттям з'являється готовність до активного опору хворобі і схильність до співробітництва, відчуття самоконтролю і мобілізації. В емоційно-мотиваційних установках відчутна вимогливість, наполегливість, готовність до рішучих дій.

Після заняття спостерігаються позитивні зміни психофізіологічних критеріїв як психоенергетичного тону, так і функціональної нормотонії. Психологічні зміни виявилися неоднозначними, але здебільшого позитивного спрямування: у когось в особистісних структурах психіки - актуалізація потреб у самореалізації, самоствердженні, саморозвитку, самовладанні, у когось в мотиваційних

- устремління до подолання, бажання дійства, енергетичне пожвавлення

лення, хоча були й такі пацієнти, в яких ці зміни виявилися неві разними.

За лабораторною імунодіagnostикою в кінці третього заняття спостерігалось підвищення нульових і Т-активних лімфоцитів. За лікарськими інтерпретаціями, вже тепер досягається досить потужний загальний фон мобілізації імунної системи. В обговореннях з лікарями даного феномену слідувало, що результат, який з'являється тут, є дуже сприятливим і обнадійливим, але потрібні ще більш специфічні психологічні впливи та їх відповідна лікарська підтримка, що є предметом для пошуків фармакологічної імунотерапії.

Заняття 4. Гра в карти на одужання. До початку заняття з'являється потреба в пошуку радикальних засобів виходу з внутрішньої кризи, бажання індивідуальної роботи, відчуття глибокої причетності (компліцитності) до курсу лікування.

Картярська гра на одужання змінила психофізіологічний статус до нормотонії. Самосвідомість збагатилася уявою почуттєвих образів взаємодії хворої людини з потенційними можливостями лікуватися, відбувся зсув цінностей лікування від настороженого до усвідомленої необхідності. Потрібне активне втручання лікарської імунотерапії. Психотерапія, схоже, утримала нахил сповзання активності імунної системи вниз, зафіксувала і дещо підняла її активність

- ефект, якого очікував лікар-імунолог, фактично досягнутий.

За лабораторною діагностикою у занятті з картами досить потужно мобілізується імунна система онкохворих, відслідковується зв'язок вираженості імунних реакцій з посиленням активації симпатико-адреналової системи. Цікаво, що підвищення викиду в кров адреналіну супроводжується посиленням фагоцитозу і гіпер-секрецією імуноглобуліну ІgM.

Заняття 5. Переживання. Проблема психологічного супроводу онкохворих у їх лікуванні багатопланова. Тому від психологічної мобілізації часом треба переключатися на актуальні психічні стани тривоги і побоювань,

страхів, нав'язливих переживань тощо. Хоча, зрозуміло, що це є відхилення від обраної в попередніх заняттях мобілізаційної тактики, але ми його проводили.

По завершенню заняття заданий попередньо напрям психологічної мобілізації як би інерційно продовжував розгортатися і в цій частині роботи з психологом. Вегетативний, тобто психотонічний компонент ще більше посилюється, але тут збільшується й відхилення від аутентичної норми (що не бажано). У психологічному статусі продовжує наростати готовність до уже сформованої пошукової активності по досягненню бажаного результату - одужання.

П'яте заняття в імунологічних аналізах показує генералізовану мобілізацію імунної системи за рахунок загального підвищення мітогенної активності лімфоцитів та природних їх кіллерів. Збільшується їх загальна кількість, більше стає в крові Т-лімфоцитів, Т-хелперів, Т- супресорів.

Обговорення результатів дослідження. Як показала лабораторна діагностика реакцій імунної системи учасників онкопсихо-логічного тренінгу, інтрапсихічний простір наших пацієнтів виявився дуже чутливим до ситуації психологічного впливу. Це підтверджується й психологічним тестуванням.

Очевидно, що цілеспрямовані, спеціально організовані психологічні впливи на свідомість онкологічно хворих людей, а через неї на власний інтрапсихічний простір, включають відповідні кортико-вісцеральні механізми тонічних реакцій імунної системи. Хоча це і є предметом спеціальних та комплексних, сумісних з клініцистами проблем, подальших пошуків, медико-психологічних досліджень у площині імунотерапії, отримані результати дозволяють вже зараз обговорювати зацікавлені психосоматичні зв'язки і кортико-вісцеральні механізми кори головного мозку.

У разі нашої практики, віра в можливість видужати не з'являється автоматично після того, як хворі змінюють свої погляди на хворобу або ті проблеми, з якими їм довелося зіткнутися. Віра в одужання формується послідовно цілим рядом психологічних прийомів, направлених на спонукання

до активної позиції співпраці й опору хворобі. Недостатньо зайняти позицію активного протиборства, потрібно ще навчитися цю позицію реалізовувати, повірити в те, що така позиція, як і засоби її забезпечення, є не ілюзія і не фантастика, а доступна кожному реальність. Саме для цього нам знадобилися вправи з «апельсином», психодрама, гральні карти на одужання...

Висновки. 1. Інтрапсихічний простір належить до внутрішньо-особистісного середовища людини, яке представлене свідомості здебільшого імпліцитно, проте в ньому і через нього здійснюються переживання і ставлення особистості до об'єктивної та суб'єктивної дійсності.

2. Спеціально організовані психологічні впливи детермінують інтрапсихічний простір людини, викликаючи стенічні чи астенічні реакції як організму в цілому, так і окремих його функціональних систем.

3. Онкопсихологічна практика вочевидь ілюструє факти інтрапсихічних впливів на функціональні стани хвороби і здоров'я.

4. Незважаючи на значущість психосоматичних зв'язків інтрапсихічного середовища, людина у разі важкого недугу не спроможна самотійно управляти імунною мобілізацією з метою видужування. Але їх можна коригувати за допомогою екопсихотерапевтичних методів і процедур інтерактивного впливу.

5. Сфера інтрапсихічних явищ в онкології відноситься до компетенції екологічної психології і потребує подальших спеціальних досліджень.

1.4. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ПОТЕРПІЛИМ ВІД НАСЛІДКІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ*

...Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, що постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи» та Постанова Кабінету міністрів України (1991 р.) визначили категорії населення, що потребують державної допомоги. Наукове обґрунтування такої допомоги забезпечується Державною програмою охорони здоров'я, соціально-психологічної реабілітації і соціально-правового захисту дітей і підлітків (програма «Діти Чорнобиля»).

Згідно із вищезазначеними та прийнятими згодом нормативними документами, в Україні державної допомоги потребують 60 тис. дітей, евакуйованих із 30-кілометрової зони відчуження, 250 тис. дітей із зони безумовного відселення, близько 600 тис. дітей зон гарантованого добровільного відселення та посиленого радіоекологічного контролю, а також діти, які народилися або будуть народжені батьками – ліквідаторами наслідків аварії на ЧАЕС, іншими громадянами, що постраждали від чорнобильської катастрофи. Отже кількість дітей, що потребують допомоги в Україні наближається до 1 млн.

А оскільки кількість «ліквідаторів» щороку продовжує зростати та час від часу з'являється нова інформація про радіаційно забруднені регіони, то статус потерпілих отримують ще десятки тисяч людей, які також потребуватимуть допомоги.

Звичайно психологічної допомоги потребують не тільки ті дорослі і діти, які мають відповідні посвідчення, а й ті, хто відчуває потребу у ній. Сьогодні розв'язати цю проблему неможливо, оскільки в Україні немає розвиненої системи установ психологічної допомоги населенню, хоча певні

---

* Яковенко С.І. Фрагменти розділу 4 монографії «Психологія людини за умов радіоекологічного лиха». – К.: Чорнобильінтнерінформ, 1996. – 175 с. С. 119-123.

служби («телефони довіри», центри психічного здоров'я тощо) створені і вже діють. З ними конкурують всілякі шарлатани, які заповнюють нішу, що утворилася у зв'язку із потребою в допомозі і відсутністю відповідної інфраструктури для її надання.

Причини незадовільного стану розв'язання проблеми надання психологічної допомоги потерпілим, що склався на початку 90-х років насамперед полягають у відсутності коштів та політичної волі для реалізації науково обґрунтованої концепції подолання соціально-психологічних та медико-психологічних наслідків аварії на ЧАЕС, побудованої на підставі сучасних наукових даних, а також механізму (відповідної інфраструктури) її реалізації...

При наданні психологічної допомоги рекомендовано керуватися такими ...вихідними принципами:

- доступність допомоги (інформаційна, територіальна, фінансова, останнє не означає, що допомога обов'язково має бути безоплатною);
- оперативність, своєчасність, адекватність стадіям розвитку ситуації (невідкладна, посткатастрофічна, на віддаленому етапі) та переживанням суб'єкта (гострий період, період адаптації, відновлення нормального функціонування, посттравми);
- диференційований до дорослих і дітей різних вікових, територіальних та інших груп, з різними психологічними проблемами;
- системність та систематичність, оскільки ювілейні ефекти (роковини) чи поодинокі випадки допомоги окремим особам тільки акцентують увагу на відсутності системності в цій роботі;

Комплексний міждисциплінарний підхід, що передбачає роботу на різних рівнях: з індивідами, сім'ями, контактною та іншими групами; більшими соціальними системами, в межах яких має функціонувати індивід (бути прийнятим оточенням), взаємодія фахівців різного профілю як єдиної команди, узгодженість заходів, що здійснюються різними відомствами;

– компетентність та відповідальність тих, хто береться допомагати іншим як волонтер чи фахівець;

– орієнтація на розвиток особистості як головну мету і результат психологічної допомоги, замість гіпердіагностики та реалізації себе в процесі надання допомоги іншим;

– максимальна активність суб'єкту, обмеження допомоги тільки необхідною та достатньою;

– увага до прийнятності методів надання допомоги, її варіабельність відповідно до запитів потерпілих, а не уподобань фахівця.

Можна побачити певну неоднорідність наведених принципів й неможливість скористатися всіма одночасно, – принаймні тепер – не можливо. Наприклад, враховуючи значну кількість осіб, що потенційно потребують психологічної допомоги і підтримки, дефіцит кваліфікованих психологічних кадрів, досить складно забезпечити одночасну реалізацію принципів оперативності та компетентності надання допомоги. За таких умов варто зосередити увагу на не прямій, а опосередкованій допомозі потерпілим за рахунок психолого-педагогічного обґрунтування заходів щодо забезпечення належних умов розвитку дітей ф підлітків, використовуючи існуючі заклади освіти зони чорнобильської катастрофи; обов'язкового проведення гуманітарної експертизи рішень щодо умов їх навчання чи оздоровлення тощо у санаторно-курортних закладах, організації навчання, виховання, оздоровлення, організації дозвілля; акцентуючи увагу на підвищенні психологічної культури населення.

Враховуючі вищевикладене, вважаємо за потрібне спрямовувати зусилля на пошук простих, дешевих, компактних переважно групових методів надання психологічної допомоги, доступних для пересічних фахівців, які не потребують значних витрат часу, фінансових ресурсів чи спеціального обладнання, не матимуть негативних наслідків при масовому впровадженні.

Підготовка кваліфікованих кадрів вимагає часу, отже якісна допомога може прийти до потерпілих через 5-7 років після травмуючої події. Саме цей факт може спровокувати колективний стрес безпомічності. Своєчасна, хоча і не дуже кваліфікована допомога краща, ніж допомога кваліфікована, але надана запізно.

Незрозумілі та незвичні для більшості потерпілих «новітні»¹ методи психотерапії часто виявляються несприйнятливими, відкидаються через не сформованість відповідного запиту. У деяких випадках спостерігається відсутність диференційованого підходу до дорослих та дітей різних вікових та територіальних груп, з різними психологічними проблемами, а також відсутність комплексності у розв'язанні їхніх медичних, житлових, соціальних й психологічних проблем. Через надмірне захоплення психолога-практика терапевтичним процесом і втраті почуття кінцевої мети (найчастіше при неадекватній мотивації діяльності практикуючого фахівця чи волонтера) у потерпілих виникає почуття незадоволення психологічною допомогою як такою, яка не дає стійкого та зрозумілого результату.

Нереалізованість власної активності потерпілих може призвести до виникнення «надбаної безпомічності» і зміцнення «рентних установок», бажання перекласти відповідальність за власне життя на інших. Не випадково ми спостерігаємо у потерпілих тугу за директивним методами втручання в їхнє життя. Ось чому важливим є розвиток не відомчої психологічної служби за місцем проживання, лікування чи відпочинку потерпілих, облік інформації, використання даних моніторингу на рівні класу, школи в інтересах дітей при –проведенні індивідуальних консультацій, для прийняття рішень на рівні району, міста, держави загалом; ініціація та підтримка діяльності громадських організацій та окремих ініціативних громадян, спрямованої на само- і взаємодопомогу потерпілих.

---

¹ Слово «новітні» подане в лапках тому, що, наприклад музичу терапію використовував ще Піфагор. Не варто називати новітніми методами заняття йогою чи медитації, яким тисячі років, психоаналізу та гештальт-терапії теж один десяток років.

Значна кількість потерпілих висуває на перший план організаційні та управлінські питання, розв'язання яких потребує уважного ставлення до сутності самого поняття допомога, коріння якого вбачається у змозі, спроможності особи самостійно справлятися із життєвими – без допомоги інших.

В країнах із розвиненою системою психологічної допомоги головна увага приділяється створенню сприятливих умов для реалізації своїх здібностей, успішного функціонування в соціумі, досягнення своїх цілей, балансу інтересів всіх людей, пріоритетності у сприянні розвитку, веденню здорового способу життя в широкому розумінні слова... Психологічна допомога розглядається нами к процес, що має об'єкт, суб'єкта, початок і завершення, мету і засоби її досягнення, певний результат, який залежить від складності проблеми/м, вмотивованості клієнта, тривалості та інтенсивності терапевтичної роботи, кваліфікації фахівця, здатності скористатися допомогою, підтримки оточення волонтерів, рідних, ширшого оточення.

Такий підхід зумовлює специфіку надання допомоги дітям та підліткам, оскільки вони тільки входять у соціум, отже їх здатність до успішного функціонування залежить від можливостей особистісного розвитку, наявності умов для створення того потенціалу, який буде реалізований ними у майбутньому.

Виходячи із викладеного, можна виокремити три типи наданн психологічної допомоги потерпілим:

1. Непрофесійна само- і взаємодопомога потерпілих, яка є найбільш доступною, оперативною й досить ефективною за умов достатнього загального рівня психологічної культури населення. Як позитивний момент постчорнобильської ситуації варто відзначити різке збільшення якості і кількості науково-популярних видань з психології, частина яких стосувалася

практиці само- та взаємодопомоги в екстремальних та стресогенних ситуаціях²...

...Слід зазначити, що на місцях недостатня увага приділялася роботі із малими групами за місцем їх проживання чи праці, слабо використовувався потенціал авторитету місцевих лідерів громадської думки для формування продуктивних моделей поведінки в постчорнобильській ситуації. Нехтування цими чинниками призвело вже до виникнення проблеми «самоселів» в зоні відчуження, масової відмови від переселення в екологічно «чисті» місця мешканців зони обов'язкового відселення тощо.

2. Професійна пряма (безпосередня, «обличчя до обличчя») допомога потерпілим силами психологів, що працюють в установах охорони здоров'я (медичні психологи), народної освіти (психологи системи народної освіти), психологів та соціальних працівників інших відомств, а також психологів регіональних центрів соціально-психологічної реабілітації, що були створені на місцях за програмою ЮНЕСКО-Чорнобиль. Вона могла мати індивідуальний або груповий характер і здійснювалась у формі консультування, тренінгів, психотерапевтичної допомоги. В одних випадках клієнт може звернутися за допомогою, в інших – допомога надається за ініціативою практиків, в деяких випадках – у спосіб, коли людина не відчуває втручання. Нагромаджений досвід надання психологічної допомоги свідчить про необхідність її найширшої пропаганди з метою формування відповідного запиту і здатності користуватися допомогою.

3. Професійна не пряма, опосередкована допомога, здійснювана на рівні країни, області, району, громади тощо, як інфраструктурні заходи, освітні та інші заходи. Вона передбачає участь психологів у:

---

² Наприклад: Бондаренко А.Ф., Социальная психотерапия личности, – К., 1991. – 189 с. Рейнуотер Дж. Это в ваших силах, Как стать собственным психотерапевтом, \ под общ. Ред. Ф.Е.Василюка. – М.: Прогресс, 1992. – 240 с. Колодзин Б. Как жить после психической травмы. – М.: Шанс, 1992. – 95 с. Пергамещик Л.А. Психологические механизмы адаптации учащихся к новым условиям жизни и деятельности. – Минск, 1993. – 65 с. тощо.

а) гуманітарній експертизі управлінських рішень щодо організації життєдіяльності потерпілих;

б) розробці цільових програм соціально-психологічної реабілітації і правового захисту потерпілих;

в) розробці рекомендацій щодо створення належних умов для повноцінного розвитку дітей і підлітків, постраждалих внаслідок чорнобильської катастрофи, для впровадження за місцем проживання, оздоровлення та лікування;

г) підготовка кадрів (професії типу «людина – людина»): медиків, педагогів, психологів, соціальних працівників для роботи з населенням регіонів радіаційного забруднення чи відселення потерпілих, а також їхніх помічників-волонтерів.

1.5. ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ НАСЛІДКІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ*

Проблемам та наслідкам Чорнобильської катастрофи присвячено велику кількість праць науковців, що працюють у різних галузях науки: ядерній фізиці, радіології, медицині, екології, біології і, безумовно, психології. Зокрема, соціально-психологічним наслідкам Чорнобильської катастрофи присвятили свої дослідження такі українські вчені, як В.О. Скребець, С.І. Яковенко, Ю.М. Швалб, В.О. Моляко та інші.

Варто зазначити, якщо у перші роки після катастрофи в засобах масової інформації більше говорилося про вплив радіації на фізичний стан людей, то пізніше стали більше приділяти увагу соціально-психологічним наслідкам Чорнобильської катастрофи.

Наприкінці 2001 року був опублікований звіт Наукового комітету з питань дії атомної радіації (НКДАР) ООН – “Людські наслідки ядерного інциденту в Чорнобилі”. Основні висновки, що були зроблені НКДАР ООН на 15-му році після Чорнобильської катастрофи і стосувалися саме соціально-психологічних аспектів були такими:

- 1) Значну шкоду (що майже не передбачалося відразу після катастрофи) принесло переселення людей з постраждалих районів, яке спричинило розділення родин, безробіття серед вимушених мігрантів, алкоголізація населення та розпад сімей, депресії і хвороби, викликані стресом.
- 2) Незначні пільги, додаткові нетривалі відпустки, різні види допомоги (досить незначної) зробили населення Чорнобильської зони залежним від

---

* Львовочкіна А.М. Проблеми подолання соціально-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи: історія і сьогодення / А.М. Львовочкіна // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2016. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 41. – С. 202-210.

різних видів установ та властей і призвели до відчуття фаталізму та песимізму, а також сформували рентні установки.

Отже, у людей, які проживали на територіях, що були забруднені радіоактивними викидами раптово змінилося життя: вони втратили не тільки здоров'я, але й середовище свого існування, роботу, друзі, а часто й сімейні зв'язки, а разом з цим – впевненість у завтрашньому дні. Вченими було досліджено специфічні психологічні явища на пост чорнобильському просторі. До цих явищ, у першу чергу, можна віднести так званий «синдром чорнобильця», який, у свою чергу, складають такі симптоми: рентні установки; позиція «жертви»; відчуття втраченого здоров'я; «симптом евакуації»; «симптом винятковості»; «відчуття втраченого майбутнього»; симптом вивченої безпорадності. Розглянемо більш детально перелічені симптоми, що створюють синдром чорнобильця.

Одним із найбільш виразних симптомів є *симптом рентних установок*. Рента – економічний термін, що використовувався, зокрема, у позаминулому столітті і означав певний вид виплати, яку людина отримує протягом життя, і для отримання якої не потрібно затрачувати зусилля, наприклад, працювати. Говорячи про рентні установки, слід також нагадати, що у високорозвинених країнах, коли люди потерпають від стихійних лих чи техногенних катастроф, вони отримують одночасне відшкодування від держави та страхових компаній. Завдяки цим відшкодуванням люди можуть змінити місце проживання, придбати нову квартиру або будинок, відпочити та відновити сили після пережитого стресу, а потім влаштуватись на нову роботу і продовжувати життя як активний і повноцінний громадянин. Але це, на жаль, не стосувалося громадян Радянської України, що постраждали від наслідків Чорнобильської катастрофи. Евакуйовані із Чорнобильської зони отримали нові помешкання, але у них виникло чимало матеріальних проблем у зв'язку з переїздом та необхідністю лікування. Далеко не завжди ці люди мали можливість влаштуватися на роботу, яка б давала пристойний заробіток.

Отже, основні очікування цієї категорії постраждалих спрямовані на допомогу від держави та благодійних організацій – доплати, пільги, путівки та інше. Ця матеріальна допомога є досить незначною, але чорнобильці стали залежними від неї, вони бояться її втратити, вони страждають, коли черговий раз чують про відміну цієї допомоги, тобто у них сформувалися стійкі рентні установки – очікування регулярної допомоги ззовні.

Наступний симптом - *позиція «жертви»*. Невдовзі після аварії на ЧАЕС у засобах масової інформації з'явилося стійке кліше – «жертви Чорнобильської катастрофи». Спочатку жертвами називали тільки тих, хто безпосередньо знаходився на Чорнобильській атомній станції і постраждав внаслідок вибуху та пожеги на станції. Але згодом «жертвами» стали називатися усі мешканці Чорнобильської зони. Значна частина мешканців почала поводити себе у відповідності з цим визначенням – безпорадно та безпомічно. Разом із тим, варто зазначити, що бути жертвою чи не бути – це вибір самої людини, адже, коли вона залишилася живою, вона, як варіант, може обирати собі роль борця за кращу долю, а не роль жертви.

Симптом відчуття втраченого здоров'я. Формування симптому «втраченого здоров'я» відбулося значною мірою завдяки безвідповідальним заявам, що з'явилися у засобах масової інформації після того, як було знято табу з теми: «Наслідки Чорнобильської катастрофи». В газетах можна було прочитати про тотальне руйнування генофонду української нації внаслідок радіаційного впливу, про стовідсоткову захворюваність на онкологічні хвороби, а також про накопичення генних порушень та зростання різних захворювань та каліцтв у послідуєчих поколіннях – дітях та онуках чорнобильців. Такі заяви сприяли тому, що навіть ті люди, що не мають ніяких серйозних захворювань, вважають себе безнадійно хворими.

«Симптом евакуації». Симптом евакуації виражається у тому, що переселенці із забруднених радіацією земель не можуть адаптуватися на новому місці, і відчують там себе не постійними жителями, а «тимчасово

переселеними», тобто – евакуйованими. Відповідно цьому статусу вони й будують своє життя – не облаштовуються фундаментально, не займаються господарською діяльністю, не витрачають раціонально свій час. А літні люди, які так і не змогли подолати ностальгію за малою батьківщиною, останнім часом повертаються назад, на забруднені радіацією землі. Отже, завданням психологів, педагогів, соціальних працівників та лідерів місцевих громад мала би стати допомога переселенцям у освоєнні нових місць проживання з метою зробити їх своїми та стати господарями на новому місці.

«Симптом винятковості». Слід зазначити, що навколо постраждалих від Чорнобильської катастрофи склалася парадоксальна ситуація: з одного боку їм надають мізерну матеріальну допомогу, а з іншого навколо цієї категорії людей завжди точиться надто багато розмов – про них часто говорять у засобах масової інформації, їх використовують у політичних іграх, на них звертають увагу під час виборчих кампаній. Усе це сприяє формуванню у чорнобильців так званого «симптому винятковості».

«Відчуття втраченого майбутнього» Як показали наші дослідження та дослідження наших колег, чорнобильці не мали дальньої перспективи у плануванні свого життя.

«Симптом вивченої безпорадності». Симптом вивченої безпорадності можна діагностувати у тому випадку, коли тривалий час людину переконують у тому, що вона нічого сама не може вдіяти для себе та для своїх близьких, і, нарешті вона починає у це вірити.

Отже, Чорнобильська катастрофа завдала значної шкоди не тільки здоров'ю людей, але і їхньому психологічному стану, який у свою чергу став психосоматичним чинником порушення здоров'я. Утворилося певне «коло», яке важко розірвати. Українським та зарубіжним вченим довелося докласти значних зусиль, щоб знайти шляхи, методи та технології подолання соціально-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи. Ці дослідження зберегли свою актуальність до сьогодні. Зазначені нами

симптоми нині спостерігаються також у біженців із зони АТО та воїнів, що отримали інвалідність. Так, сьогодні можна спостерігати рентні установки у частини бійців АТО (особливо у тих, що отримали інвалідність), а також у біженців та вимушених переселенців із зони антитерористичної операції. У цих категорій суспільства також можна спостерігати позицію «жертви», відчуття втраченого здоров'я, «симптом евакуації», «симптом винятковості», «відчуття втраченого майбутнього» та симптом «вивченої безпорадності». Окрім вищезазначених симптомів можна спостерігати і інші симптоми, що складатимуться у «Синдром воїна АТО», «Синдром інваліда» та «Синдром біженця».

Так, якщо загалом проаналізувати соціально-психологічну ситуацію, що склалася навколо учасників АТО, можна зробити такі попередні висновки.

1. Психологічний стан воїнів, які повертаються з АТО, а також їх новий соціальний статус часто стає проблемою як для них самих, так і для суспільства.
2. Військовослужбовцям, нацгвардійцям, добровольцям, що повертаються з війни стають незрозумілими проблеми, якими живе сучасне мирне суспільство.
3. Ці люди, повертаючись до мирного життя, відчують себе залишеними.
4. Воїни АТО, які мають ті чи інші психологічні проблеми категорично не бажають звертатися за допомогою до психолога.

На сьогодні вимальовуються психологічні особливості воїнів АТО, про які було сказано вище, і які можуть скласти так званий «синдром воїна АТО».

Першу особливість можна назвати «Симптом мобілізації». Симптом мобілізації виявляється наступним чином. Воїни АТО, які повернулися з війни додому фізично, не можуть звідти повернутися психологічно. Вони продовжують воювати у мирному житті: проти несправедливості, проти

поганих людей і завжди знаходять привід повоювати. Вони носять із собою зброю, вибухівку, гранати, вони влаштовують розбірки. (приклад з дискотекою). Їх відправляють до психіатричних відділень військових госпіталів щоб не саджати до в'язниці, а іноді й - саджають. Вони гинуть від необережного поводження зі зброєю та призводять до загибелі рідних та друзів. Вони втрачають роботу, бізнес, сім'ї. Вони здійснюють самогубства, вони хочуть змінити світ навколо, але вони відмовляються змінюватися самі, або змінювати своє непримиренне ставлення до навколишнього світу.

Другу психологічну особливість можна назвати – симптом «зайвості» або симптом «зайвої людини». Ця особливість характеризується наступним. Оскільки воїни АТО перебували в ситуації де існує лише два кольори чорний і білий; життя і смерть; дружба і зрада; ворог і друг; свій і чужий і ця ситуація стала для них на цей час найбільш значимою у житті, вони не можуть і не хочуть прилаштовуватися до суспільства, у якому існують не тільки різні кольори, але й різні відтінки тих кольорів. Через це вони втрачають соціальні зв'язки.

Третя психологічна особливість впливає із другої. Тобто, людина, яка «відрізала» себе від незрозумілого їй суспільства, відчуває себе залишеною. Отже, третій симптом «Синдрому бійця АТО» – симптом «відчуття залишеності».

Існує ще й четверта, на наш погляд найскладніша для нас – психологів - особливість. Цією особливістю є категоричне небажання звертатися по допомогу до психолога, яке ми назвали «симптомом Справжнього Чоловіка». Чоловіки вже плачуть, коли ховають своїх побратимів, але, поки що намагаються уникати звертання до психолога по допомогу.

Разом із тим, на сьогодні психологи та соціальні працівники, а також соціальні педагоги можуть запропонувати для воїнів АТО різноманітні методи та технології, спрямовані на соціально-психологічну реабілітацію цієї категорії суспільства, а також методи та технології, що допоможуть у їх розвитку та особистісному зростанні. Розглянемо їх детальніше.

- На сьогодні вже існує практика створення клубів для воїнів АТО та їхніх сімей. Варто зазначити, що ці клуби відвідують, як правило, саме члени сімей воїнів: дружини, матері, інші родичі, але не воїни. Ми не вважаємо, що такі клуби не виконують свою функцію, адже членам сімей воїнів також потрібна психологічна підтримка, що, у свою чергу, сприятиме покращенню психологічного клімату у сім'ї, а значить – допоможе демобілізованим бійцям відновити душевну рівновагу. Разом із тим, завданням як для науковців, так і для практичних психологів є пошук шляхів залучення як до клубів, так і до іншої спільної творчої та конструктивної діяльності, саме військовослужбовців, демобілізованих з АТО. Тут у нагоді можуть стати праці таких вчених, як Швалб Ю.М., Панок В.Г., Рибалка В.В. та інші.
- Важливою та дієвою є допомога у самоорганізації демобілізованих воїнів АТО. Позитивними прикладами тут є випадки, коли демобілізовані організовуються для створення власного бізнесу. У цьому їм також можуть допомогти психологи різних спеціалізацій, а також соціальні працівники та соціальні педагоги.
- Одним з ефективних напрямків у соціально-психологічному супроводі воїнів АТО може стати видання науково-популярної психологічної літератури, яку можна буде використовувати з метою самодопомоги, а також періодичних видань з військової тематики, де був би розділ, який готує військовий психолог.
- Можна також організувати соціально-психологічну роботу із воїнами АТО у соціальних мережах.
- Важливою є організація психокорекційної діяльності, спрямованої на подолання негативних симптомів, що сформувалися внаслідок тривалих психотравмуючих ситуацій. Так, наприклад, актуальним є використання психологічних методів та технологій, спрямованих на особистісне зростання, у результаті якого особистість стає більш відкритою для досвіду, менше застосовує психологічний захист, стає більш реалістичною та об'єктивною, більш ефективно вирішує свої проблеми, у неї

покращується психологічна пристосовуваність та зменшується вразливість, зменшується тривожність, а також фізіологічне та психічне напруження, підвищується самооцінка. Усе зазначене сприяє подоланню негативних симптомокомплексів, що заважають успішному розвитку та соціалізації.

- І, нарешті, необхідно запрошувати демобілізованих воїнів АТО отримувати спеціальність психолога, адже, оскільки, ці люди знають ситуації зсередини, то, успішно розв'язавши власні психологічні проблеми, вони можуть стати реальним взірцем та помічником для своїх побратимів.

Більше того, у вищих навчальних закладах України на факультетах психології та соціальної роботи розпочинають свою діяльність кафедри з підготовки фахівців із соціальної реабілітології, які безпосередньо будуть займатися проблемами соціальної реабілітації різних категорій населення, що постраждало внаслідок надзвичайних ситуацій та катастроф, серед яких будуть також демобілізовані із зони АТО.

Отже, задля подальшого успішного функціонування нашого суспільства, усіх його верств та членів, необхідно з одного боку, робити усе, для успішної соціально-психологічної адаптації та ресоціалізації демобілізованих воїнів АТО, а з іншого – готувати суспільство до вироблення толерантного ставлення до нової суспільної категорії – реальних захисників Вітчизни. Нам потрібно докласти максимум зусиль для того, щоб із них, сильних і мужніх людей, воїнів, захисників України не зробити «жертв АТО» за аналогією із «жертвами Чорнобиля», що свого часу з'явилися у СРСР.

Ефективний соціально-психологічний супровід цієї видатної категорії нашого суспільства стане важливим внеском психологів та соціальних працівників у розбудову нової, заможної та незалежної України.

Отже, емпіричні та теоретичні дослідження, а також практичні напрацювання, створені для соціально-психологічної допомоги, людям, що зазнали впливу наслідків Чорнобильської катастрофи, можуть стати у нагоді для допомоги тим, кому завдано шкоди внаслідок катастрофічної ситуації, що склалася у східній частині України, а також у для допомоги у подоланні наслідків інших екстремальних ситуацій та катастроф.

1.6. ОПТИМІЗМ ЯК ОСНОВА ВИБОРУ СТРАТЕГІЇ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ТРАВМАТИЧНИХ ПОДІЙ *

Актуальність роботи визначається необхідністю підтримки психологічного статусу людей, що пережили події на ЧАЕС. З відстані 30 років події на ЧАЕС виглядають не менш трагічними, більше того – підкріплюється та збагачується розуміння ситуації, що постраждалими в той період виявилися не лише безпосередні активні учасники ліквідації наслідків глобальної катастрофи. Власне катастрофу видиму - планетарного масштабу - вдалось відвернути ціною життя і здоров'я багатьох пожежників, військових, лікарів, водіїв, будівельників. Але була і продовжує лишатися у наслідках катастрофа невидима, котра об'єднує більш широке коло людей, включених так чи інакше в природне, соціальне, інформаційне, сімейне середовища та які зазнали серйозних змін з довготривалим ефектом. Про так званий «чорнобильський слід» не лише у екологічному та медичному вимірах, а й у психологічному його наповненні пронизливо свідчать учасники тих подій, зокрема голова Чернігівської міської організації «Союз інвалідів Чорнобиля» Олександр Аніщенко, котрий брав слово на XII Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми екологічної психології: еколого-психологічні наслідки криз та катастроф» (травень 2016р). Потверджена встановлена зразу після аварії на ЧАЕС особливість ситуації, що полягає у комплексному та пролонгованому в часі впливі на велику кількість потерпілих прямих та опосередкованих психотравмуючих чинників (С.І.Яковенко), що діють вже впродовж десятиліть, трансформуючись та репродукуючись в наступних поколіннях. Враховуючи велику кількість постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС та

---

* Вовчик-Блакитна О.О. Оптимізм як основа вибору стратегії подолання наслідків травматичних подій / Вовчик-Блакитна О.О. // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2016. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 42. – С. 51-60.

недостатній рівень розвитку мережі надання професійної психологічної допомоги населенню, недостатньо приділяється увага адресній соціальній роботі, впровадженню програм “оздоровлення” довкілля, життя громад. Залишається донині актуальною потреба в опосередкованій психологічній допомозі, що спирається на покращання якості само- та взаємодопомоги потерпілих, підвищення психологічної компетентності та відповідальності лідерів суспільної думки, працівників соціальної сфери.

Психологічний контекст ситуації, дійовими особами якої стали люди різного віку та соціального статусу, лежить в площині характеристики кожної особистості з позиції єдності «людина-середовище» та регуляторів її взаємодії за різних обставин, включаючи й екстраординарні. Якість життя та психологічне благополуччя стають предметом психологічних досліджень, в котрих суб’єктивний аспект якості життя виступає як продукт взаємодії особистості з безперервними епізодами життєвих подій. При такому підході не втрачає актуальності розробка проблематики, пов’язаної з вивченням особистісних ресурсів як умов подолання наслідків травматичних подій, позитивного розвитку особистості. Дослідники єднаються на думці про те, що зовнішні умови життєдіяльності є не запорукою психологічного благополуччя, а лише зовнішніми ресурсами, а власне покращення суб’єктивного благополуччя є наслідком подолання людиною життєвих труднощів та перешкод.

Саме тоді, 30 років тому перед психологами та педагогами постала тема, покликана життєвою необхідністю термінового, але ґрунтовного осмислення і практичної реалізації як на рівні налагодження взаємодії з великими та малими групами людей, так і окремої індивідуальності, і саме ця чорнобильська проблематика супроводжує нас вже стільки років. Так в життя пересічних громадян в активний обіг увійшли тоді ще незвичні поняття «жертва» та «постраждалий», а в психологічній літературі нашої країни стали розроблятися відповідні категорії та напрацьовуватись алгоритми

практичної психологічної допомоги різним категоріям населення – від дошкільнят до пенсіонерів. Доцільним не лише в теоретичній, а й суто практичній площині було розведення понять «постраждалого» та «жертви», згідно якому визначали постраждалого в екстраординарній події як людину з якою трапилось нещастя а жертву, як постраждалого, що використовує пережите нещастя і віддає контроль за себе і своє життя іншим людям, установам тощо. (Ф.Ю.Василук, М.Горовиц, Л.О.Китаєв-Смик, М.Д.Левітов, Р.Ліфтон, В.О.Моляко, О.М.Морозов, А.І.Нягу, Р.Питман, Г.Сельє, Н.В.Тарабрина, Л.Ф.Шестопалова, О.Ф.Бондаренко, І.В.Дубровіна, В.С. Мухіна, Н.И. Сарджвеладзе, С.І.Яковенко).

Розуміння поняття «постраждалих» та «жертви» трагічних травматичних подій постійно оновлюється у науковій літературі, оскільки, на превеликий жаль, історія людства поповнюється новими і новими трагічними сторінками. Так, за останні роки ми стали свідками масштабного теракту 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку, аварії на атомній електростанції Фукусіма 12 березня 2011 року та ін. Особливою трагічною сторінкою в історії нашої країни тепер стане не лише аварія на ЧАЕС, але й події на Майдані, анексія Криму, окупація частини території, триваюча військова зовнішня агресія на східних теренах країни. Саме тому, особливо запитаними нині є зусилля громади в цілому та психологів зокрема, в напрямку пошуку резервів та можливостей відновлення психологічного ресурсу серед різних верств населення, яке опинилося в центрі подій, безпосередньо постраждало в результаті травмуючих подій, а також підтримки тих, хто відчуває віддалені наслідки складних ситуацій, в які включилися більш активно, чи пасивно.

Предметом дослідження стали способи актуалізації оптимізму як основи вибору стратегії подолання наслідків травматичних життєвих подій серед людей, що постраждали від наслідків аварії на ЧАЕС

Мета наукової розвідки полягала у розкритті потенціалу оптимізму як основи вибору стратегії подолання наслідків травматичних життєвих подій,

що індукує відчуття балансу в системі людина – середовище, психологічного благополуччя. Ми виходили з міркування про те, що суб'єктивне благополуччя опосередковується позицією особистості у власній життєвій ситуації, а готовність прийняти «виклик» від життя виступає ефективним засобом подолання наслідків травматичних подій та спричиняє зростання рівня задоволеності життям.

Для досягнення мети в роботі вирішувались наступні задачі: встановити розмежування поняття жертва та постраждалих. Усвідомлення себе як постраждалих від наслідків аварії на ЧАЕС дає можливість активно протистояти труднощам та відновлювати стосунки зі світом та з самим собою після травмуючої життєвої події.

Об'єктом дослідження став оптимізм, як характеристика, пов'язана з орієнтацією на краще, подоланням перешкод на цьому шляху, впевненість у позитивних життєвих перспективах, віра в себе та своє оточення. Оптимізм розглядається нами як одна з провідних основ для визначення стратегій подолання наслідків трагічних подій на ЧАЕС та алгоритму їх конструктивного переживання впродовж життя.

Практичне значення наукового пошуку вбачаємо в тому, що розвиток уміння актуалізації оптимістичного сприйняття себе, свого середовища та власного майбутнього може стати каталізатором певних позитивних змін у житті людей, в їхній спроможності впоратися з глибокою травмою чи повсякденним значним напруженням.

Пророблена робота дозволяє зупинитися на основних результатах.

Досить тривалий час вважалось, що такі характеристики, як вміння стійко переносити випробування, життєва витривалість є чинником вродженим, або набутиим ще в дитинстві. Таке уявлення підтверджувалось відповідною статистикою про травматичний досвід – більшість людей достатньо швидко повертаються до нормального, звичного функціонування, способу життя, водночас залишаються і такі, що піднімуться на більш високий

рівень, стануть сильнішими, більш зрілими, але в певної кількості людей розвинуться ті, чи інші посттравматичні стресові розлади. Несприятливі життєві умови, фізичні вади та обмеження можуть переживатися людиною як персональний виклик, що вимагає мобілізації її конструктивних фізичних, інтелектуальних, емоційних, комунікативних, поведінкових резервів (Виготський, Соколянський Келлер Мещеряков та ін). Це свідчить про затребуваність появи нових можливостей в особистості, що допоможуть їй впоратися з несприятливими індивідуальними та соціальними обставинами, тобто активно створювати умови власного розвитку, тим самим дозволяючи перейти на більш високий рівень особистісного розвитку. В народній мудрості ця ситуація визначається формулою: «Не було щастя, так нещастя помогло».

Життєві труднощі, котрі сприймаються як виклик, кинутий самим життям (Д.О.Леонтьев, Л.А.Александрова), можуть стимулювати розкриття потенційних можливостей особистості – її резервів та ресурсів. Ресурсами в цьому контексті виступають унікальні індивідуальні особливості людини, за рахунок яких вирішуються задачі мобілізації, адаптації та подолання стресової ситуації та побудови нових алгоритмів життєдіяльності.

Особливої важливості набуває питання розуміння за рахунок яких саме чинників одні люди можуть впоратись із екстремальною ситуацією, вистояти, а інші виявляють меншу стійкість. Традиція дослідження чинників, що впливають на психологічне благополуччя людини, належить західній психології. Виділяючи основні предикатори такого благополуччя С.Любомирски 2005 виділяє генетичну схильність життєві обставини та цілеспрямована діяльність. При цьому найбільш вагомою є роль сфери активного перетворення людиною власного життя, в той час як «життєві обставини вносять незначний вклад порівняно з внеском самої особистості (Д. Каннеман, А. Тверски, 2000).

В цьому контексті вважаємо за доцільне посплатись на дослідження, проведені Р. Янофф-Бульман. Авторка, використовуючи метафору, відстоює думку, згідно з якою людина при зустрічі з «недоброзичливим обличчям світу» гостро відчуває свою вразливість та безпорадність, що може загрожувати дезінтеграцією особистості, руйнуванням базових життєвих орієнтирів та зв'язків з оточенням. Дослідження змістовного наповнення базових життєвих переконань людей, що пережили екстремальну життєву подію і тих хто такого досвіду не мали, відрізнялись досить помітно. Таким чином, був зроблений висновок про те, що отримана травма фактично руйнує «концепцію світу» людини. Саме такими процесами характеризувалось суб'єктивне відчуття себе у раптово зміненому світі постраждалих від наслідків аварії на ЧАЕС. Завдяки здатності до відновлення своїх базових переконань, готовності до певної їх модифікації багатьом постаржалим вдалось достатньо ефективно подолати наслідки екстремальних подій та свого подальшого травмування. Послугуючись метафоричною яскравою термінологією Р.Янофф-Бульман, зазначимо, що такі процеси стали можливими завдяки тому, що люди «збудували міст між двома полюсами»: старих, комфортних конструктів, які виявились неефективними і примарними, та страшного досвіду травми з усіма її жахіттями та відсутністю сенсу.

Картина світу людини, що пережила травматичні події і все ж впоралась з цим, формулюється приблизно таким чином: «Світ є доброзичливим та справедливим до мене. Я маю право обирати власне життя. Проте так трапляється не завжди». Базові переконання відновлюються, але це відновлення є неповним, оскільки людина втрачає ілюзії щодо власної невразливості.

Дослідники, що працюють в рамках позитивної психології, визнають високий внесок суб'єктивних параметрів до інтегрального показника психологічного благополуччя людини.( )Можна говорити про те, що

останнє є ключовим виміром суб'єктивного аспекту якості життя, результуючим взаємовпливу умов життя та особистості. Разом з фактором здоров'я особливу роль відіграє чинник позитивних особистісних характеристик, котрі опосередковують вплив зовнішніх (травматичних) умов на психологічне благополуччя. Саме оптимістичне налаштування особистості виступає тим фундаментом, що об'єднує і підтримує так звані гармонійні характерологічні особливості (відповідно до великої п'ятірки OCEAN openness, conscientiousness, extraversion agreeableness, neuroticism).

Оптимізм розглядаємо як особистісні диспозиції, переконання, настрої, що віддзеркалюють позитивні чи негативні очікування відносно окремих подій або майбутнього в цілому, що є наслідком певного вибіркового сприйняття і розуміння світу навколо (за С.Муздибаєвим). Оптимізм включає позитивний пояснювальний стиль (оцінка та спосіб пояснення причин подій, що вже відбулися, надію (позитивні очікування в конкретній життєвій ситуації в майбутньому, що передбачають готовність до поведінки, вчинків задля досягнення бажаного блага) та самоефективність (віра в ефективність власної поведінки).

В ході бесід з людьми, що постраждали внаслідок подій на ЧАЕС і знайшли в собі сили відновитись та жити наповненим життям попри низку проблем, визначились загальні спільні особливості. При відповіді на запитання, яким чином це їм вдалося, що саме та хто саме впливав на вироблення та розвиток такого особливого вміння «тримати удар» від життя, були виокремлені такі детермінанти:

наявність зразків для наслідування; віра; наявність мети, сенсу життя; відчуття моральної та соціальної підтримки; емоційна та інтелектуальна гнучкість; оптимізм. Об'єднуючим фактором, на наш погляд, тут виступає саме оптимістичне життєве налаштування. Травматичні події вимагають від людини кардинального перетворення способу життя, трансформації ціннісного ставлення до життя в цілому, модифікації базових життєвих

переконань та вироблення індивідуальної життєвої філософії. Такого роду зміни потребують не лише спеціалізованої допомоги та підтримки, але і непростой самостійної роботи особистості. Таким чином на певному етапі покращання якості життя дедалі більшою мірою починає залежати від зусиль самої людини та особливостей її характеру.

Важливе завдання і для окремої особистості, і для локальних спільнот, об'єднаних спільним життєвим досвідом травматичного та болісного переживання, проживання трагічних подій квітня 1986 року та наступними непростими життєвими подіями, що тяглися за ними (проблеми, пов'язані із здоров'ям та його втратою, а також спричинені вимушеним переселенням, працевлаштуванням, освоєнням нового життєвого середовища, організація спілок та громадських організацій, викликана необхідністю відстоювати свої права та ін.) полягає у прицільному вправлянні та розвитку виділених вище особливостей.

Враховуючи нині складну ситуацію в країні, викликану військовою агресією та вимушеним переселенням зі сходу України великих груп населення, можна було б активно послуговуватись досвідом людей, яких умовно можна назвати «чорнобильцями», адже вони мають неоціненний досвід проживання аналогічних ситуацій, власним життям довели ефективність власного життєствердного, оптимістичного підходу до подолання життєвих перешкод. Адже оптимізм сприяє конструктивному вирішенню складних життєвих ситуацій, позитивній переоцінці, плануванню їх вирішення, реалізації рішення з опорою на соціальну підтримку, включаючи підтримку близьких та друзів.

Задля цього перспективним є ініціювання об'єднання громад, де в основі лежатиме взаємодопомога та взаємна підтримка. Зусилля психологів, соціальних працівників та соціальних педагогів мають бути об'єднанні з метою ініціювання та підтримки активації таких соціальних та психологічних факторів, що можуть діяти, як окремо, так і в різних комбінаціях,

забезпечуючи ефективну життєву стійкість людини. Особливе місце психологічного ресурсу, на нашу думку, може посісти і такий специфічний засіб подолання наслідків травматичних подій як гумор, до якого, за свідченнями чорнобильців, вони зверталися в найтяжчі періоди свого життя (згадаймо сумно-веселі «чорнобильські» анекдоти) та продовжують звертатися з метою полегшення переживання негативних емоцій (що підтверджує саме конструктивну природу психологічного подолання на протигагу психологічному захисту).

Проведене дослідження дозволило переконатись у тому, що розвиток вище перелічених детермінант може ініціювати низку позитивних змін в житті людей, в їхній здатності впоратись з глибокою травмою, пов'язаною і з наслідками аварії на ЧАЕС та повсякденним життям, сповненим довготривалим напруженням.

Саме такі громадяни та їхні локальні та більш широкі спільноти здатні поступово вибудовувати свою внутрішню та орієнтовану назовні взаємодію та відповідний спосіб життя, що може поширюватися на інші соціальні середовища, збагачуючи, оптимізуючи та оздоровлюючи їх. Водночас слід зазначити, що на часі стоїть питання про створення спеціальних центрів, комфортних середовищ, специфічно зорієнтованих на різні задачі, пов'язані з подоланням наслідків психотравмуючих ситуацій, в яких опиняються громадяни різних соціальних та вікових груп, вирішенням яких і покликані займатися фахівці психологи, волонтери, соціальні працівники.

Ключові слова: оптимізм, психологічне благополуччя, базові життєві переконання, спільнота.

Особистість, що знаходиться у складній життєвій ситуації, спроможна протиставити травматизацію свою стратегію активного та діяльного саморозвитку, яка базується на оптимізмі.

1.7. Вплив вольових процесів на регуляцію поведінки в екстремальних умовах життєдіяльності*

Дослідження регуляторних систем «діяльність - стан - особистість» належать до числа найбільш актуальних і перспективних напрямків сучасної соціально та екологічної психології. Потреби людської практики, завдання підвищення надійності і продуктивності діяльності людини, особливо в зв'язку з розвитком потенційно небезпечних технологій, ускладненням професійної діяльності в екстремальних умовах і зростанням стресогенних впливів, коли психічні стани суб'єкта діяльності виступають як найважливіша умова його ефективності, вимагають активної розробки даної проблематики.

Провідна роль в подоланні стресу й оптимізації діяльності особистості в умовах несприятливих та екстремальних умов життєдіяльності починає належати психічній саморегуляції та самоконтролю, в процесі якої розкриваються внутрішні психофізіологічні та особистісні ресурси людини, що дають їй відносну свободу від обставин, що забезпечують навіть в найважчих умовах можливість самоактуалізації. У напружених і екстремальних умовах діяльності людина може керувати своїм станом, використовуючи різні способи саморегуляції, зокрема, вольової.

Поняття волі, як процесу, що сприяє свідомому управлінню своєю психікою, є невід'ємною частиною кожної особистості. Саме воля проявляється в подоланні різних перешкод і труднощів, що виникли на шляху у людини. Тільки вольова особистість зуміє домогтися поставленої перед собою мети і довести всі починання до логічного кінця. Багатовікова історія розвитку поняття свідчить про глибинний взаємозв'язок проблеми

---

* Кирпенко Т.М. Вплив вольових процесів на регуляцію поведінки в екстремальних умовах життєдіяльності / Т.М. Кирпенко // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2016. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 41. – С. 151-158.

волі з такими питаннями, як онтологічний і гносеологічний статус особистості, межі індивідуальної свободи та відповідальності людини, з позитивним і негативним змістом й значенням волі, свободи, свободи волі.

Актуальність вивчення впливу екстремальних ситуацій на особистість обумовлена зростанням частоти екстремальних ситуацій в житті всього світового співтовариства і окремої людини. Проблема стійкості особистості в нестабільному світі стає нагальною; дослідження соціально-психологічних детермінант цієї стійкості, зокрема вольової регуляції, виступають фактором забезпечення безпеки життєдіяльності та адаптації в цілому.

В даний час вплив екстремальних факторів і викликані ними особливі та екстремальні умови все більше й частіше супроводжують повсякденне життя і діяльність людини. Воля є дієвою стороною свідомості людини, тобто такою якістю, завдяки якій психічна діяльність впливає на діяльність практичну. Під впливом вольових процесів людина може докласти зусиль до того, щоб активізувати свої дії та вчинки й добитися їхнього успішного завершення в екстремальних умовах життєдіяльності. Адже людина завдяки волі може утриматися від вчинення будь-яких дій або вчинків, уповільнити або зупинити їх, якщо вони почалися, або направити в інше русло. Це дуже важлива та складна властивість особистості.

Формування вольової регуляції пов'язано з включенням в певний процес прийняття відповідальних рішень, ситуацій, що ставлять людину перед необхідністю подолання у своїй діяльності суб'єктивних і об'єктивних труднощів, які детермінують розвиток потреби в самозміні й оволодінні способами мобілізації власних можливостей для досягнення намічених цілей. Вольова регуляція діяльності та поведінки людини, таким чином, являє собою особливу, вищу форму прояву загальної психічної регуляції.

Аналіз досліджень у вітчизняній і зарубіжній психології, що стосуються психології волі, становлення суб'єктності та регуляції особистості (К.Абульханова–Славська, А.Бандура, Л.Божович, В.Іванніков, Б. Зіммерман,

В.Котирло, Т.Шульга) показує, що вивчаються окремі характеристики проявів волі, вольової регуляції, вольових якостей або вольових стратегій особистості в окремі вікові періоди розвитку. Рідкістю є дослідження, в яких охоплюються тривалі вікові періоди розвитку вольової регуляції особистості.

Історія вивчення волі сягає корінням часів Стародавньої Греції, де її розуміли то як афективну, то як інтелектуалістичну. Волюнтаризм, стверджуючи незалежність людської волі від навколишньої дійсності, в крайніх своїх поглядах протиставляв вольовий початок об'єктивним законам природи і суспільства. Одні вчені зводили проблему свободи волі до проблеми вільного вибору дії, а інші говорили про те, що в вольових актах людина не може бути вільною, вона підпорядкована необхідності, а свобода полягає в тому, що ми можемо діяти або НЕ діяти відповідно до нашого вибору або бажання.

Точки зору на волю як на вибір одного з декількох спонукань або як вирішення конфлікту мотивів дотримувалися такі вчені як Г. Челпанов, Ф. Лерш, В. Франкл та інші. І. Сеченов виділяв моральний компонент волі. Він вважав, що просто так людина не буде проявляти силу волі, для цього потрібен мотив. Г. Челпанов бачив у вольовому акті 3 елементи: бажання; прагнення; зусилля.

Такі вчені як Л. Божович і Л. Виготський розуміють волю як різновид довільної мотивації. Зв'язок мотивації та волі розглядається й іншими московськими психологами К. Гуревич, О. Леонтьєв. Так О. Леонтьєв розглядав розвиток довільної поведінки у зв'язку з розвитком і диференціацією мотиваційної сфери.

Інші дослідники розуміють волю (довільність), як самоуправління своєю поведінкою за допомогою свідомості, яке передбачає самостійність людини не тільки в прийнятті рішення («свобода волі»), але й в ініціації дій, їх здійсненні та контролі. Вони визначають волю як здатність людини, що

виявляється в самодетермінації і саморегуляції нею своєї діяльності та різних психічних процесів.

Узагальнюючи, можна виокремити наступні теорії волі: Воля як волюнтаризм (Кант, Гегель, Б. Спіноза). Воля як вільний вибір (Г. Челпанов, В. Франкл, Л. Виготський). Воля як довільна мотивація (Р. Декарт, Т. Гоббс, Д. Гартлі). Воля як повинність (Д. Узнадзе, Ш. Чхартшвілі). Воля як особлива форма психічної регуляції (М. Басов, К. Корнілов). Воля як механізм подолання зовнішніх та внутрішніх перешкод і труднощів (І. Павлов, П. Сімонов, Б. Смірнов, О. Хомська). Воля як самоуправління (Є. Ільїн).

Відмічається, що в процесі життєдіяльності людини навколишнє середовище чинить на неї певний вплив. Ряд чинників середовища людини може мати на нього негативний вплив. При короткочасній зовнішній загрозі людина діє на підсвідомому рівні, підкоряючись інстинкту самозбереження. В екстремальних умовах, при довготривалому виживанні інстинкт самозбереження поступово втрачається, рано чи пізно настає критичний момент, коли непомірні фізичні та психічні навантаження, удавана безглуздість подальшого опору пригнічують волю. Людиною опановують пасивність, байдужість.

Виживання, засноване лише на біологічних законах самозбереження, короткочасно. Бажання вижити має бути усвідомленим і цілеспрямованим. Це воля до життя, коли бажання вижити має диктуватися НЕ інстинктом, а усвідомленістю. Воля до життя має на увазі в першу чергу дії. Безвольність є бездіяльність. Практичні психологи відзначають дефіцит уявлень про шляхи та способи надання психологічної підтримки професіоналам, що працюють в екстремальних ситуаціях або надзвичайних режимах діяльності. У більшості таких ситуацій роль вольової регуляції суб'єкта настільки ж велика, як і малодосліджена.

Згідно з даними досліджень, характеристики екстремальних факторів складно класифікувати з позицій загального через відсутність єдиної

підстави, але «особливе» можна виділяти за такими ознаками: за формою або видом впливу, за його інтенсивністю або регулярністю, за ступенем небезпеки, за характеристиками наслідків. Екстремальні умови діяльності характеризуються постійною дією інтенсивних екстремальних факторів, які можуть становити потенційну небезпеку, при цьому негативні функціональні стани виражені сильно, діяльність здійснюється з підключенням резервних буферних можливостей. Робота в них вимагає відновлення.

Серйозною, часом критичною перевіркою надійності та витривалості людини є її поведінка та діяльність в екстремальних умовах, переживання стану психічної напруженості (стресу), впливу перешкод, неповнота інформації, дефіцит часу на прийняття рішення, реальна небезпека і т. ін. - все це типові причини екстремальних ситуацій., до зустрічі з якими не кожна людина може бути готова. Основна індивідуальна характеристика стримування стресу адаптація або стресостійкість. На думку ряду психіатрів (Ю. Александровський, А. Вальдман, В. Лебедев та ін.) це бар'єр психічної адаптації. Психологи (Л. Дика, О. Конопкін, В. Моросанова) основою стресостійкості вважають саморегуляцію людини, яка складається з певних ланок (О. Конопкін) і стилістично різноманітна (В. Моросанов, Л. Дика). Інші автори (Л. Мерфі, Р. Лазарус, С. Фолкман, Д. Амірхан та ін.) відносять до даної характеристики різні когнітивно зумовлені механізми подолання стресу (копінг-механізми) й механізми психологічного захисту (Н. Хаан).

Так особливість адаптації в небезпечній чи екстремальній ситуації полягає в тому, що її підтримка пов'язана з вольовими зусиллями, які необхідні для вчинення дій в стані гострого психічного і нервового напруження, втоми, незадоволеності, страху, що виникають навіть у стійкої людини, яка має позитивний досвід такої діяльності. Показовим з цього приводу є вислів І. Сеченова, сенс якого полягає в тому, що звикання до страшного, небезпечного не означає перенесення його без будь-яких зусиль, а значить, є можливість «майстерно управляти зусиллям».

Б. Смирнов та Є. Долгополова відзначають, що спалах афекту в екстремальній ситуації можна придушити зусиллям волі, та чим більше у людини розвинені вольові якості, тим вона менше піддається афекту або взагалі не допускає його. І в цьому випадку можна говорити про прояв «вольового контролю» або вольового самоконтролю. Свідомий контроль сприяє оптимальній поведінці особистості в екстремальних та надзвичайних умовах. Таким чином вольовий самоконтроль має велике значення при адаптації та саморегуляції в екстремальних умовах.

У науковій літературі самоконтроль розглядають то як «акцептор дії», то як «прилад звіряння» або «блок порівняння» тощо. Самоконтроль відноситься до числа обов'язкових ознак свідомості та самосвідомості людини. Він є умовою адекватного та психічного відображення людиною свого внутрішнього і навколишнього світу, його об'єктивної реальності. Він включений в усі форми психічних явищ (процеси, стани, властивості). Відомо, також, що самоконтроль є компонентом процесів управління (саморегулювання) систем якісної різної природи, де людина є в найвищій мірі складною системою.

Отже, науковцями самоконтроль розуміється як свідомий контроль, здійснюваний людиною над своєю поведінкою, думками й почуттями, регулювання та планування своєї діяльності. Самоконтроль дозволяє людині свідомо змінювати напрямок своїх думок, утримувати себе від небажаних дій. Коли йдеться про волю й самоконтроль, мається на увазі їхнє взаємне проникнення один в одного. Оскільки чіткого визначення вольового самоконтролю не існує, а є тільки поняття (вольовий контроль). У здатності не втратити самоконтроль при впливі ззовні несприятливих факторів спостерігаються помітні індивідуальні відмінності. Одні люди здатні зберігати самоконтроль в дуже напружених і навіть трагічних ситуаціях, в той час як інші втрачають над собою контроль вже в разі найменших труднощів.

Поведінка людини в екстремальних умовах складається з декількох складових, таких як: психічна, рухлива, вольова тощо. Відповідь на екстремальну ситуацію зумовлюється типом нервової системи, наявністю певних навичок, ступенем відповідальності, вольовими якостями. Вольова установка відіграє провідну роль при формуванні поведінки таких умов. Так, в критичній ситуації, будь-які досягнення людей зумовлені, в першу чергу не їхніми фізичними якостями, а саме психікою людини та її вольовими проявами. Саме завдяки цьому людина може проявити надзусилля, на межі власних можливостей.

Коли говорять, що людина відрізняється сильною волею, мають на увазі при цьому, що вона вміє долати труднощі, здатна досягати поставлених цілей, навіть в самих несприятливих умовах. І навпаки, людину характеризують як слабовільну, якщо вона вважає за краще швидше відмовитися від втілення власних задумів, ніж спробувати знайти в собі сили, щоб наперекір виниклим перешкодам все-таки досягти бажаного.

Людині з сильною волею можуть бути притаманні певні слабкості в сфері самоконтролю, наприклад, емоційного. У цьому випадку перед нами «діяльнісний характер», що відрізняється багатим запасом енергії, сильною волею, але разом з тим - це гаряча людина, далеко не завжди стримана у вираженні своїх почуттів. В іншому випадку сильна воля може поєднуватися з недостатньо розвиненою критичністю мислення (слабкість розумового контролю). Можна сказати, що це приклад прояву «сліпої волі», коли в результаті поспішних, недостатньо перевірених рішень, їхня подальша реалізація призводить до неефективних витрат вольової енергії. Володіти сильною волею одне, а мати волю, добре спрямовану, - інше; на жаль, обидві ці умови не завжди збігаються, між тим такий збіг – є справа першої важливості. Таким чином, людина не вибирає ситуації, але вільна поводитися в них тим чи іншим чином, сприймаючи, оцінюючи їх по-своєму, що і характеризує «свободу особистості», «свободу волі».

Отже, головна функція волі полягає у свідомій регуляції активності в складних та екстремальних умовах життєдіяльності. Вольова дія завжди пов'язана зі свідомістю мети діяльності, її значущості, з підпорядкуванням цій меті виконуваних дій. На інтенсивність вольового зусилля впливають такі фактори, як світогляд особистості, її моральна стійкість, ступінь суспільної значущості поставлених цілей, установки по відношенню до дії, а так само, рівень самоврядування і самоорганізації особистості.

ВІДОМОСТІ ПРО УКЛАДАЧІВ

Швалб Юрій Михайлович

доктор психологічних наук, професор,
завідувач лабораторією екологічної психології Інституту
психології імені Г.С.Костюка НАПН України

Вернік Олексій Леонідович

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник лабораторії екологічної
психології

Вовчик-Бакитна Олена Олександрівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник лабораторії екологічної
психології

Кирпенко Тетяна Михайлівна

кандидат психологічних наук,
молодший науковий співробітник лабораторії екологічної
психології

Матвієнко Оксана Володимирівна

науковий співробітник лабораторії екологічної психології

Рудоміно-Дусятська Олена Володимирівна

кандидат психологічних наук,
доцент,
провідний науковий співробітник лабораторії екологічної
психології

Навчальне видання

ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Хрестоматія

Авторська редакція

Ум. друк. арк. 8,0

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

01033, м. Київ, вул Паньківська 2;

тел./факс: (044) 288-33-20

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
№ 6418 від 03.10.2018 р.